

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

İsa Həbibbəyli

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”:
YAZILI EPOS VƏ YA EPOPEYA**

**“Elm”
Bakı – 2020**

***AMEA Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsi Elmi Şurasının
5 noyabr 2020-ci il tarixli 5 sayılı qərarı ilə nəşr olunur.***

Ön sözün müəllifi: **Xalq yazıçısı Anar**

Məsul redaktorlar: **İsmixan Osmanlı**

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aygün Bağırılı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

“Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya. – Bakı, Elm,
2020, 278 s.

ISBN _____

Akademik İsa Həbibbəylinin monoqrafiyasında ilk dəfə olaraq
“Kitabi-Dədə Qorqud”dan Azərbaycan ədəbiyyatının ortaqlaşlanğıc
dövründə yaradılmış yazılı ədəbiyyat abidəsi kimi bəhs olunur.

© İsa Həbibbəyli, 2020

ƏDƏBİYYAT TARİXİMİZİN DƏDƏSİ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının birinci vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud: yazılı epos və ya epopeya” adlı son dərəcə dəyərli araşdırmasını böyük maraqla oxudum və oxuduqca xoş xatirələr yoluyla çox uzaq illərə qayıtdım.

“Kitabi-Dədəm Qorqud”un akademik Həmid Araslıının latın əlifbasıyla çap etdirdiyi nəşrini ilk dəfə 13-14 yaşlarımda oxumuşdum. İlk oxunuşdan məni cazibəsinə salmış bu əsəri ömrüm boyu müxtəlif yaşlarımda hər beş-on ildən bir yenidən mütaliə edirəm və hər dəfə mənə elə gəlir ki, bu əsərlə ilk dəfə tanış oluram. “Dədə Qorqud” sanki oxucusuyla birlikdə böyüyür, boy atır, müdrikləşir, kamilləşir. Yeniyetməlik və gənclik yaşlarımızda bizimçün gizli qalan sirlərini ahıl sinnimizdə bizə açır.

Türk xalqlarının Şekspir miqyasında dramaturqu, Servantes, Balzak, Tolstoy, Dostoyevski ölçülərində romançıları yoxdur. Amma nə rusların, nə fransızların, nə ispanların “Kitabi-Dədə Qorqud” möhtəşəmliyiylə müqayisə edilə bilən ədəbiyyat abidəsi yoxdur. Slavyanların “İqor alayı haqqında dastan”ı, fransızların “Roland”, ispanların “Sid” dastanları bədii zənginliyi etibarıyla “Dədə Qorqud”la yanaşı dura bilməz. “Kitabi-Dədəm Qorqud”u adlarını çəkdiyim dastanlardan və bir çox başqa xalqların eposlarından fərqləndirən bir başqa cəhət də – onun xalqın RƏMƏL kitabı olmasıdır. Yəni bu əsər yalnız ədəbiyyat abidəsi deyil, həm də xalqın tarixinin bütöv bir dövrünü müəyyənləşdirən, onun coğrafi məskənini dəqiqləşdirən, onun mənəvi dəyərlərini, inanclarını, əxlaq və zövq anlayışlarını formalaşdıran tükənməz bir xəzinədir. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədəm Qorqud” yalnız “İliada” və “Odiseya”yla, Dədə Qorqudun özünü isə Homerlə müqayisə etmək olar ki, bunu da məhz İsa Həbibbəyli uğurla edir.

Hələ lap ilk tanışlıqdan “Dədə Qorqud” mənim gözlərimdə məhz kino əsəri kimi xəyali ekranda canlanırdı. Çox illər sonra çətinliklə olsa da bu xəyallarımı gerçəkləşdirə bildim – senarim əsasında Azərbaycanın ilk iki seriyalı bədii filmi çəkildi. Senari üzərində işlərkən Dədə Qorqudu daha dərindən dərk etmək üçün qorqudşünaslığa aid xeyli araşdırmalarla, bu mövzuyla bağlı Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyada dərc olunmuş tədqiqatların demək olar ki, hamısıyla tanış oldum. Bir çox görkəmli qorqudşünaslarla – Həmid Araslıyla, Orxan Şaiq Gökyayla, Naili Pərtov Baratavla, Xalıq Koroğluyla şəxsən tanış idim, bu mövzuda söhbətlər etmişdim. Tam səmimiyyətlə deyə bilərəm ki, İsa Həbibbəylinin haqqında bəhs etdiyim “Kitabi-Dədə Qorqud: yazılı epos və ya epopeya” adlı araşdırması qorqudşünaslığın tamamilə yeni və başqa, çox mühüm mərhələsini təşkil edir.

Dediyim kimi, Dədə Qorqudun açılmamış sirləri az deyil, amma zənnimcə **üç ən əsas sirri var**: Əsərin yaşı, yəni yaranma tarixi, əsərin yaradıcısı, müəllifi və əsərin janrı – daha dəqiq desək, “Kitabi-Dədəm Qorqud”un yazılımlı, şifahimi ədəbiyyata aid olması. **İsa Həbibbəylinin araşdırmasında hər üç suala inandırıcı elmi cavablar verilir.**

Əvvəla, dastanın yaşı barəsində.

1995-ci ilin avqustunda Qırğızıstanda “Manas” dastanının 1000 illiyi təntənəylə qeyd olunurdu, Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Bişkekə gedən Azərbaycan nümayəndə heyətinə Prezident Yusif Səmədoğluyla məni də daxil etmişdi. “Manas”ın və Çingiz Aytmatovun vətəni Talas vadisinə gəldik, yubiley mərasimi burda təşkil olunmuşdu – geniş çöldə əlvan çadırlar qurulmuşdu, cıdır, güləş, oxatma, qılınç oynatma yarışları, manasçıların ifası. Bu çox rəngarəng tamaşadan sonra çadırdə nahar edərkən Prezidentimizə:

– Biz bundan da gözəl Dədə Qorqud yubileyi keçirə bilərdik – dedim. – Dədə Qorqudun neçə illiyidir ki? – deyə so-

ruşdu.

– 1300 illiyini qeyd edə bilərik – dedim.

– Niyə 1300?

– Əlbəttə dastanın motivləri, qaynaqları daha qədimdir, amma əlimizdə olan mətndə Dədə Qorqudun Həzrət Məhəmmədin (s.v.) müasiri olduğu bildirilir. Bu tutarğanı əsas götürmək olar.

Prezident:

– Bakıya gələndə təkliflərini yaz – dedi.

– Bununla demək istəmirəm ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu gün qəbul olunmuş 1300 yaşını mən təyin etmişəm. Həmid Araslının, M.H.Təhmasibin və başqa qorqudşünaslarımızın tədqiqatlarında da bu rəqəm qeyd olunur. Amma təbii ki, sovet dövründə, onsuz da başıbəlalı Dədə Qorqudun yaşı Məhəmməd Peyğəmbərin (s.v.) müasiri olmasıyla təyin edilə bilməzdi. Heydər Əliyev məhz ona xas olan fəhmlə dərhal bu rəqəmin əhəmiyyətini nəzərə aldı və onun fərmanından sonra bu tarixi UNESCO da, Türkiyə qorqudşünasları da qəbul etdi.

Yubiley Komissiyasının iclasında mən buna görə Prezidentə təşəkkür edərək dedim ki, bu tarixin qəbul edilməsi ədəbiyyatımız üçün çox önəmlidir. Heydər Əliyev replika verdi: tək ədəbiyyatımız üçün yox, həm də tariximiz üçün.

Bu tamamilə doğru idi. Əgər buna qədər ədəbiyyat tariximiz Herodotun gətirdiyi əfsanələrdən, “Avesta”dan, Davdağın bizə yad dildə çatan şeirindən, ərəbcə yazan şairlərdən başlanırdısa (bu mətnlərin heç biri Azərbaycan ədəbiyyatının ardıcılıq sisteminə daxil ola bilməzdi), “Kitabi-Dədəm Qorqud”un yeddinci əsrə aid edilməsi ədəbiyyat tariximizi doğma dilimizdə yaranmış əzəmətli söz abidəsi ilə başlamağa imkan verirdi. “Kitabın” tariximiz üçün, nə yazıq ki, tarixçilərimiz tərəfindən hələ də tam dərk olunmamış əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, ən azı VII əsrdə xalqımızın bu torpaqlarda qədim-

lərdən yaşadığını təsdiq edir.

İsa Həbibbəyli bu tarixi dəqiqləşdirməni obyektiv olaraq belə ifadə edir: “Əlimizdə olan “Dədə Qorqud” kitabı VII əsrin ikinci yarısında Qorqud Ata adlı bir müəllif tərəfindən yaradılmış “Oğuznamələr”in müxtəlif əsrlərdə üzü köçürülərək bizə gəlib çatmış təkmil nüsxəsidir”.

Bu qənaətin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, əsərin yaranma tarixindən başqa müəllifinin kim olduğunu da qəti şəkildə təsdiq edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaradıcısı – Dədə Qorqud İsa Həbibbəylinin tədqiqatındakı “Qorqud Ata – tarixi şəxsiyyət kimi”, “İlk Azərbaycan şairi – Dədə Qorqud” adlı bölmələrdə ilk dəfə olaraq tarixdə yaşamış müdrik və yaradıcı şəxsiyyət kimi söz açılmış, onun müəllifliyi məsələsinə işıq salınmışdır.

Qəribədir, nəyə görə Dədə Qorqudu real tarixi şəxsiyyət kimi, ilk böyük sənətkarımız kimi deyil, hələ də dastan personajı kimi qəbul edirik. İsa Həbibbəyli yazır: “Dədə Qorqudun şəxsiyyətini müəyyən etmək üçün ən yaxşı mənbə “Dədə Qorqud” kitabının özü sayıla bilər. Dədə Qorqud haqqında zəruri tərcümeyi-hal məlumatları “Müqəddimə”də əksini tapmışdır: “Rəsul Əleyhisəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu. O kişi Oğuzun tamam bilicisi idi, nə deyirsə olurdu. Gələcəkdən dürlü xəbərlər söylərdi. Qorqud Ata Oğuz qövminin müşkülün həll edərdi. Hər nə iş olsa Qorqud Ataya danışmayınca iş görməzdilər. O, nə buyursa, qəbul edərdilər, sözün tutub gedərdilər”.

Qaibdən xəbər verən övliya, igidlərə ad qoyan, elin müdrik ağsaqqalı və oğuznamələrin müəllifi də Dədə Qorquddur. İsa Həbibbəyli doğru olaraq qeyd edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Müqəddimə” Dədə Qorqudun avtoportretidir.

Ədəbi-tarixi mənbələrdə və “Oğuznamələr”dəki məlumatlar da Dədə Qorqudun tarixdə yaşamış yaradıcı şəxsiyyət olduğunu təsdiq edir. Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai yazır ki,

“Qorqud türk xalqları arasında o qədər məşhurdur ki, bundan artıq şöhrətə ehtiyacı yoxdur”. Türkmən müəllifi Əbülqazi Bahadur Xan qeyd edir ki, Qorqudun Ögrənc adlı oğlu olmuş və o, Kəbəyə getmiş Həzrət Əlidən sülh məktubu ilə gəlmişdir. Rus türkoloqu K.İnostrantsev də Qorqudu real tarixi şəxsiyyət hesab edir. Beləliklə, adı, hansı boydan olması, yaşadığı dövr, səciyyəsi, el içində mövqeyi, nəhayət, əsəri məlum olan bir adamın dastan personajı deyil, tarixi şəxsiyyət olduğunu təsdiq etmək üçün daha nə lazımdır? Fotoşəkil? Axı o vaxt fotoqrafiya hələ icad olunmamışdı. Əgər İsa Həbibbəyli-nin dediyi kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsi Dədə Qorqudun kimlik pasportudursa, bu pasportda bircə fotoqrafiyası çatmır.

İsa müəllimin də, mənim də istədiyimiz budur ki, axır ki, qəti təsdiq olunsun: Ədəbiyyatımızda “Kitabi-Dədə Qorqud” adlı dahiyənə bir əsər də var, Dədə Qorqud adlı bir sənətkar da. Və doğma dilimizdə yaranan milli ədəbiyyatımız məhz bu əsərlə başlanır.

Dədə Qorqudun yaranma tarixi və müəllifliyi məsələsi aydınlaşdırıldıqdan sonra üçüncü bir sual da çıxır: “Kitabi-Dədəm Qorqud” ədəbiyyatımızın hansı növünə aiddir – yazılı ədəbiyyatmı, şifahi ədəbiyyatmı?

Bu sualın cavabı əsərin adındadır: “KİTABİ-DƏDƏM QORQUD”! Axı biz “Koroğlu kitabı” demirik, “Koroğlu” dastanı deyirik. Elə “Koroğlu”nun da, “Aşıq Qərib”in də Azərbaycanda, Türkiyədə, Türkmənistanda əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə, ağızdan-ağıza keçən çeşidli variantları var. Folklor – budur!

Akademik İsa Həbibbəyli “Kitabi-Dədə Qorqud”un şifahi yolla yaradılmış yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasını elmi cəhətdən əsaslandırmaq üçün abidənin adındakı “Kitab” sözü-nün mənasını aydınlaşdırmaqdan başqa, həm də çoxvariantlı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən fərqli olaraq bu əsərin

təkvaryantlı olmasını, buradakı bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dastan poetikasından fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilməsini, bənzərsiz təhkiyə üslubunu və sairəni dərinlən təhlil edib inandırıcı nəzəri qənaətlərə gəlmişdir. Tapılmış dəlil-sübutlar “Kitabi-Dədə Qorqud”un Homersayağı şifahi şəkildə yaradılmış ilk yazılı abidəmiz olduğunu isbat etməyə haqq qazandırır. Bütün bunlardan sonra İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un janrını təyin etməsi, bu abidəni “roman-epopeya” adlandırması da əsaslı görünür.

Dədə Qorqudun iki əlyazmasında – Drezden və Vatikan nüsxələrində sabitləşmiş vahid mətni mövcuddur. Əsərin məhz kitab olmasının daha bir əsaslı sübutu onun nəzm hissələri – SOYLAMALARI – şeirləridir. Mətnə qırmızı hərflərlə seçilərək verilmiş poetik parçalar şeirimizin ən qədim, ilkin, hələ heca vəznini mənimsəməmiş vaxtının biçimləridir. “Kitabi-Dədəm Qorqud”un qələmə alındığı XVI əsrə aid olmaması soylamaları – şeirləriylə də sübuta yetir. Əgər mətn XVI əsrdə ağızdan alınsaydı şeirləri hökmən heca vəznində olardı. Axı bu dövrdə artıq Yunis İmrədən, Aşıq Qurbanidən üzü bəri onlarla, bəlkə yüzlərlə heca vəznində yaradan şairlər, aşıqlar vardı. Deməli, əlimizdəki mətn nəinki XVI yüzillik, hətta XI əsrdən də qabaq mövcud olan əlyazmasından köçürülmüşdür. Çünki XI əsrdə türkdilli ədəbiyyatda artıq heca vəznini hakim idi. Qaşqarlı Mahmudun məşhur lüğətində on bir, səkkiz, yeddi hecalı şeir nümunələri, qafiyə sistemi sonrakı poeziyamızın qoşma, gəraylı, bayatı kimi örnəkləriylə biçim etibarıyla eynidir. İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, “Dədə Qorqud şeirləri qətiyyənlə toplama materialı olmayıb, ... eyni bir müəllifin bədii düşüncəsinin məhsulu olan dərinmənalı şeirlərdən ibarət olub, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyat hadisəsi olmasının danılmaz sübutudur”.

Həqiqətlən də, Dədə Qorqud şeirlərinin ilkinliyi onların bədii siqlətini zərrəcən azaltmır. Əksinə, bu soylamalardakı

gözlənilməz ifadələr, bənzərsiz təşbihlər, parlaq obrazlar, orijinal alliterasiyalar, oynaq ritmlər, təkrirlər çağdaş poeziyamızın tapıntılarıyla səsləşir. Rəsul Rza etiraf edirdi ki, bəzi şeirlərində Dədə Qorqud soylamalarının üslubundan istifadə edib.

İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyat olmasını isbat etmək üçün daha bir ciddi və maraqlı müşahidəsi üzərində də dayanmaq istəyirəm. Birinci dəfə İsa müəllimin tədqiqatında oxuyuram ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un əsas iştirakçıları olan Bayandır xan, Qazan xan, Dədə Qorqud, Bükdüz Əmən, Alp Aruz, Beyrək, Basat və Təpəgözün Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında və ümumən türk dünyası folklorunda sələfləri olduğu halda ayrı-ayrı boylarda iştirak edən Qaragünə, Dəli Dondaz, Qarabudaq, Yegnək, Əgrək, Səgrək, Yalançı oğlu Yalınçıq, Qara Tükən, Qazılıq Qoca, Uşun Qoca, Bunlu Qoca, Yapaqlı Qoca, Bəkil oğlu İmran, Alp Rüstəm, Dönəbilməz, Tüləkvuran, Tərsuzamış, Arsun oğlu Dilək, Dabangücü, Dəmirgücü və sair kimi obrazlar heç bir folklor abidəsində adı çəkilməyən, deməli Dədə Qorqud tərəfindən yaradılmış, yaradıcı bir şəxsiyyətin bədii dühasının məhsulu olan bədii obrazlardır. Bu, “Dədə Qorqud” tədqiqatları sırasında yalnız İsa Həbibbəyliyə məxsus olan elmi qənaətdir və abidənin yazılı ədəbiyyat nümunəsi olduğunu təsdiq edən möhürdür.

“Kitabi Dədəm Qorqud”la bağlı bir problem də ortaya çıxır. Bu ölməz əsəri söz sənətimizin başlanğıcı olduğunu təsbit etsək də, onun ədəbiyyatımızın hansı növünə aid etməliyik – şifahi ədəbiyyatamı, yazılı ədəbiyyatamı? Mənə elə gəlir ki, bu barədə İsa Həbibbəylinin gəldiyi qənaət çox dəqiq və doğrudur. Yazır:

“Belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Kitabi Dədə Qorqud” oğuznamələri xalq arasında şifahi şəkildə dolaşan Dədə Qorqud boyları və rəvayətləri əsasında yaradıcı şəkildə işlənərək Qorqud Ata tərəfindən “Kitab” şəklində yaradılmış, müasirlə-

rinə çatdırılmış və gələcək nəsillər üçün tövsiyə olunmuşdur.

Bu cəhətdən “Kitabi Dədəm Qorqud” folklor materialları əsasında qələmə alınmış yazılı ədəbiyyatın örnəyi olaraq dünya sənətində unikal hadisədir. Bu mənada İsa Həbibbəyli Dədə Qorqudu haqlı olaraq Homerlə, “Kitabı” isə “İliada” və “Odisseya” ilə tutuşdurur.

Bu mövzuya keçməzdən bir məsələnin üstündə dayanmaq istərdim. Məlum olduğu kimi, “Kitabi Dədəm Qorqud”u ilk dəfə dünyaya tanıdan alman şərqşünası Fridrix fon Dits Təpəgözü Homerin Polifemiylə müqayisə edir və bu fikrə gəlir ki, türklərin eposu yunankılarından daha qədimdir. Dits kimi ciddi və Avropa tarixinə, ədəbiyyatına yaxşı bələd olan alimin bu mülahizəsi təəccüb doğurur. Axı Homerin əsəriylə “Kitabi Dədəm Qorqud”u ən azı on min il ayırır. Mənə elə gəlir ki, güman olunduğu kimi, Homerin Şərqə, o cümlədən Qafqaza da gəldiyini zənn etsək, Anadoluda və Qafqazda təkgözlü məxluqlar haqqında əfsanələri eşidib və bunları ədəbiyyata gətirib. Bu əfsanələrin min illər boyu yaşadığını, ağızdan-ağıza keçərək Homer zamanından Dədə Qorqud dövrünə gəlib çatması doğrudan da möcüzədir.

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıqda “Homer məsələsi” adlı bir problem var, bu problem ümumiyyətlə Homerin real tarixi şəxsiyyət olub-olmaması, olubsa hansı şəhərdə doğulması və nəhayət, adıçəkilən poemaların müəllifliyi ilə bağlıdır. Bu fikir müxtəlifliyində üstün çıxan rəy belədir ki, hər halda Homer adlı kor sənətkar olub və eynən Dədə Qorqud kimi el arasında dolaşan rəvayətləri, qəhrəmanların sərgüzəştlərini, tarixi vaqeələri toplayıb vahid bədii əsər şəklində ortaya çıxarıb.

Homerin hansı dövrdə yaşaması da mübahisəlidir. Onun ömür sürdüyü vaxtı miladdan əvvəlki XII əsrdən bizim eranın VII əsrinə qədər uzun bir dövrə aid edirlər. Dədə Qorqud oğuznamələri kimi “İliada” və “Odisseya” da əvvəlcə şifahi

söylənən mətnlər kimi meydana çıxıb. Yalnız tiran Pisitratin zamanında (yəni eramızdan öncə VI əsrdə) yazıya köçürüldüyü məlumdur.

Homer Avropa ədəbiyyatının babası adlandırıldığı kimi, Dədə Qorqudu da türk xalqları ədəbiyyatının babası saymaq olar və İsa Həbibbəyli haqlı olaraq Dədə Qorqudu Azərbaycanın Homeri adlandırır. İlk dəfə İsa Həbibbəyli tərəfindən irəli sürülmüş bu qənaət elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır: Homer özünün məşhur “İliada” və “Odisseyə” poemalarını şifahi şəkildə yaratmış, xalq arasında əzbər şəkildə özü ifa etmişdir. Dədə Qorqud da şifahi şəkildə formalaşdırdığı Azərbaycan oğuznamələrini, boyları və soylamaları el-oba məclislərində qopuzun müşayiəti ilə əzbər söyləyərək xalqa çatdırmışdır”.

Akademik İsa Həbibbəyli ilk dəfə olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “xanım hey, sultanım hey” müraciət formalarına əsaslanaraq, bu ədəbi abidənin VII-VIII əsrlərdə xan-sultan məclislərində Dədə Qorqud və ya onun şagirdləri, yaxud davamçıları olmuş alp ozanların dilindən mirzələr tərəfindən yazıya alınması fikrini elmi dövrüyyəyə gətirmişdir. Bu mənada İsa müəllimin ehtimal kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Dədə Qorqud – alp ozan qiraəti, yaxud Xan-Sultan nüsxəsi” haqqında ifadə etdiyi mülahizə inandırıcı səslənir. Dədə Qorqud boylarının canlı, tərəvətli, həyati olması bu mülahizəni təsdiqləyir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qalın Oğuz Elinin Azərbaycan dövlətçiliyi baxımından tədqiq olunması da İsa Həbibbəyliyə məxsusdur. Eyni zamanda, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının müasir dövrün tələbləri və elmi təfəkkür əsasında yenidən təhlil edilib dəyərləndirilməsi də abidənin daha dərinədən dərk olunmasına xidmət edir. Həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikasının, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tam yeni gözəle araşdırılması da müsbət haldır.

Dədə Qorqudla bağlı bütün məsələlərdə İsa müəllimlə

həmrəy olduğumu bildirərək, bir fikir ayrılığımızı da qeyd etməliyəm. Hələ 1985-ci ildə yazdığım “Dədə Qorqud dünyası” esmədə “Kitabi-Dədəm Qorqud”u xalqımızın “Ana kitabı” adlandırmışdım. İsa Həbibbəyli onu xalqın Ata kitabı adlandırır. Mənə elə gəlir ki, bu məsələdə razılaşmaya gələrək, bu zaman söz abidəmizi ədəbiyyatımızın “DƏDƏ KİTABI” adlandıra bilərik. Həm də İsa Həbibbəyli özü də yazır ki, “Dədə Qorqud Ata sözlərindəki Dədə və Ata sinonim sözlərdir”.

Xalq yazıçısı ANAR

13 noyabr 2020

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcı müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı ədəbi örnəklərə istinad edilməklə hər dəfə fərqli şəkildə təqdim olunmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə yazılmış Azərbaycan ədəbiyyatı tarixlərində və dərsliklərdə bu ədəbiyyat tariximizə Tomris və Astiaq əsatirlərindən, “Avesta”dan, ərəb məvəli ədəbiyyatından, müstəqillik illərində isə ən yaxşı hallarda Orxan-Yenisey kitabələrindən başlamaq meyilləri olmuşdur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının tarixi örnəkləri, xüsusən, mifologiya və mərasim folkloru kifayət qədər qədim olsa da, ağız ədəbiyyatının bu mənşə, başlanğıc, ilkin bədii formalarında ibtidai insanların şamançılıq, totemizm və tanrıçılıq inancları da əks olunduğu üçün keçmiş sovet ideologiyasına uyğun gəlmədiyinə görə arxa plana keçirilmişdir. Anadilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının tarixinə dair yazılmış kitablarda isə ayrı-ayrı vaxtlarda İzzəddin Həsənoğludan (İsmayıl Hikmət, Fuad Köprülü), İmadəddin Nəsimidən (Yusif Vəzir Cəmənzəminli), hətta Məhəmməd Füzulidən və Molla Pənah Vaqifdən (Fəridun bəy Köçərli) başlanılmışdır. Müstəqillik dövrünün ümummillî ideyaları və azərbaycançılıq idealları Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ibtidası məsələsinə yenidən baxmağı, bu zaman hər hansı bir ideoloji prinsiplərdən deyil, real ədəbi-tarixi faktlardan və proseslərdən çıxış etməklə milli ədəbiyyat tarixinin şifahi və yazılı başlanğıcını elmi şəkildə müəyyənləşdirməyi tələb edir. Bu baxımdan obyektiv elmi meyarlar əsasında yanaşmaqla hazırkı şəraitdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının mənşəyini miflərdən və ovsunlardan, holavarlar və sayaçı sözlərindən başlamaq zərurəti meydana çıxır. Eyni zamanda, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının başlanğıc hadisəsi olaraq, milli ədəbiyyat tariximizin start nöqtəsi kimi çıxış etmək olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” – folklor motivləri ilə qədim dövr

oğuz tayfalarının həyatı və mübarizəsindən alınmış hadisələrin sintezi əsasında yaradılmış mükəmməl ədəbi abidədir.

Uzun dövr ərzində şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi, epos-dastan kimi təqdim olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud” daha çox Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının xüsusiyyətlərinə cavab verən möhtəşəm roman-epopeyadır.

Dədə Qorqud – Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının əfsanəsi, yazılı ədəbiyyatımızın isə ilk qüdrətli yaradıcısı olan böyük sənətkardır.

I FƏSİL

“KITABI-DƏDƏ QORQUD” ŞİFAHİ VƏ YAZILI ƏDƏBİYYAT ABİDƏSİ KİMİ

1.1. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şifahi ədəbiyyat başlanğıcı. Geniş mənada türk dünyası ədəbi fikrində və xüsusən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi çox böyük əhəmiyyətə malik, mühüm yer tutur. Bu, ümumtürk şəcərəsində böyük tarixi və xüsusi mövqeyi ilə səciyyələnən oğuz tayfalarının keşməkeşli həyatı, əsl vətənpərvərlik nümunəsi olan şərəfli mübarizəsi, oğuzların dövlətçilik qabiliyyəti, qəhrəmanlıq ruhu və şücaəti haqqında yaradılmış möhtəşəm bir dastan-epopeyadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” – bu oğuznamənin əsas qəhrəmanları olan Bayandır xanın və Qazan xanın dastanı, geniş mənada Dədə Qorqudun və Qalın Oğuz Elinin epopeyasıdır. İdeya baxımından yüksək qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik dərsləri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” sənətkarlıq cəhətdən də mükəmməl surətdə işlənmiş möhtəşəm bir Azərbaycan oğuznaməsidir. Görkəmli türk alimi, professor Fuad Köprülüzadə “Kitabi-Dədə Qorqud”un ədəbiyyat tarixindəki yerini və əhəmiyyətini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “Türk ədəbiyyatının bütün əsərləri tərəzinin bir gözünə, Dədə Qorqud o biri gözünə qoyulsa, yenə Dədə Qorqud tərəfi ağır gələr”.¹

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranmasında ən qədim zamanlardan başlamış bu abidənin meydana çıxdığı VII əsrə qədərki dövrlərin mifoloji süjetləri, əfsanə və rəvayətləri mühüm rol oynamışdır. Təpəgöz və Dəli Domrul boy-ları ilə səsleşən şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri, oğuz tayfalarının həyatı, adət-ənənəsi, dünyabaxışı ilə bağlı folklor nümu-

¹ Bax: Kitabi-Dədə Qorqud. F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşri (Çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi: İ.Həbibbəyli). Bakı, TEAS-Press, 2016, s.12

nələrindən yaradıcı istifadə “Kitabi-Dədə Qorqud”u meydana çıxaran əsas faktorlardır. Nağıl təhkiyəsi əsasında formalaşdırılmış “Kitabi-Dədə Qorqud”da dastan yaradıcılığında mühüm yer tutan bədii mübaliğələrin, milli musiqi alətindən istifadənin də özünəməxsus yeri vardır. Bir sözlə, şifahi xalq ədəbiyyatı “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranması üçün əsas başlanğıc və mühüm hərəkətverici qüvvə funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Mifoloji təfəkkürlə, əfsanə və nağıl təhkiyəsi ilə xalq şeirinin sintezindən yaradıcı istifadə əsasında yaranmış Azərbaycan epos sənətinin ən qədim və ilk mükəmməl nümunəsi olan “Dədə Qorqud kitabı” böyük sənət abidəsidir. Akademik Kamal Abdullanın müəyyən etdiyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının quruluşunda həm ilkin, ibtidai, bizə tanış olmayan, yaxud az tanış olan bədii-poetik elementlər və imkanlar, həm də bununla yanaşı daha müasir, artıq ədəbi-bədii şüurumuza tanış olan klassik poetik nümunələr özünü göstərir”.¹ Bu isə o deməkdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” ideyası, süjeti və qəhrəmanları ilə birlikdə, həm də bədii-poetik sistemi ilə böyük sənət hadisəsidir. Klassik dastan poetikasının ən yaxşı xüsusiyyətləri çox yüksək sənətkarlıq səviyyəsində “Dədə Qorqud kitabı”nda öz əksini tapmışdır. İdeya-məzmun cəhətdən son dərəcə əhəmiyyətli olan “Kitabi-Dədə Qorqud” bədii-sənətkarlıq baxımından da bənzərsiz və orijinaldır. Sözün əsl mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud” türk dünyası və Azərbaycan epos sənətinin ən uca zirvəsində dayanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dünya epos sənətinin də əfsanəsidir. Dünya epos sənət nümunələrini tərəzinin bir gözünə və “Dədə Qorqud kitabı”nı o biri gözünə qoysaq, “Dədə Qorqud” ağırlıq təşkil edir. Əgər dastan kimi qəbul etsək, “Kitabi-Dədə Qorqud” dünya epos sənətinin baş tacı, Azərbaycan epos mədəniyyətinin şah

¹ Kamal Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikasına giriş. Bakı, RS Poliqraf MMC, 2017, s.22

əsəridir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi yeri və böyük əhəmiyyəti olan “Kitabi-Dədə Qorqud” xalqımızın yazılı ədəbiyyatının inkişafına da ciddi təkan vermişdir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının ölkəmizdə milli təfəkkürün və azərbaycançılıq məfkurəsinin daha da inkişaf etdirilməsində mühüm rolu olmuşdur. Bu mənada Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illik yubileyinin ölkəmizdə 9 aprel 2000-ci ildə dövlət səviyyəsində təntənə ilə qeyd edilməsi böyük sənət abidəsinin layiqli şəkildə qiymətləndirilməsi ilə bərabər, həm də milli düşüncənin, müstəqil dövlətçilik təfəkkürünün, azərbaycançılıq ideyasının daha da qüvvətləndirilib möhkəmləndirilməsinə xidmətin ifadəsidir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilinə ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 20 fevral 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman şərqşünası Henrix Fridrix fon Dits tərəfindən tapılıb üzə çıxarılmasının və elmi dövriyyəyə daxil edilməsi hadisəsinin yubiley səviyyəsində geniş miqyasda keçirilməsi, 2013-cü ildə Bakı şəhərində Dədə Qorqud parkının yaradılması, Dədə Qorquda və dastan boylarının qəhrəmanlarına abidə ucaldılması həm Azərbaycan xalqının bu möhtəşəm ədəbiyyat abidəsinin dünya miqyasında təbliğinə, həm də daha dərinlən tədqiq edilib öyrənilməsinə böyük imkanlar açmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi möhtəşəm sənət abidəsidir.

- 0 -

“Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. XX əsrin qırx-altmışıncı illərində yazılmış

ilk sistemli ədəbiyyat tarixlərimiz olan ikicildlik “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” və üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə “Kitabi-Dədə Qorqud”un X-XI əsrlərdə yaradıldığı qeyd edilmişdir.¹ Bundan sonrakı dövrlərdə meydana çıxmış tədqiqatlarda və dərsliklərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”un IX əsrdə meydana çıxdığı öz əksini tapmışdır.² Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin qeyd edilməsi haqqındakı 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanından, xüsusən “Dədə Qorqud kitabı”nın 9 aprel 2000-ci ildə keçirilmiş yubileyindən sonra bu ədəbi abidədən VII əsrin hadisəsi kimi bəhs edilməkdədir. Artıq müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində “Kitabi-Dədə Qorqud”dan VII əsrin ədəbi hadisəsi kimi söz açılır. Dədə Qorqudun və Bəkdüz Əmənin tarixdə yaşamış şəxsiyyətlər kimi Məhəmməd peyğəmbərin ziyarətinə getmələrinə dair müəyyən edilmiş qənaətlər “Kitabi-Dədə Qorqud”un VII əsrdə yaradılması haqqındakı fikirləri daha da aydınlaşdıraraq möhkəmləndirmişdir.

Bununla belə, məlum olduğu kimi, “Dədə Qorqud” boy-larının heç də hamısı VII əsrdə yaradılmamışdır. Belə ki, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da təsvir edilmiş hadisələr sü-jet şəklində hələ miladdan əvvəl mövcud olmuş, oğuz tayfaları arasında yayılmışdır. Hətta “Kitab”ı ilk dəfə 1815-ci ildə Drezden Kral Kitabxanasından tapıb elm aləminə bəyan edən tanınmış alman şərqşünası Henrix Fridrix fon Dits “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”un tarixinin miladdan əvvələ aid ol-duğu, antik yunan ədəbiyyatının yaradıcısı Homerin “Odisse-ya” əsərindəki Polifem süjetinin formalaşmasına təsir göstər-diği qənaətində olmuşdur: “Oğuz siklopu yunanlardan deyil,

¹ Bax: Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, EA AzFan nəşriyyatı, 1943, s.33; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. Bakı, AzSSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s.50

² Bax: Ə.Səfərli, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982, s.30

əksinə, yunanlarınkı ondan əxz edilmişdir. Əgər yunanlarınkı qədim dövrə aid edilirsə, onda oğuzlarınkı da, burada deyildiyi kimi, bir o qədər də yeni deyil ki, Dədə Qorqudun müasiri hesab edilə bilsin”.¹

Bundan başqa, “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”ndakı hadisələr İslamın Azərbaycana gəlişindən əvvəlki dövrlərə aiddir. Bu, oğuz tayfalarının Təkallahlılıq – Tanrıçılıq dini etiqadına iman gətirdikləri dövrlərin boyudur. Bu boyda azərbaycanlıların ən ulu babalarının ibtidai dini baxışları və inancları öz əksini tapmışdır. “Dəli Domrul boyu” mifoloji qatdan alınaraq, islamın oğuzlar üçün gəlməsi zamanının qaydalarına qismən uyğunlaşdırılmış müstəqil bir oğuznamədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un digər boylarında da islamdan qabaqkı mifoloji dünyagörüşlə səsləşən məqamlar, süjetlər, obrazlar vardır.

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da dini etiqad baxımından üç istiqamət hiss olunur: Totemizm, Tanrıçılıq və İslam. Ayırı-ayrı boylarda müşahidə olunan Qaba ağaca, dağasuya inamı ifadə edən hadisələr ilk növbədə həmin boyun əhatə etdiyi tarixin Dədə Qorqudun yaşadığı VII əsrdən çox əvvəlki dövrlərə aid olduğunu göstərir və yaxud bu amil Dədə Qorqudun zamanında Oğuz tayfaları arasında hələ də totemizmin yaşamaqda olduğunu nümayiş etdirir. Qəhrəmanların davranış və rəftarlarında, inanclarında Tanrıçılıq etiqadının da yaşadığını müşahidə etmək mümkündür. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Təkallahlılıq dini etiqadına sitayiş, Tanrıçılıq baxışları özünə geniş yer tutur. Fikrimizcə, Dədə Qorqudun şaman hesab olunması da buradan irəli gəlir. Bununla belə, dastanın ayırı-ayrı boylarında təkallahlılığa əsaslanan Tanrıçılıq dini ilə islama dair baxışlar bir-birini o qədər tamamlayır ki, bəzən onları ayırd etmək çətin olur. Bütün bunlar dini inam və etiqad

¹ Henrix Fridrix fon Dits. Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu (nəşrə hazırlayan: S.Hüseynov). Bakı, Mütərcim, 2015, s.18

baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”un Tanrıçılıqdan islama keçid dövründə formalaşdığını düşünməyə əsas verir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsində hadisələrin “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın”, Vatikan nüsxəsində də yenə eynilə, hətta bir qədər də konkret şəkildə “Həzrəti-Rəsul zamanına yaxın” bir dövrdə Bayat boyu içərisində cərəyan etdiyinə bəyan edilməsi həmin qənaətləri təsdiqləyir. Tədqiqatçılar “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu ilk mübarək cümləsindəki “Rəsul əleyhissəlam”, “Həzrəti-Rəsul” sözlərinə istinad edərək “Kitabi-Dədə Qorqud”un Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərin yaşadığı VII əsrdə yarandığı qənaətini təsdiqləmişlər. Halbuki hər iki nüsxədə işlədilən və “ərəfə” mənasını bildirən “yaqin” (yaxın) sözü “Kitab”ın islamın qəbul edildiyi ərəfədə formalaşdığını bildirir. Dilçilik ədəbiyyatında da “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın” cümləsinin hadisənin baş verdiyi vaxt baxımından “şühudi keçmiş zamana”¹ aid olduğu müəyyən olunmuşdur. Beləliklə, bizim fikrimizcə, əsrlər boyu oğuz tayfaları içərisində gəzib-dolaşmış Dədə Qorqud süjetləri Rəsul əleyhissəlamın zamanında, yəni islamın qəbul olunmaqda olduğu VII əsrin birinci yarısında, Bayat boyundan çıxmış Qorqud Ata adlı bir ər, Dədə Ozan tərəfindən “kitab” kimi formalaşdırılmışdır. İslamın qəbul edildiyi zamanda isə Dədə Qorqud boyları ustad ozanın özü, müasirləri və davamçıları olan alp ozanlar tərəfindən el-oba içərisində geniş şəkildə söylənərək daha da təkmilləşdirilmiş və yaddaşlarda möhkəmləndirilmişdir. İslama aid motivlər, söz və ifadələr “Kitabi-Dədə Qorqud”un məhz həmin təkmilləşdirilmə mərhələsində və sonrakı dövrlərdə katiblər tərəfindən müxtəlif əlyazma nüsxələrinin üzü köçürülərkən boylara əlavə edilmişdir.

Deməli, Dədə Qorqud “Həzrəti-Rəsul zamanına yaxın”, yəni VII əsrin birinci yarısında xalq arasında dolaşan folklor

¹ Əzizxan Tanrıverdi. “Dədəm Qorqud”un zamanı. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.12

motivlərini seçib sistemləşdirərək oğuznaməni formalaşdırmış, oğuz boylarının həmin əsrin ikinci yarısında, Məhəmməd peyğəmbərin zamanında isə təkmilləşdirmə prosesini başa çatdırmışdır. Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” tam, bitkin bir ədəbi abidə olaraq VII əsrdə yaranmışdır. Yekun olaraq deyə bilərik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuz tayfalarının ibtidai totem inancından sistemli dini etiqad olmuş Tenqriçiliyə – Tanrıçılığa və nəhayət, İslam dininin qəbul edilməsi dövrünə qədərki həyat tərzı və təkamül prosesləri öz əksini tapmışdır. Bu, ayrı-ayrı boyların, motivlərin yaranma və formalaşma proseslərinin uzun bir tarixi dövrü əhatə etdiyini başa düşməyə əsas verir.

İnanc baxımından, yəni şamançılıqdan, totemizmdən – Tenqriçiliyə və İslama qədər oğuz tayfalarının keçdikləri təkamül proseslərinin vahid bir coğrafiyanı əhatə etməsi də oğuzların bu torpaqlara gəlmə olmadıqlarını, Qalın Oğuz Eli coğrafiyasının oğuzların dədə-baba vətəni olduğunu sübut edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı köç əhvalatları aran-yaylaq köçləri və yurdun bu başından o biri başına, ölkə daxili köçlər olub, heç bir halda köçərlik mənasını əks etdirmir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un köçəri oğuz tayfalarının oğuznaməsi adlandırılması obyektiv reallıqdan uzaq olan mülahizədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərindən göründüyü kimi, İç Oğuz və Dış Oğuz Qalın Oğuz Elinin qoşa qanadlarını təşkil edir. Doğrudur, İç Oğuz və Dış Oğuz bir-birlərinə münasibətdə tam harmoniya şəklində deyildir. Zaman-zaman onların aralarında bəzi fikir ayrılıqları, hətta münaqişələr də olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu, tayfalararası inciklik və qısqancılıq şəklində təqdim edilmişdir. Təəssüf ki, belə daxili nifaqların qan tökülməsinə gətirib çıxardığı məqamlara da rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un finalı olan “İç Oğuz Dış Oğuzun asi olub Beyrəyin öldüyü boy”da, adından da göründüyü kimi, Qalın Oğuz Eli tayfaları arasındakı inciklik dərinləşərək düşmənçilik həddinə çatmış, hər iki tərəfdən ölüm hadisəsinin baş ver-

məsi ilə nəticələnmişdir. Qazan xanla (İç Oğuz) Alp Aruzun (Dış Oğuz) münasibətlərində yaranmış gərginlik son nəticədə Qalın Oğuz Elinin baş sərkərdəsi, əqidəsindən dönməyən Beyrəyin Alp Aruz tərəfindən qılıncı ilə öldürülməsi, Qazan xanın isə Alp Aruzu məğlub edib atdan salması və nəhayət, qardaşı Qaragünənin Beyrəyin qanını yerdə qoymayaraq, Alp Aruzun başını kəsməsi hadisəsi ilə başa çatmışdır. Tayfalar arasındakı çəkişmələrin kəskin qarşıdurma şəklə alması və bunun nəticəsində baş vermiş qanlı savaş “Kitabi-Dədə Qorqud”un kulminasiya nöqtəsidir. Lakin “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”dakı döyüş-savaş səhnəsi oğuz tayfaları arasındakı ixtilaflar qanlı olaylara səbəb olsa da, əbədi düşmənçiliyə çevrilmədiyini, onların bir-birlərini bağışlaya bilmələrini də nəzərə cərpdirir: “Dış Oğuz bəyləri bunu görüb, həp atdan endilər. Qazanın ayağına düşdülər, suçların diləndilər, əlin öpdülər. Qazan suçların bağışladı”.¹

Deməli, İç Oğuz kimi, Dış Oğuz da artıq Qalın Oğuz Elinin qədim və daimi sakinidir. Dış Oğuz nə vaxtsa çox uzaq keçmişlərdə Qalın Oğuz Elinin daimi sakini olan İç Oğuz tayfalarının yaşadıkları ərazilərə köçüb gəlmiş və öz soyundan olan qəbiləsi ilə qaynayıb-qarışmışdır. Bu isə yaşadıkları torpaqlarda türklərin köçəri olması haqqında avropalıların uydurduqları Altay nəzəriyyəsinin türk xalqlarının real tarixi taleyi ilə uyğun gəlmədiyini göstərir. Elmi fikir artıq sübut etmişdir ki, türklərin köçü Şərqdən Qərbə olduğu kimi, Qərbdən də Şərqə doğru baş vermişdir. Ən qədim dövrlərdə türklər onların həyat tərzini və dünyabaxışına, inanclarına uyğun olan Böyük Çöl, yaxud Bozqır landşaftı daxilində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, həmin mədəniyyət çərçivəsində yerdəyişmə proseslərində iştirak etmişlər. Ona görə də ən son elmi qənaətlərə görə, Avrasiya məkanında Böyük Çöl landşaftı daxilində türk

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.184

sivilizasiyası Şərqdə olduğu kimi, Qərbdə də (Qafqaz, Ön Asiya) birinci nəsil sivilizasiyalara aiddir”.¹ “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları oğuz tayfalarının Azərbaycanda, Türkiyədə, Türkmənistanda və bu ərazilərin çevrələrində gəlmə deyil, aborigen, yerli xalq kimi yaşadıklarını təsdiq edir. “Dədə Qorqud” kitabı oğuz tayfalarının yaşadıkları coğrafiyanın daimi sakinləri olduqlarını təsdiq edən ədəbi-bədii möhürdür. Bu isə bir vaxtlar Avropada uydurulmuş Altay köç nəzəriyyəsinin reallığı əks etdirməyib, Qərb elmi dairələrinin özlərini dünyada “ali irq” kimi göstərmək məqsədlərinə xidmət edən yanlış bir ideologiya olduğunu göstərir.

1.2. “Kitabi-Dədə Qorqud” – Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ilk ədəbi abidəsi. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının hələlik bizə məlum olan ilk nümunəsidir. Bu, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının xalqımızın ana dilində yazılmış ilk kitabıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “oğuznamə” şəklində formalaşdığı VII əsrdə Azərbaycan dilində yaradılmış başqa bir bədii əsərin mövcudluğu haqqında məlumat yoxdur. Uzun illər ərzində “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitablarında, elmi-tədqiqat əsərlərində, dərsliklərdə yazılı ədəbiyyatımızın təqdimatı “Avesta” qatları və ya VII-VIII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış ərəbdilli Azərbaycan məvali şairlərin yazdıqları əsərlərlə, yaxud Alban şairi Dəvdəkin “Böyük sərkərdə Cavanşirin ölümünə ağı” adlı matəm qəsidəsi ilə başlanılmışdır. Yalnız Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra ölkəmizdə yazılı ədəbiyyatın ümumtürk ədəbi abidələrindən başlaması faktına diqqət yetirilmiş, bu məqsədlə ədəbiyyat tarixlərinin başlanğıcında Orxon-Yenisey kitabələri haqqında araşdırmalara müəyyən yer ayrılmışdır.

Şifahi və ya yazılı ədəbiyyat nümunəsi hesab edilməsindən asılı olmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” VII əsrdə Azər-

¹ Ərəstü Həbibbəyli. Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası. Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.59

baycan dilində formalaşmış ədəbi-bədii abidə kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünün əfsanəsidir. Bununla belə, “Kitabi-Dədə Qorqud” demək olar ki, həmişə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi olaraq qəbul edilmiş, dastan janrında yaradılmış möhtəşəm qəhrəmanlıq eposu kimi dəyərləndirilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dastan kimi qəbul olunmasına və dastan poetikası əsasında tədqiq edilməsinə üstünlük verilməsi ilə birlikdə, həm də bu ədəbi abidənin yazılı ədəbiyyat nümunəsi olması barədə də mülahizələr irəli sürülmüşdür. Demək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un əksər tədqiqatçıları dastanda yazılı ədəbiyyata məxsus keyfiyyətlərin mövcudluğunu nəzərə çarpdırmışlar. Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un əsas tədqiqatçılarından biri olan akademik Həmid Araslının fikrincə, bu dastanlar “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının dəyərli nümunələri olduğu kimi, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının da qədim nümunəsi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir”.¹

Professor Məhəmməd Hüseyn Təhmasibə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının sonunda “boyun – dastanın kim tərəfindən yaradılmış olduğu barədə, ...müasir istilahlə deyilsə, müəllifi barədə məlumat vardır”.² Əlyar Səfərli və Xəlil Yusiflinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” dərslində “Kitabi-Dədə Qorqud”dan “həm də yazılı ədəbiyyat” kimi söz açılmış, abidənin “Kitab” adlandırılması onun “yazılı yolla yayıldığı, kitabdən-kitaba köçürülməsi” ilə əlaqələndirilmişdir.³

“Kitabi-Dədə Qorqud”un həm də yazılı ədəbiyyat olması haqqındakı mülahizələr dövlət müstəqilliyi illərində daha da

¹ Həmid Araslı. VII-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, I cild. Bakı, AzSSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s.58

² Məhəmməd Hüseyn Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, s.85

³ Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.39

genişləndirilmiş, qəti bir mövqeyi ifadə edən elmi qənaət kimi təqdim olunmuşdur. Məsələn, Xalq yazıçısı Anar hələ 22 dekabr 1998-ci ildə Azərbaycanda “Dədə Qorqud” kollokviumu keçirildiyi zaman çıxışında¹ və 2020-ci ildə “Mir literaturı” qəzetində rus dilində çap etdirdiyi “Mənəvi körpüsə alma” adlı məqaləsində “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyata aid bədii əsər olduğunu diqqətə çatdırmışdır: “Şifahi ədəbiyyatla yazılı ədəbiyyatın qovşağında olması Azərbaycan xalqının böyük ədəbiyyat abidəsi üçün təəccüb doğurmur. Janr xüsusiyyətlərinə görə bu – epos, dastandır. Ancaq bununla birlikdə, adından da göründüyü kimi, bu yazılı ədəbiyyat abidəsi olan kitabdır”.²

“Kitabi-Dədə Qorqud”un 2004-cü il nəşrinə ön söz yazmış akademik Tofiq Hacıyev də öz müqəddiməsini tərəddüd etmədən “Dədə Qorqud kitabı” ilk yazılı abidəmizdir” adlandırmışdır. Müqəddimədə, eyni zamanda, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyat abidəsi olması fikri aşağıdakı kimi əsaslandırılır: “Ancaq türk dastançılığında yeganə “Dədə Qorqud kitabı”dır ki, oğuzların, birinci növbədə Azərbaycan türklərinin yazılı yaddaşındadır. Şifahi yaddaş əsərə görə, söyləyicidən – söyləyiciyə improvizə olunur. Deməli, dəyişir, böyüyür, ən pisi subyektiv müdaxilələr olur. Məsələn, Qırğızıstanın Rusiya İmperiyasına birləşməsindən sonra manasçı “Manas”a “ruslarla dostluq” bölməsini əlavə etdi. Beləliklə, “Dədə Qorqud” kitabı yazılı ədəbiyyatımızdır və heç bir dəyişikliyə uğramadan yaddaşımıza necə daxil olubsa, elə də qalıb”.³

Nəticə olaraq Tofiq Hacıyev “Kitabi-Dədə Qorqud”u şifahi və yazılı ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən “kitab-dastan” kimi qəbul etmişdir.

¹ Bax: Anar. Söz dünyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2018, s.285

² Anar. Духовное мостостроительство // Мир литературы, август 2020, №3 (150)

³ Tofiq Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı” ilk yazılı yaddaşımızdır // Dədə Qorqud kitabı: ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər, 2004, s.4

Bütün bunlara baxmayaraq, ayrı-ayrı tədqiqatlarda “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyata aid olması haqqındakı fikirlər epizodik xarakter daşımış, xüsusi bir araşdırmaya çevrilməmişdir. Abidənin tam olaraq yazılı bədii əsər olduğuna dair qəti hökm çıxarılmamışdır. Lakin diqqətlə nəzər yetirdikdə “Kitabi-Dədə Qorqud”da şifahi başlanğıcla yanaşı, yazılı ədəbiyyata aid xüsusiyyətlərin daha çox olduğu aşkar görünür.

1.3. “Kitabi-Dədə Qorqud”un adındakı “kitab” sözü-nün mahiyyəti. “Kitabi-Dədə Qorqud”un adındakı “kitab” sözü şifahi xalq ədəbiyyatına deyil, yazılı ədəbiyyata aid əlamətdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərkibində “kitab” sözü olan heç bir folklor nümunəsi yoxdur. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycan dilində olan əlyazmaların heç birində “kitab” sözündən istifadə olunmamışdır. Xüsusən, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “kitab” sözünün izafi birləşmənin birinci tərəfini təmsil etməsi, yəni təyin bildirən söz kimi çıxış etməsi təqdim olunan “Oğuznamə”nin “kitab” olmasını bir daha təsdiq edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un adındakı “kitab” sözünün daşdığı funksiya Azərbaycan xalqı üçün o qədər aydındır ki, bu söz birləşməsindəki “kitabı” sözünün fars dilində izafət bildirən söz olmasına baxmayaraq, son illərə qədər həmin söz abidənin adında həmişə olduğu kimi işlədilmiş, hər kəs tərəfindən anlaşılıqlı şəkildə qəbul edilmişdir. Yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyi dövlət səviyyəsində qeyd olunduğu zaman, yəni 1997-2000-ci illərdə çap olunan nəşrlərdə ilk dəfə olaraq elmi-tədqiqat materiallarının mətnlərində kitabın adı Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılaraq “Dədə Qorqud kitabı” kimi verilmişdir. Son onilliklərdə dastana dair elmi tədqiqatlarda “Kitabi-Dədə Qorqud”un qarşılığı olaraq “Dədə Qorqud kitabı” ifadəsindən də ad kimi geniş istifadə olunur. Lakin fikrimizcə, müstəqillik illərində müxtəlif tədqiqat əsərlərində bu Azərbaycan oğuznaməsinə aid “Dədə Qorqud kitabı” adından istifadə olunsaydı da, ümumiyyətlə, abidənin kitab kimi nəşri zamanı

onun adının dəyişdirilməsi məqbul deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dünya miqyasında elm aləminə bu adla daxil olmuşdur.¹ “Dədə Qorqud” boylarının nəinki ilk dəfə yazıya alındığı VII-XI əsrlərdə, hətta sonralar üzünün köçürüldüyü XVI əsrdə də Azərbaycanda hər hansı bir üsulla kitab çapının olduğu məlum deyildir. Qədim və orta əsrlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa, mövcud ənənəyə uyğun olaraq yaradılmış digər genişlənməli yazılı ədəbi əsərlər “qissə”, elmi əsərlər isə “risalə” adlandırılmışdır. XII-XIII əsrlərdə üzü köçürülmüş “Kitabi-Battal Qazi” isə ümumtürk folklor abidəsi olub, VII əsrdə Anadolu ərazisində formalaşmış oğuz-türk qəhrəmanlıq dastanıdır. “Kitabi-Battal Qazi”nin Azərbaycan əlyazmasının ilk nəşrinin müqəddiməsində deyildiyi kimi, yaranma tarixi baxımından “Qorqud Ata Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın Bayat boyundan qopmuşsa, Battal Qazi Rəsul əleyhissəlam dünyadan köçdükdən sonra Malatyada pəhlivan kimi zühur etmişdir”.² Azərbaycan oğuznaməsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”la təxminən eyni dövrdə Anadolu ərazisində formalaşmış “Kitabi-Battal Qazi”nin hər ikisinin adında “kitab” sözünün olması adıçəkilən türk ədəbi abidəsinin də yazılı ədəbiyyata məxsus xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. “Kitabi-Battal Qazi”nin ikinci adı kimi işlədilən “Battalnamə” ifadəsi də təxminən “Kitabi-Dədə Qorqud”a aid edilən “Oğuznamə” sözü ilə eyni mənanı bildirir. Elmi ədəbiyyatda işlədilən “Battal mənqəbəsi” sözündə də ədəbiyyatşünaslıq baxımından “Battal kitabı” mənası ifadə olunmuşdur.

İlk dəfə Türkiyədə professor Məhərrəm Ergin,³ daha sonra professor Orxan Şaiq Gökyay⁴ “Kitabi-Dədə Qorqud”u “Dədə Qorqud kitabı” adı ilə nəşr etdirmişdir. Akademik To-

¹ Bax: Dədə Qorqud kitabı: ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər, 2004, s.78

² Kitabi-Battal Qazi. Müqəddimə. Bakı, Nurlan, 2009, s.5

³ Muharrem Ergin. Dede-Korkut Kitabı (Giriş, Metin, Faksimile: M.Ergin). İstanbul, 1964

⁴ Orhan Şaik Gökyay. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 2000

fiq Hacıyevin tədqiqatlarında bu ədəbi abidədən “Dədə Qorqud kitabı” kimi söz açılmışdır.¹ Azərbaycan oğuznaməsinin “Dədə Qorqud kitabı” adlandırılması abidənin Drezden nüsxəsinin adındakı fars dilinə məxsus “Kitabi-Dədəm Qorqud, əla lisani-taife-i Oğuzan” sözlərindəki “Kitabi-Dədəm Qorqud” hissəsinin Azərbaycan dilinə çevrilməsindən ibarət olmayıb, həm də bu ədəbi abidənin mahiyyət etibarilə yazılı ədəbiyyat olması mənasını ifadə edir.

Ədəbi-elmi mühitdə əlyazmaların “kitab” adlandırılması ənənəsinin az olduğu və ya heç olmadığı bir dövrdə Dədə Qorqud boyları toplusunun “Kitab” adlandırılması təqdim olunan əlyazmanın sadəcə üzü köçürülmüş bir mətn, yaxud toplanaraq yazıya alınmış əlyazma deyil, məhz “Kitab” olduğunu, kitab şəklində düşünülərək müstəqil bədii əsər şəklində yaradıldığını təsəvvür etməyə əsas verən arqumentlərdən biridir. Ustad ozan Dədə Qorqud zəngin xalq rəvayətləri əsasında və onlardan yaradıcı surətdə istifadə etməklə Qalın Oğuz Eli haqqında “Oğuznamə” adlandırdığı “Kitab”ı bağlamışdır.

1.4. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “namə” sözünün funksiyası. Məlum olduğu kimi, qədim dövr və orta əsrlərdə kitab kimi düşünülmüş əlyazmaların, bədii mətnlərin, yazılı ədəbi əsərlərin sonunda “namə” sözünün işlədilməsi ənənəsi olmuşdur. Məsələn, “Oğuznamə”, “Şahnamə”, “İskəndərnəmə”, “Dəhnamə”, “Vücutnamə”, “Fərhadnamə” və başqa bu kimi bədii əsərlərin adlarındakı “namə” sonluğu həmin əsərlərin məktublar kimi yazılı şəkildə hazırlandığını bildirir. Bu mənada “namə” ifadəsi ilk növbədə məktublar kimi konkret müəllifi olan yazılı mətn mənasını ifadə edir. Fikrimizcə, “namə” sözündə yazılı mətndən başqa, həm də vəsf, tərənnüm, mədh və şərh kimi hər hansı bir səviyyədə yaradıcılıq əlamətləri də öz əksini tapır. Məsələn, “Şahnamə” dedikdə sadəcə

¹ Tofiq Hacıyev. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999

konkret bir ölkədə hökmranlıq etmiş padşahların tarixini yox, həmin hökmdarlar haqqında müəyyən tərifnamələri və ya poetik şərhləri başa düşürük. “Namə” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “boy boylamaq”, “soy soylamaq” ifadələrindəki yaradıcılıq prosesi ilə əlaqədar mətləbləri də özündə əks etdirir. Bütövlükdə isə “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Oğuznamə” adlandırılması onun oğuz tayfaları haqqında yazılmış “namə”lərdən, yəni boylamalardan (hekayətlərdən – İ.H.) və soylamalardan (şeyrlərdən – İ.H.) ibarət olan müstəqil yazılı bədii əsər olması deməkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz tayfalarının həyat tərz, dünyabaxışı, mübarizəsi haqqında yazılı ədəbi-bədii “namə”dir.

Dədə Qorquda aid edilən “Oğuznamə” anlayışındakı “namə” sözü bu abidənin müəllif tərəfindən yaradılmış yazılı ədəbiyyat olduğunu bildirən əlamətdir.

1.5. Oğuznamələrdə Qorqud Ata motivləri və “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Oğuznamə” adlandırılması da bu ədəbi abidənin yazılı ədəbiyyat nümunəsi olduğunu müəyyən edən faktorlardan biridir. Məlum olduğu kimi, şifahi xalq ədəbiyyatında xalq tərəfindən yaradılmış “Oğuznamə” adlandırılan ədəbi nümunələr yoxdur. Almaniyanın Berlin Dövlət Kitabxanasında saxlanılan “Kitabi-Oğuznaməyi – türki və tatarca zərbi-məsəldir” adlı əlyazması xalq zəkasının ifadəsi olan atalar sözü və məsəllərdən ibarət olsa da, bu, müəllifi olmayan materiallar toplusudur. Dörd mindən çox olan atalar sözü və məsəli birləşdirən bu əlyazmaya “Oğuznamə” adını xalq deyil, həmin əlyazmadakı materialların toplayıcısı vermişdir. Burada “Oğuznamə” adı oğuz, türk-tatar tayfalarının atalar sözü və məsəlləri toplusu mənasını ifadə edir. Yeri gəlmişkən deyək ki, vaxtilə “Kitabi-Dədə Qorqud”u ilk dəfə Drezden Kral Kitabxanasından tapıb, bu barədə elm aləminə məlumat vermiş alman şərqşünası Fridrix fon Dits həmin əlyazmadan təxminən dörd yüz atalar

sözü və məsəli oxuyaraq, 1889-cu ildə ayrıca kitab şəklində çap etdirmişdir. Məlumat üçün bildirmək istəyirik ki, buradakı atalar sözlərindən 75-i “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlədilmişdir. Eynilə filologiya elmləri doktoru, professor Samət Əlizadənin 1984-cü ildə Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq – İ.H.) Dövlət Universiteti Şərq fakültəsi kitabxanasının Əlyazmaları fondundan tapıb əldə etdiyi 1858 atalar sözü və məsəli əhatə edən “Məcməül əmsali-Məhəmmədəli” əlyazmasında da həmin materialları toplayan Məhəmmədəli adlı şəxs tərəfindən “Haza kitabi-Oğuznamə” adlandırılmışdır. Hər iki kitabdakı “Oğuznamə” adı mahiyyət etibarilə “oğuz türklərinin atalar sözləri və məsəlləri toplusu” mənasını bildirir. Tədqiqatçılar “Əmsali-Məhəmmədəli” əlyazmasında toplanmış iyirmi atalar sözü və məsəlin “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlədildiyini qeyd etmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşən “Əmsali-Məhəmmədəli” atalar sözləri, məsəlləri və alqışları aşağıdakılardır: “Axır zamanda andığın kişi çıxa gələ; Axır zamanda atalar dururkən oğullar söyləyə, analar dururkən qızlar söyləyə; Axır zamanda əyri ağac qalmaya, sabah ola (dana-doluğu qalmaya, öküz ola; dərə-təpə qalmaya, tarla ola); Allah işin bilir; Allah yoxsulluğun üzünü göstərməsin; Atalar at gəldi demişlər, qalaydı ola demişlər; Həqq Təala müsəlmanları qürbətdə xəstəlikdən və igidlikdə ölümdən, pirlikdə yoxsulluqdan saxlasın; Baban öldü, iş başına düşmüş demişlər, anan öldü günahsız olmuşsan demişlər, oğlun öldü, ürəyinə ağ toxunmuş demişlər, amma qızın öldü, heredən qurtulmuşsan demişlər; övrətin öldü, döşəyin yenilənmiş demişlər; Atalar sözü “Quran”a girməz, amma “Quran” yamaca yalınlayın yalışır; Atalar sözün tutmayan yabana atılır; Qadir Tanrı verməyincə er bayımaz; Qar nə qədər çox yağsa yaza qalmaz; Qara eşşəyə yular ursan qatır olmaz; Qarabaşa don geydirsən qadın olmaz; Qarı qırsağa minmə; Qonşu haqqı – Tanrı haqqı; İşıqlarla irişənin adıyla sanı yetər, danışməndlərlə irişənin dini ilə imanı yetər, bəylərlə irişənin

başıyla malı yetər; Kül – təcicik olmaz; Otuz iki dişdən çıxan orduya yayılar; Ulu-ulu dağları keyiklər bilir”.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud”un əksər boylarında həmin boyun “Oğuznamə” adlandırılması Dədə Qorqudun dili ilə xüsusi olaraq vurğulanmışdır. “Dirsə xan oğlu Buğac”, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı”, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu”, “Bəkil oğlu İmran” boylarında “Oğuznamə” sözü Dədə Qorqud tərəfindən yaradılmış, düzülüb-qoşulmuş boy, hekayət mənasında işlədilmişdir: “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı. Bu oğuznaməyi düzdü-qoşdu”.² “Bamsı Beyrək boyu” və “Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyu”nda isə “Oğuznamə” Dədə Qorqud tərəfindən həmin boyların qəhrəmanları Beyrəyə və Yegnəyə verilmiş ərməğan kimi təqdim olunmuşdur: “Bu Oğuznamə Beyrəyin olsun”,³ “Bu Oğuznamə Yegnəyin olsun”.⁴ Hər iki halda “oğuznamə” sözü müəllifi Dədə Qorqud olan, onun tərəfindən düzülüb-qoşulmuş boy – bədii əsər mənasını verir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuznamələrin necə, hansı üsullarla yaradılması aydın surətdə yazılmışdır. Burada açıq şəkildə bildirilir ki, hər “Oğuznamə” həmin boydakı Qorqudun söylədiyi boylamalardan və soylamalardan ibarətdir: “Dədəm Qorqud gəlibən boy-boyladı, soy soyladı, bu Oğuznaməyi düzdü-qoşdu”.⁵ Ona görə də boylamalar və söyləmələr oğuznamələrin yaradılma texnologiyasını və quruluşunu, mətnin strukturunu bildirir, “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin kompozisiyasını təşkil edir. “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin məzmununu isə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyla-

¹ Bax: Oğuznamə (tərtib, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə, nəşir: Əli Heydər Bayat). İstanbul, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı, 1992, s.11

² Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: S.Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.62

³ Yenə orada, s.89

⁴ Yenə orada, s.137

⁵ Yenə orada, s.46

dı, soy soyladı, bu Oğuznaməyi düzdü-qoşdu” sözlərindən sonra gələn “Qazı ərənlər başına nə gəldiyini söylədi” cümləsində ifadə olunmuşdur. Beləliklə, oğuznamə bədii forması baxımından boylamalardan – hekayətlərdən və soylamalardan – şeirlərdən təşkil edilən, məzmunca “qazi ərənlərin (boylardakı qəhrəmanların – İ.H.) başına gələn” əhvalatlardan, süjetlərdən ibarət olan bədii əsərdir. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”ndakı “gəlibən” tərkibli ənənəvi cümlədə “oğuznamə” əvəzinə “boy” sözünün işlədilməsi oğuznamələrin qəhrəmanların adı ilə bağlı olan boy demək olduğunu da aydınlaşdırır: “Dədəm Qorqud qəlibən boy-boyladı, soy soyladı. Bu boy (oğuznamə – İ.H.) Dəli Domrulun olsun”, – dedi.¹

Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylardan hər biri ayrı-ayrılıqda oğuznamədir. Bu məqamda klassik poetika anlayışı ilə Oğuznamə sözü boyların janrını bildirir. Bu o deməkdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ayrı-ayrı oğuznamələrdən düzəldilmişdir. Bütövlükdə “Kitabi-Dədə Qorqud” isə həmin boyların – oğuznamələrin cəmindən ibarət olan Böyük “Oğuznamə” Kitabıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa, Oğuz tayfalarının həyatı və çoxcəhətli fəaliyyətini əks etdirən oğuznamələr də vardır ki, onların da əksəriyyəti yazılı şəkildə yaradılmış, müstəqil janr kimi çıxış edən tarixi-ədəbi əsərlərdir. XIV əsr Misir Məmlük tarixçisi Əbubəkr ibn Abdullah ibn Aybək əd-Dəvadarinin “Şöhrətləndirilmişlərin tarixindən bir inci” əsərində adı çəkilmiş “Ulu xan Ata Bitikçi” və “Oğuznamə” kitabları tarixə ilk oğuznamələr kimi daxil olmuşdur.

Sonralar yaranmış Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”si (XIV əsr), Həsən Mahmud Bayatının “Cami-Cəm ayin” əsəri (XV əsr), Seyid Loğman “Oğuznamə”si (XVI əsr),

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: S.Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.116

Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərei-tərakimə”si (XVII əsr), Adam Oleari səyahətnaməsi (XVII əsr), Dana Ata-Aslan Şeyxin “Oğuznamə”si (XIX əsr) və sair kimi çoxsaylı oğuznamə mətnləri bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənsələr də, janr baxımından ümumi şəkildə elmi-ədəbi əsərlər kimi səciyyələndir. Xalq arasından toplanılmış rəvayətlərlə müəyyən tarixi məlumatları özündə cəmləşdirmək, bir yerdə ifadə etmək oğuznamələrin xarakterik xüsusiyyətləridir. Bundan başqa, Məhəmməd Əndəlibin (XVII-XVIII əsr) və Azər Buzovnalının (XX əsr) bu janrda yazılmış “Oğuznamələr”i, müəllifi məlum olmayan “Mənzum Oğuznamə” də vardır. Oğuz tayfalarının həyatından və inkişaf yolundan söz açan digər mətləblərlə yanaşı, bu “Oğuznamə”lərdə həm də bir-birindən fərqli süjetlər şəklində olsa da, “Dədə Qorqud” rəvayətləri və məlumatları da öz əksini tapmışdır.

Türk dünyası qorqudşünaslığında qəbul edilmiş simalardan biri olan məşhur türkoloq-professor Fəxrəddin Kırzioğlu “Dədə Qorqud” Oğuznamələrinə məlum oğuznamələrin Drezden nüsxəsinə daxil olan on iki və Vatikan nüsxəsində bir qədər fərqlə verilmiş altı boydan başqa, Topqapı Sarayı Oğuznaməsi; Bəhrul-hisab rəvayəti; Bəkdüz Əmən dastanının Ənvəri rəvayəti; Arus oğlu Basat dastanı; Bəkdüz Əmən xanədanı üzərinə şərəfnamə; Ozan-kopuz ənənəsi və Okcu-Kozan dastanı; Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərə-i tərakimə” Oğuznaməsi; Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”si; Fridrix fon Ditsin bir parçasını nəşr etdirdiyi “Hazihir-risaleti min kelimati Oğuzname əl-meşhur bi atalar sözü”; “Tarixi-oğuzu türkan və hekayəti cahangiri”; Adam Oliarinin “Dəmirqapı Dərbənddə Qazan və Dədə Qorqud ənənəsi”; professor Bəkir Çobanzadənin üzə çıxardığı Leninqrad (Sankt-Peterburq) “Oğuznamə”si kimi oğuznamə versiyalarını daxil etmişdir.¹

¹ Bax: Fahrettin M.Kırzioğlu. Dede Korkut Oğuznameleri. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000, s.6-12

Azərbaycandan filologiya elmləri doktoru Əfzələddin Əsgər də “Oğuznamə”lərin təsnifatını aparmış, təsvir üsulu ilə yaranmış müəllif mətnləri kimi Rəşidəddin “Oğuznamə”si; Əbülqazi “Oğuznamə” mətni; Basatın Təpəgözü öldürməsi haqqında Dəvadari “Oğuznamə”si; Qazan xanın Dağıstan tayfaları üzərinə yürüşü haqqında Adam Oleari mətni; Bəkdüz Əmənə Yetim Qazan arasında qan düşmənçiliyi haqqında Hafiz Dərviş Əli Cəngi mətni; Bayburtlu Osman mətnlərini təhlilə cəlb etmişdir. O, eyni zamanda, şifahi ənənədən yazıya alınmış oğuznamələr sırasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrini, habelə Topqapı “Oğuznamə”sini, tərtib üsulu ilə yaranmış oğuznamə mətnlərindən “Məhəmmədli Oğuznamə”sini və bəzi şəcərənamələri elmi cəhətdən təhlildən keçirmiş, onların “Dədə Qorqud” boyları, rəvayətləri və qəhrəmanları ilə əlaqələrindən və səsləşən cəhətlərindən bəhs etmişdir.¹ Bütün bunlar türk-müsəlman dünyasında möhtəşəm bir “Oğuznamə” külliyyatının olduğunu nümayiş etdirir. Dədə Qorqud “Oğuznamə”lər silsiləsi tam halda, həm də “Oğuznamə”nin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ədəbi-tarixi bir janr olduğunu təsəvvür etməyə imkan yaradır. Həç şübhəsiz, dövrümüzə qədər yazıya alınmış mətnlər şəklində gəlib çıxmış bu “Oğuznamələr” Qorqud Atanın zamanında yaşayan əfsanələr və rəvayətlər qədər geniş yayılmış oğuz boylarının hamısını tam şəkildə əhatə etmir. Ehtimal ki, “Oğuz Elinin bilicisi” Dədə Qorquda mənsub olan Qalın Oğuz Elinin tarixi və şəxsiyyətləri haqqında daha çox rəvayətlər məlum imiş. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranması haqqında ilk təəssürat bundan ibarətdir ki, “Kitab” sanki geniş mənada oğuz tayfalarına dair çoxsaylı rəvayətlərin, süjetlərin içərisindən seçilmiş və yaradıcı şəkildə tərtib olunub işlənmiş boylardan ibarətdir. Lakin fərq sadəcə “Dədə Qorqud” motivlərinin kəmiyyət etibarilə

¹ Bax: Əfzələddin Əsgər. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s.180-242

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylardan çox və ya az olmasında deyildir. Başqa fərqlər də vardır. Əvvəla, xalq arasında yaşayan “Dədə Qorqud” rəvayətləri, əsasən, pərakəndə şəkildə yayılmış süjetlər şəklindədir. Həmin rəvayətlərin dili “Kitab”dakı səviyyədə bədii və obrazlı deyildir.

Bundan başqa, “Dədə Qorqud” rəvayətləri artıq islam dininin qəbul edildiyi zaman və ondan sonra toplanıldığı üçün onlarda ərəb-fars sözləri və izafət tərkibləri nisbətən çoxluq təşkil edir. Eyni zamanda, həmin rəvayətlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisədə dini motivlərə, süjetlərə və bir çox fərqli obrazlara da rast gəlmək mümkündür. Yuxarıda adları çəkilmiş yazılı “Oğuznamə”lərdə öz əksini tapmış bir çox tarixi məlumatlar və “Dədə Qorqud” rəvayətləri də şifahi şəkildə toplanıb kitablara daxil edildiyi üçün sistemli deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisədə “Əsas köklü fərq isə “Oğuznamə”lərdə, xüsusən Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində¹ geniş mənada Oğuz elinin mənşəyindən tutmuş bütün fəaliyyət mərhələlərindən, dövrlərindən bəhs olunduğu halda, “Dədə Qorqud kitabı”nda Təpəgöz, Dəli Domrul və Qanturalıya aid boy-lar istisna olmaqla, əsasən “Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın” olan tarixi dövrdən başlayaraq cərəyan edən hadisələrdən söz açılmışdır. Hətta oğuznamə tədqiqatlarında, “Dədə Qorqud” oğuznamələrində “Oğuz Elinin İslam dövrü vəsf olunur”² kimi mülahizələrin yer alması da dastanı bütünlüklə islama bağlamağa yox, boylardakı əsas hadisələrin nağıl edildiyi dövrü müəyyən etməyə xidmət edir. Doğrudur, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında cərəyan edən hadisələrin heç də hamısı “Oğuznamə”lərin nağıl edildiyi dövrün hadisələrindən ibarət deyildir. Hadisələr əsasən keçmiş zamanda təqdim edilsə də, burada müəyyən istisnalar nəzərə alınmaqla, əsasən Qalın

¹ Rəşidəddin. Oğuznamə (türkədən çevirən, ön söz və izahların müəllifi: İ.Osmanlı). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, Bakı, 2003

² Bax: Əfzələddin Əsgər. Oğuznamələr // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 10 cildə, I cild. Bakı, Elm, 2018, s.622-623

Oğuz Elinin inkişaf etdiyi dövrlərdən bəhs edildiyi görünməkdədir.

Böyük ehtimalla Dədə Qorqud süjetləri və rəvayətləri kəmiyyət etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir edilən boy-lardan çox olub, daha geniş coğrafiyanı və daha əvvəlki dövrləri, motivləri və obrazları da əhatə edir. “Dədə Qorqud” rəvayətləri anlayışına türk dünyasının müxtəlif coğrafi ərazilərində Qorqud Atadan başqa boylarda adları çəkilən digər obrazlarla əlaqədar rəvayətlər də daxildir. “Dədə Qorqud kitabı” ensiklopedik lüğət”ində “Dədə Qorqud” rəvayətlərinin hansı obrazlara mənsub olması və yayılma arealı aşağıdakı kimi təqdim olunmuşdur. “Qorqud Ata, ...Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Basat, Təpəgöz, ...Dəli Domrul adı ilə bağlı rəvayətlər Altaydan Suriyaya qədər geniş yayılmışdır.¹ ... “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları ilə bağlı əfsanələrin həm Orta Asiyada, həm də Azərbaycanda və Türkiyədə, Balkanlarda, Qaqauzlarda və Şimali Qafqaz türkləri arasında geniş yayılması oğuznamə ənənələrinin bütün müsəlman türkləri və oğuzlar arasında hələ də yaşadığını təsdiqləyir”.² Mənbələrdə təkcə Təpəgöz süjetinin dünya ədəbiyyatında və müxtəlif türk xalqlarının folklorunda iki yüzdən çox bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənən variantlarının olduğu göstərilir.³ Son illərdə çap olunmuş kitablarda “Dədə Qorqud” adətləri və süjetlərinin Şimali Qafqaz xalqları arasında da yayıldığını göstərən məlumatlar üzə çıxır”.⁴ Fikrimizcə, “Oğuzun bilicisi” Dədə Qorqud oğuz qövmünün tarixinə, həyat tərzinə, mübarizəsinə, adət-ənənələrinə yaxından bələd olan yaradıcı şəxsiyyət kimi özünəqədərki çoxsaylı şifahi versiyaların içərisindən seçib ayırdığı əfsanə və rəvayət-

¹ Dədə Qorqud kitabı: ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər, 2004, s.95

² Yenə orada, s.101

³ Məhəmməd Hüseyn Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, s.129

⁴ Bax: Appam Korkutun kitabı (Malkar dilinə çevirən: Salit Qurtulan). Nalçık, Print Sentr, 2018, s.9-10

ləri bədii təxəyyülün süzgəcindən keçirmiş, ədəbi düşüncə və yaradıcılıq fantaziyası ilə zənginləşdirərək özünün qurduğu süjet əsasında “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsini yaratmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları geniş mənada öz əksini tapmış motivlərin və ondan da geniş dairədə yayılmış Dədə Qorqud əfsanə və rəvayətlərinin əsasında, onlardan yaradıcı istifadə yolu ilə formalaşdırılmış, “qayıbdən gələn dürlü xəbərlərlə” zənginləşdirilmiş fərqli bir oğuznamədir. Lakin şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarına istinad edilməsi vasitəsilə yaradılmasına baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” tam folklor abidəsi deyildir. Yazıya alınmış “Oğuznamə”lərin heç birində və ya oğuznamələrə daxil edilməyib şifahi şəkildə xalq yaddasında yaşayan oğuz rəvayətlərində Təpəgöz boyu istisna olmaqla, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylarla tam, sözbəsöz eyniyyət təşkil edən süjetlərin olmaması da “Dədə Qorqud” oğuznaməsinin toplama materialı deyil, orijinal bədii əsər olduğunu sübut edir. Eyni zamanda, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında heç bir oğuznamədə adı çəkilməyən çoxsaylı obrazlardan bəhs edilməsi də “Kitab”ın orijinallığını müəyyən edən dəlillərdəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boyları müxtəlif yollarla dövrümüzə qədər gəlib çatan oğuznamə motivlərinin fərqli şifahi versiyaları hesab etmək də heç cür düzgün yanaşma ola bilməz. “Kitab”da verilmiş boylardakı mükəmməl bədii təhkiyə, sistemli süjet və kompozisiya, iştirakçıların kamil bədii obrazlarının yaradılması və ən əsası isə zəngin obrazlı dil, təsvir və ifadə vasitələri, bənzərsiz təşbih və məcazlar “Kitabi-Dədə Qorqud”u mövcud bütün oğuznamələrdən əsaslı şəkildə fərqləndirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” – şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarından ciddi yaradıcı istifadə yolu ilə yaradılmış orijinal bədii ədəbiyyat abidəsidir. Ən yaxşı halda “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi ənənədən yazılı ədəbiyyata keçid dövrünün ilk möhtəşəm ədəbiyyat nümunəsidir. Folklor materiallarından, seçilmiş oğuznamə motivlərindən başqa, “Kitab”ın dili və üslubunda Azərbaycan

dastan poetikasının müəyyən xüsusiyyətlərinin mövcudluğu “Kitabi-Dədə Qorqud”dan folklor abidəsi kimi danışmağı şərtləndirsə də, ardıcıl və sistemli bədii mətnin, fərqli süjetlərin, dolğun bədii obrazların, çoxsaylı orijinal bədii təsvir vasitələrinin, bənzərsiz bir təhkiyənin özünə yer alması bu oğuznamədən yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi bəhs etməyə əsas verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında təkrar-təkrar səsləndirilmiş “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu” sözlərinə yenidən qayıtmağa ehtiyac vardır. Əvvəla, cümlədəki “bu oğuznamə” sözü hər boyun sonunda həmin boyun, bütövlükdə isə “Kitab”ın Dədə Qorqud tərəfindən düzülüb qoşulduğunu aydın şəkildə ifadə edir. Dədəm Qorqud “Oğuznamə” adlandırdığı əksər boyları həmin boyun əsas qəhrəmanına ərməğan edir. Məsələn, “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”nda “bu Oğuznamə Beyrəyin olsun”, “Qazılıq Qoca oğlu Yegnəyin boyu”nda isə “Bu oğuznamə Yegnəyin olsun” deyir. Diqqət etmək lazımdır ki, “Kitab”dakı boylar Dədə Qorqudun oğuz igidlərinə etdiyi ərməğanlardır. Bu, müasir anlayışla desək, görkəmli bir yazıçının öz əsərini oxuculara, yeni nəsillərə hədiyyə etməsi, avtoqraf yazması kimi ədəbi-mədəni hadisədir. Dədə Qorqudun Beyrəyə və ya Dəli Domrula ərməğan etdiyi ayrı-ayrılıqda boylar və soylar deyil, bunların əsasında formalaşmış oğuznamələrdir. Mətnlərdə “boy” və “oğuznamə” sözlərinin sinonim kimi işlədildiyi məqamlar da vardır. Boylar Oğuznamənin əsas hissəsini təşkil etdiyi üçün məntiqi mənada süjeti tam şəkildə əks etdirən mətn kimi də başa düşülür. Bu məqamda “Dədə Qorqud” boylarında əsas iştirakçılara ərməğan edilmiş “Oğuznamə” sanki yazıya alınmış və ya artıq qoşulub düzülmüş, yəni yazılmış əlyazma toplusu, yaxud kitabdır. Obrazlı şəkildə desək, boyların sonluğundakı “Bu oğuznamə Beyrəyin olsun!” qəbilindən deyilmiş sözlər həmin “Oğuznamə”nin yaradıcısı olan müəllifin sanki “imza günü” törənin-

də özünün yeni kitabını hörmət və ehtiram bəslədiyi bir şəxsə təqdim etməsi hadisəsinin əks-sədasıdır.

Sual oluna bilər ki, Dədə Qorqudun oğuz qəhrəmanlarına ərməğan etdiyi “Oğuznamələr” hansı “kitabdır”? Sualın cavabında heç bir tərəddüd yoxdur. Dədə Qorqudun şadlıq çalıb, boy boylayıb, soy soylayıb “Oğuznamə”sini hədiyyə kimi verdiyi kitab elə həmin boyun özüdür. O boy ki, onu Dədəm Qorqud özü boylayıb-soylayıb yaratmış, qoşub-düzmüşdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Dədə Qorqudun qoşub-düzüb, yazıb-yaradıb Qalın Oğuz Elinə və oğuzların sonrakı bütün nəsilələrinə, türk dünyasına və ümumən dünya xalqlarına ərməğan etdiyi möhtəşəm oğuznamə kitabıdır. Bu, türk dünyası ədəbiyyatına və ümumən dünya ədəbiyyatına Azərbaycan-oğuz-türk ədəbiyyatının böyük töhfəsidir.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları oğuz tayfalarının həyatı və mübarizəsini bədii şəkildə təsvir və tərənnüm edən müəllif tərəfindən yaradılmış “Oğuznamə”dir. Məndə də hər bir boyun oğuznamə adlandırılması və bütövlükdə “Kitab”ın həm də “Oğuznamə” olması açıq şəkildə qeyd olunmuşdur. Dastanda yenə də çox açıq şəkildə dönə-dönə qeyd edilmişdir ki, bu “Oğuznamə” Dədə Qorqud tərəfindən düzülüb qoşulmuş, yəni yaradılmış bədii əsərdir. Aşağıdakı sözlər əlyazma mətninin yazıya alınmasının, yaxud üzünün köçürülməsinin yox, məhz yaradılma prosesinin ifadəsidir: “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu”.¹

1.6. “Kitabi-Dədə Qorqud” – təkvariantlı bədii əsər nümunəsi kimi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasını göstərən faktorlardan biri də onun folklorun təməl prinsiplərindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Məlum olduğu kimi, şifahi xalq ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Həmid Araslı). Bakı, Gənclik, 1977, s.77

siyyətlərindən biri onun kollektiv yaradıcılıq məhsulu olması və çoxvariantlılığıdır. Folklorşünaslar bu fikirdədirlər ki, “yaddaşlarda yaşamaq ənənəsi əslində variantlığın törəməsinə səbəb olmuşdur. Hər kəs yaddaşında saxladığı folklor vahidini söyləyərkən onu özünəməxsus fərdi danışığında müəyyən əlavə və əksiltmələr, improvizərlə söyləyir. Bu isə xalq ədəbiyyatının çoxvariantlıq xüsusiyyətlərini şərtləndirir”.¹

Azərbaycan dastanlarının əksəriyyəti çoxvarinatlıdır. Məsələn, “Koroğlu” dastanının Hümət Əlizadə və Məhəmməd Hüseyn Təhmasib nəşrləri, Türkiyə, Zaqafqaziya və Orta Asiya variantları həm əhatə etdikləri qolların sayına, fərqli süjetlərə malik qollarının olmasına, bəzi əlavə edilmiş obrazlarına görə ayrı-ayrı varinatlar hesab olunur. “Şah İsmayıl”, “Abbas və Gülgəz”, “Aşıq Qərib” dastanlarının hər birinin bir neçə variantları məlumdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un isə variantı yox, əlyazma nüsxələri: Drezden və Vatikan kimi nüsxələri mövcuddur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da hər boyun sonundakı “Dədəm Qorqud gəldi; şadlıq çaldı, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu” sözləri həmin ədəbi abidənin kollektiv ümumxalq zəkasının deyil, konkret yaradıcı şəxsiyyətin – Dədə Qorqud adlı bir şəxsin bədii dühasının məhsulu kimi yarandığını nəzərə çarpdırır. Doğrudur, klassik dastan yaradıcılığında müəllif faktorunun mövcudluğu da istisna deyildir. Lakin Azərbaycan folklorunda heç bir dastanda müəllif öz adını hər bölmənin, ayrı-ayrı səfərlərin, qolların adında “Kitabi-Dədə Qorqud”da olan qədər təkrar-təkrar çəkməmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranmasına qədər el arasında gəzib-dolaşmış oxşar süjetlər və motivlər bu ədəbi abidənin variantları olmayıb, pərakəndə şəkildə mövcud olmuş bənzər rəvayətlərdən ibarətdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının yox, rəvayətlərinin el variantları vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud” isə şifahi xalq ədəbiyyatı

¹ Azad Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Turan, 2002, s.26

materialları əsasında yaradıcı bir şəxsin bədii dühası vasitəsilə qoşulub düzülmüş ədəbi abidədir. Qeyd edildiyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un müxtəlif nüsxələri – Drezden nüsxəsi və Vatikan nüsxəsi də qətiyyəən çoxvariantlığa uyğun gələn örnəklər deyildir. Məlum olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələri bir-birlərindən boyların sayına görə fərqlənən, ideya və məzmunca demək olar ki, eyni olan əlyazmalarıdır. Bu məqamda “nüsxə” sözü heç cür Azərbaycan oğuznaməsinin variantları mənasında işlədilməyib, həmin mətnlərin fərqli katiblər tərəfindən, fərqli hüsn-xətlə köçürülmüş nüsxələr olmasını bildirən anlayışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” – çoxnüsxəli, lakin təkvariantlı orijinal bədii əsərdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un variantlarının olmaması bu ədəbi abidənin şifahi xalq ədəbiyyatının deyil, yazılı ədəbiyyatın nümunəsi olduğunu təsdiq edən sübutlardandır.

1.7. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının dili və bədii təsvir vasitələri yazılı ədəbiyyat örnəkləri kimi. Dil və bədii təsvir vasitələrinə görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” şifahi xalq ədəbiyyatının deyil, yazılı ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinə daha çox uyğun gəlir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, xüsusən də dastanlar aşığılar və digər söyləyicilər tərəfindən əsrdən-əsrə, nəsillərdən-nəsillərə ağızdan-ağıza söylənilərək yaradıldığı, təkmilləşib inkişaf etdirildiyi, hətta bəzən müasirləşdirildiyi üçün onlarda ilkin orijinalın dilini olduğu kimi qoruyub saxlamaq mümkün deyildir. Nağılların, rəvayətlərin, dastanların dilində toplama vaxtına və şəraitinə görə müəyyən əməliyyatlar aparılır, hər söyləyici, dastançı ona az və ya çox dərəcədə öz əlavələrini edə bilər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un isə dövrümüzə qədər gəlib çatan bir neçə əlyazma nüsxəsinin dili leksik tərkib baxımından da, bədii təsvir vasitələri cəhətdən də sabit bir ölçüdə yaranmış ədəbi abidədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un ayrı-ayrı boyları arasında leksik tərkibinə görə dil fərqləri yoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” müqəddiməsi və birinci boyu

hansı dil və üslubda ifadə edilmişdirsə, sonrakı bütün boylarda da həmin sintaksis qorunub saxlanılmışdır. Dilçilik elmi də bu qənaətdədir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki özünəməxsus xüsusiyyətlər “yerli dil əsaslı Azərbaycan ədəbi dilindən əvvəlki dili – xalq dilini xarakterizə edən başlıca cəhətlərdir. Bizim XIII-XIV əsrlərdə formalaşan ədəbi dilimizin əsas mənbəyi də həmən bu dil olmuşdur”.¹

Deyə bilərik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili onun mənsub olduğu xalqın zəngin danışiq dilinin geniş imkanlarının güzgüsüdür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” təsvir və ifadə vasitələri baxımından da konkret bir müəllifin bədii təfəkkürünün məhsuludur. Abidənin bütün boylarındakı obrazlı nəsr təhkiyəsi isə məcazlarla zəngin olan şeir nümunələri, lirik parçalar bir-birini tamamlayır. “Kitabi-Dədə Qorqud” əvvəldən axıra, başdan-başa konkret bir yaradıcı dühanın sabit təhkiyəsi və obrazlı bədii düşüncəsi ilə yaradılmış orijinal sənət abidəsidir.

Çətin ki, istedad dərəcəsindən asılı olmayaraq, hər hansı bir el sənətkarı və ya xalq aşığı “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qədər zəngin, fərqli və orijinal bədii təsvir və ifadə vasitələri yarada bilərdi. Buradakı məcazlar ümumxalq bədii təfəkküründən çox, konkret bir yaradıcı şəxsiyyət tərəfindən düşünülüb tapılmış, kəşf edilmiş nadir və bənzərsiz sənətkarlıq nümunələridir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı məcazlar Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında rast gəlinməyən fərqli obrazlı ifadələrdir.

Qadının vəsfi:

*Topuğuna sarmaşanda qara saçlım!
Qurulmuş yaya bənzər çatma qaşlım!
Qoşa badam sığmayan dar ağzılı!*²

¹ Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili xülasələri (XX əsrə qədər). Əlyazması hüququnda. XMQ-nin nəşri, Bakı, 1938, s.27

² Kitabi-Dədə Qorqud (çapa hazırlayan və müqəddimənin müəllifi: S.Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.239

Ağacın poetik mənası:

*Böyük-böyük suların körpüsü ağac!
Nəhəng-nəhəng dənizlərin gəmisini ağac!
...Ər də, arvad da olsa, qorxulu ağac!¹*

Çobanın bədii obrazı:

*Qaranlıq axşam olanda qayğılı çoban,
Qan-yağış yağanda od-ocaqlı çoban!
Südü, pendiri bol, qaymaqlı çoban!²*

Atın tərifı:

*Açıq-açıq meydanlara bənzər sənini alının,
İki gecə çırağıdır sənini gözlərin.
Yumşaq ipəyə bənzər sənini yalın.
Qoşa qardaşa bənzər sənini qulaqların
Məni murada çatdırır sənini belin.³*

Qız-gəlinin və oğulun tərifı bir misrada:

Qaza bənzər qız-gəlinimin çiçəyi oğul!⁴ və s.

Nəinki Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, ümumən türk dünyasında və daha geniş məkanda bədii dilin obrazlılığı baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” zənginlikdə əsər göstərmək çətinidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan milli yaradıcı bədii təfəkkürünün böyük sənət möcüzəsidir.

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (çapa hazırlayan və müqəddimənin müəllifi: S.Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.260

² Yəni orada, s.256

³ Yəni orada, s.278

⁴ Yəni orada, s.290

1.8. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaradıcısı: Dədə Qorqud. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da müəlliflik məsələlərinin bəyan edilməsi bu sahədəki Azərbaycan klassik yazılı ədəbiyyatı ənənələri ilə tamamilə uyğundur. Məlum olduğu kimi, qədim və orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan poeziyasında geniş həcmli əsərlərdə, məsələn, poemaların “Fəxriyyə” adlanan bölməsində, yaxud “Kitab”ın yazılma səbəbi kimi sözün tərfi hissələrində müəllif əsas mətləbə keçməzdən əvvəl özünün kimliyini bəyan etmiş, yaradıcı şəxs kimi mövcud şəraitdəki vəziyyəti, əhval-ruhiyyəsi haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir. Əslində, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq “Dədə Qorqud kitabı”nda həmin yazılı ədəbi ənənənin əsası qoyulmuşdur. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Müqəddimə” adlandırılan başlanğıcında Dədə Qorqud aşağıdakı şəkildə təqdim olunur: “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisi idi. Nə dersə olardı, qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Həqq-təala onun könlünə ilham edərdi. Hər nə buyursa, qəbul edərlərdi, sözün tutub tamam edərlərdi”.¹ Yığcam şəkildə deyilmiş bu sözlər Qorqud Atanın mükəmməl tərcümeyi-halı və xasiyyətnaməsidir.

Bir qədər sonra meydana çıxmış Azərbaycan klassik ədəbiyyatında müşahidə olunan əsərlərin sonunda, qəzəl və qəsidələrin məqtə beytlərində müəllifin adının çəkilməsi ənənəsi də ilk dəfə “Dədə Qorqud kitabı”nda özünə yer almışdır. “Kitab”dakı bütün boyların finalında da “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu” şəklində müəlliflik missiyası nəzərə çarpdırılmışdır. Bu mənada “Dədə Qorqud” boylarının sonluğunda işlədilən “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq (qopuz – İ.H.) çaldı” cümləsi “Oğuznamə”nin Azərbaycan klassik ədəbiyyatındakı

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Gənclik, 1977, s.14

qəzəl və qəsidələrdə axırcı beytdə şairin öz adını çəkməsi prinsipi ilə üst-üstə düşür. Sanki hər boyun axırında “Kitab”ın müəllifi Dədə Qorqud “Oğuznamə”sinə öz möhürünü basır. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının sonunda öz əksini tapmış “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu” kəlamı bütövlükdə “Kitab”ın, ayrı-ayrılıqda isə hər boyun sanki möhürbəndidir. “Kitab”ın müəllifi olduğunu hamıdan qabaq Dədə Qorqud özü bəyan edir. Dədə Qorqud açıq şəkildə bildirir ki, o, “Dədə Qorqud kitabı”nı özü qoşub düzmüşdür. Kitabın müəllifi olmaq məsələsində Dədə Qorqud mübahisə üçün yer qoymamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının müəlliflik hüququ məhz Dədə Qorquda məxsusdur.

Başqa bir məsələ də “Kitabi-Dədə Qorqud”un müəllifi Dədə Qorqud olan bir “Oğuznamə” olduğunu təsdiq edir. Dastanın – kitabın bir neçə boyunda “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu” sözlərindən sonra həmin oğuznaməsinin (boyun) hansı oğuz igidinə ərməğan edilməsi bəyan olunarkən Qorqud Ata özü tərəfindən boy boylayaraq, soy soylayaraq yaratdığı həmin boyun həm də “Məndən sonra alp ozanlar soylasın”¹ – sözləri ilə nəsilərdən-nəsillərə çatdırılması barəsində tapşırıq verir. Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyat kimi yaranma prosesi və müəllifliyi məsələsi bu məqamla bir daha aydınlaşır. Deməli, Dədə Qorqud özü tərəfindən qoşulub düzülmüş, “Oğuznamə”nin “Bu Oğuznamə Beyrəyin olsun” deməklə, öz sağlığında müasirləri olan gənclərə hədiyyə etmiş, özündən sonra isə “alp ozanlar tərəfindən” boyılanmaq, soylanmaqla yeni-yeni nəsiləyə çatdırılmasında maraqlı olmuşdur. Əslində bu, indi yazılı ədəbiyyatla məşğul olan əksər yazıçı və şairlərin həyata keçirdikləri və arzu etdikləri hadisələrdir.

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Gənclik, 1977, s.93

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələri xalq arasında şifahi şəkildə dolaşan Dədə Qorqud boyları və rəvayətləri əsasında yaradıcı şəkildə işlənərək Qorqud Ata tərəfindən “Kitab” şəklində yaradılmış, müasirlərinə çatdırılmış və gələcək nəsillər üçün tövsiyə olunmuşdur. Biz burada “yaradılmışdır” sözünü “yazılmışdır” mənasında ona görə işlətmirik ki, “Kitab”ın məhz Dədə Qorqud adlı bir müəllifə məxsus olan əlyazmasının real mövcudluğu barədə bu vaxtadək heç bir məlumat yoxdur.

Burada başqa bir məsələ də vardır. Dədə Qorqudun Məhəmməd əleyhissəlam zamanına yaxın bir dövrdə yaşadığını qəbul etsək, onda “Kitab”ın müəllifinin VII əsrdə bu tezliklə ərəb əlifbasını mükəmməl öyrəndiyini, hətta həmin əlifba ilə bədii əsər yazmaq səviyyəsində yazı verdişlərinə malik olduğunu düşünmək çətin olardı. Həmin dövrlərdə Azərbaycan ərazisində hansı əlifbadan istifadə edildiği məsələsi hələlik dəqiq aydınlaşdırılmamışdır. Orxon-Yenisey kitabələrinin yazıldığı türk-runik əlifbasından istifadə yolu ilə Azərbaycanda hər hansı bir elmi və ya bədii əsərin yazılmasına dair də heç bir məlumat yoxdur. Belə olduğu halda, Qorqud Atanın təsvir etdiyi boyları şifahi xalq ədəbiyyatı materialı kimi öyrənib mənimsəyərək, sistemləşdirərək öz təfəkkürü əsasında əlavələr etməklə, özünün formalaşdırdığı süjet üzrə “Kitabi-Dədə Qorqud”u “qoşub-düzməsi”, el məclislərində əzbər söyləməsi, yəni bu ədəbi abidəni şifahi şəkildə yaratması qərarına gəlmək mümkündür. Dədə Qorqud boyları Dədə Qorqud adlı Dədə ozanın yaratdığı (yazdığı) kitabdır. Dədə Qorqud özü də “Kitab”ında “qoşdu-düzdü” işini “boy boyladı” və “soy soyladı” anlayışlarından fərqləndirmişdir. Əgər “yaratmaq” prosesi olmasa idi, Dədə Qorqud yalnız söyləyici olsa idi, onda “boy boylamaq” və “soy soylamaq”la işini bitirmiş ola bilərdi. Belə halda kitabda “qoşdu, düzdü” sözlərinə heç bir ehtiyac qalmazdı. Onda el arasında hazır “Oğuznamə”ləri əzbər söyləyən və ya nağıl edən alp ozanlarla Dədə Qorqudun fərqi olmazdı.

Dədə Qorqud folklor materialı əsasında yaradıcı fantaziyasının məhsulu olan öz “Oğuznamə”lərini qoşub düzmüşdür. Bunu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini xalqdan, söyləyicidən toplayıb yazıya almaqla eyniləşdirmək olmaz. Söyləyicidən eşidib yazmaq, “qoşub-düzmək” yox, dinləyib qələmə, yazıya almaq, toplamaq funksiyasını yerinə yetirməkdən ibarətdir. Dədə Qorqud isə xalqdan eşidib öyrəndiklərini özünün yaradıcı təxəyyülündən keçirərək, ona öz müşahidələrini və əlavələrini edərək, müstəqil bədii əsər kimi qoşub-düzərək “Oğuznamə” yaratmışdır. Yeni tapılıb kitab halında nəşr edilmiş Türkmən Səhra nüsxəsindəki “Soy çəkibəni söyləsin Dədəm Qorqud, Qalın Oğuzun vəsfini der olsa, tükənərm, tükənmək yox”¹ sözləri də “Kitabi-Dədə Qorqud”un soylamaq-boylamaq üsulu ilə yaradıldığını bir daha təsdiq edir. Türkmən Səhra nüsxəsi soylamalarındakı “O günləri görməmişəm mən Dədə Qorqud, görmüş kimi söyləyəm”² – fikirləri “Kitabi-Dədə Qorqud”un görməkdən başqa həm də özündən əvvəlki dövrlərin əhvalatlarını eşitmək yolu ilə düzülüb-qoşulmasına, yaradılmasına, vəsf edilməsinə aydınlıq gətirir. Deməli, “Oğuzun tamam bilicisi” olan Dədə Qorqud, “Kitab”da deyildiyi kimi, xalq içərisindən eşitdiyi, öyrəndiyi folklor materiallarını bir başbیلən olaraq yaradıcı təxəyyülünün süzgəcindən keçirmiş, “həqq-təalanın verdiyi ilhamla” vəsf edərək boy-boylamaq və soy-soylamaq vasitəsilə süjetlər qurmuş, bədii haşiyələr, lirik ricətlər yaratmış, ona məlum olan süjetlərə “qayıbdən gələn dürlü xəbərlər” əlavə etməklə müstəqil bir kitab bağlamışdır.

Bu isə o deməkdir ki, Dədə Qorqud tarixdə yaşamış yaradıcı bir şəxsiyyət olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində Dədə Qorqudun müəllif olması və “Kitab”ın yaradıcısı kimi çıxış etməsi haq-

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut’un üçüncü elyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmən Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.32

² Yenə orada, s.54

qında kifayət qədər mülahizələr irəli sürülmüşdür. Belə elmi mülahizələrin içərisində Dədə Qorqudun “Kitab”ın müəllifi olmasına dair inandırıcı fikirlər də olmuşdur. Professor Əli Sultanlının fikrincə, “Dədə Qorqud adi iştirakçı, adi personaj deyildir. O, dastanda boylar, yəni nəğmələr yaradıb müəyyən qəhrəmanlara ithaf edəndir. Dədə Qorqud dastanın ilk yaradıcısıdır. Onun ilk nüvəsini, nəğmələrin rüşeyimini o qoyub söyləmişdir”.¹

Bununla belə, Dədə Qorqudun müəllifliyi məsələsində müxtəlif tədqiqatlarda irəli sürülən mülahizələrdə nəzərə çarpdırılan mətləblər təəssüf ki, “həm də” versiyası kimi, yəni Dədə Qorqudun dastanın söyləyicisi və əsas iştirakçısı olması fikrinin qəbul edilməsindən sonra ehtimal edilə biləcək variantlardan biri olaraq təqdim edilmişdir. Bir qayda olaraq, “Dədə Qorqud kitabı” ilk növbədə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi, dastan kimi qəbul edildiyindən ədəbiyyatşünaslıq elmi də Dədə Qorquddan dastanın söyləyicisi və iştirakçısı kimi bəhs etməyi əsas kimi qəbul etmişdir. Əksər hallarda Dədə Qorquddan aşığı, ozan, dədə ozan kimi söz açılarkən də aşığı sənətdəki universal funksiyaların: boylamaq – soylamaq, şeir demək, “şadlıq çalmaq” kimi universal xüsusiyyətlərin bu folklor qəhrəmanının simasında cəmləşdiyi qeyd olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının bütün boylarında işlədilən “boy boyladı, soy soyladı”, yaxud da “qoşdu, düzdü” sözləri şərh edilərkən də daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı prinsiplərindən çıxış edilmişdir. Azərbaycan folklorşünaslığında “boy boylamağın” – “nağıl etmək, təsvir etmək”, “soy soylamağın” – “şeir qoşmaq, tərənnüm etmək”, “şadlıq çalmaq” isə “qopuz çalmaq” mənalarını bildirdiyi isbat edilmiş bir məsələ olsa da, bu müddəaların şifahi xalq ədəbiyyatından çox, yazılı ədəbiyyatın xüsusiyyətləri olduğuna lazım olan səviyyədə diq-

¹ Əli Sultanlı. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim yunan dastanları. Bakı, Elm, 1999, s.10-11

qət yetirilməmişdir. “Kitab”ın mətnindəki “qoşdu, düzdü” kəlmələri isə aydın şəkildə göründüyü kimi, hər şeydən əvvəl, yazılı ədəbiyyatın funksiyasına aiddir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının özündə “qoşdu, düzdü” əvəzinə “yazdı, düzdü” ifadəsinin işlədilməsi də bizim ehtimalımızın gerçək olduğunu bir daha təsdiq edir. Belə ki, “Kitab”ın “Müqəddimə”sində məhz Dədə Qorqudun adından verilmiş bir soylamada – şeirdə iki dəfə “yazılıb-düzüldü” ifadələrinə müraciət olunması “qoşdu” sözünün “yazdı” mənasında işlədildiyini aydınlaşdırır. Doğrudur, burada müqəddəs “Quran” kitabının “yazılıb-düzülməsindən” söhbət gedir. Lakin aşağıdakı misralardan göründüyü kimi, Dədə Qorqud artıq onun dövründə üləmaların da yazıb-düzməyi öyrəndiklərini nəzərə çatdırmışdır. Dədə Qorqud özü də övliya kimi qəbul edildiyindən ola bilsin ki, “Quran” kitabını oxumaq üçün ərəb əlifbasını öyrənmişdir. Lakin bu, heç də onun “Oğuznamə” yazmaq səviyyəsində ərəb əlifbası ilə yazıb-düzməklə məşğul olması kimi başa düşülə bilməz. Buradan belə bir fərziyyə irəli sürmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”u yaradarkən topladığı, eşidib öyrəndiyi folklor materiallarından yaradıcı şəkildə istifadə etməklə bərabər, həm də müəyyən dərəcədə oxuduğu, mütaliə etdiyi kitablardan da faydalanmışdır. Bütün bunlara görə “Müqəddimə”dəki “yazıb-düzüldü” sözlərinə diqqət yetirmək əhəmiyyətlidir:

*Yazılıb-düzülüb göydən enən tanrı elmi Qurana əhsən,
O, Quranı yazdı-düzdü, alimlər öyrəninəcə ölçdü, biçdi.¹*

Beləliklə, Qorqud Atanın yaşayıb-yaratdığı VII əsrə qədər xalq arasında mövcud olmuş boylamalar və soylamalar, süjetlər və onların müxtəlif versiyaları ilkin mərhələdə Dədə

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi: S.Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.235-236

Qorqud “Oğuznamə”lərinin folklor materialı şəklində mövcud olub, geniş yayıldığı dövrdür. Xalq yazıçısı Anarın qorqudsünaslıqda mühüm hadisə hesab edilməyə layiq olan “Dədə Qorqud dünyası” əsərində bu mərhələ elmi cəhətdən dəqiq şəkildə “Dastan dövrü” adlandırılmışdır. Anar haqlı olaraq bu qənaətə gəlmişdir ki, “dastan dövrünün ilk mərhələsi Dədə Qorquddan qabaqkı dövr, tarixin dərinliklərində itən yüzilliklərdir ki, bu zamanlar eposun ən arxaik motivləri, süjetləri (məsələn, Təpəgöz-Basat mövzusu) təşəkkül tapmışdır”.¹ Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın” sözlərini nəzərə almaqla bura Dədə Qorqudun yaşayıb-yaratdığı dövrə yaxın mərhələlərdə formalaşmış folklor motivlərini də aid etmək mümkündür. Çünki tədqiqatçıların etiraf etdikləri kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında arxaik süjetlərlə yanaşı, oğuzların təşəkkülündən sonrakı inkişaf dövrünün hadisələrindən söz açılmışdır. Yəni Dədə Qorqud yaradıcı şəxsiyyət kimi, zəngin bir folklor mühitinin, “dastan dövrü”nün içərisində fəaliyyət göstərmiş, çalıb-çağırmiş, yazıb-yaratmışdır. Bu mərhələyə qədər xalq içində mövcud olan, el arasında dolayıb-gəzən, Qorqud Atanın da eşidib öyrəndiyi zəngin folklor materialları şifahi xalq ədəbiyyatıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsinin yaradılmasında əsas mənbə və məxəz rolunu oynayan Dədə Qorqud boylarının el variantları folklor nümunələridir. Dədə Qorqud boylarının “Kitab”a çevrilməsində xalq yaddaşından alınıb istinad olunan nə varsa, onlardan şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri kimi bəhs etmək lazımdır. Bu mənada “Dədə Qorqud” boyları və ya “Dədə Qorqud” oğuznamələri anlayışları oğuz tayfaları ilə əlaqədar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri mənasını ifadə edir. Uzun əsrlər boyu oğuz tayfalarının həyatında baş verən hadisələrə xalqın münasibətini əks etdirən boylar, onların müxtəlif versiyaları şifahi şəkildə yaradılmış el ədəbiyyatıdır. Zaman-zaman həmin pərakən-

¹ Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.82

də şifahi örnəklər söyləyicilər, nağılçılar, dastançılar tərəfindən müəyyən şəkllə salınaraq dildən-dilə keçmiş, yaşadılmışdır. Xalq arasında ağızdan-ağıza keçərək yaşadığını və el ədəbiyyatı nümunələri kimi “Dədə Qorqud” boylarının “Kitab”a çevrilməsi üçün əsas bədii material olduğunu nəzərə almaqla “Kitabi-Dədə Qorqud”a dastan demək, onu şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi adlandırmaq mövcud bir reallığı etiraf etmək deməkdir.

Bununla belə, Dədə Qorqud boylarının taleyində və tarixində mühüm yer tutan, xüsusi hadisə olan kitaba çevrilmə prosesi, nəhayət, qəti olaraq bu oğuznamənin “Kitabi-Dədə Qorqud” şəklinə çatdırılması artıq dastan dövründən sonrakı mərhələyə aid olub, xalq ədəbiyyatı versiyalarının sistemli bir şəkildə işlənərək, əlavələrlə, həyatı müşahidələrlə zənginləşdirilərək, yenidən formalaşdırılması prosesini əhatə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un, yəni “Dədə Qorqud” boylarının kitab şəklində meydana çıxması iki mənada başa düşülür: 1.Dastanın yazıya alınması, yaxud əlyazmanın üzünün köçürülməsi; 2.Mövcud dastan süjetləri əsasında “Dədə Qorqud kitabı”nın yaradılması. “Kitabi-Dədə Qorqud”un taleyində bu proseslərin hər ikisi ilə əlaqədar hallar yaşanılmışdır. Əvvəla, məlum olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamə şəklində yazıya alınmış və həmin əlyazmanın bir neçə dəfə üzü köçürülmüşdür. İkincisi isə folklor materialları mövcud dastan rəvayətləri əsasında Qorqud Ata tərəfindən yaradıcı şəkildə işlənmiş, məlum boylara yeni ruh və təzə həyat gətirilməklə “Kitabi-Dədə Qorqud” adlı yazılı ədəbiyyat nümunəsi yaradılmışdır. Daha doğrusu, əlimizdə olan “Dədə Qorqud kitabı” VII əsrin ikinci yarısında Qorqud Ata adlı bir müəllif tərəfindən yaradılmış “Oğuznamə”nin müxtəlif əsrlərdə üzü köçürülərək bizə gəlib çatmış təkmil nüsxəsidir. Dədə Qorqudun cəmi altı boydan ibarət olan Vatikan nüsxəsinin kitab deyil, “Hekayəti-Oğuznameyi-Qazan bəy və qeyri” adı ilə tanınması həm də bu natamam nüsxənin hələ kamil bir kitaba çevrilə bil-

mədiyinə işarədir. Drezden “Oğuznamə”si kimi qəbul edilmiş əlyazmanın qəti şəkildə “Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifei-Oğuzan” adlandırılması isə on iki boy və bir müqəddimədən tərtib olunmuş bu oğuznamənin artıq mükəmməl bir bədii əsər olduğunu göstərir. Buradakı “kitab” sözü şifahi xalq ədəbiyyatındakı “dastan” yox, yazılı ədəbiyyata aid olan bədii əsər mənasını bildirir. Fikrimizcə, son illərdə tapılıb üzə çıxarılmış “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyunun “Dədə Qorqud kitabının Günbəd əlyazması”, yaxud, “Türkmən kitabının ikinci cildi” adı ilə qeyd olunması¹ və hər iki variantda “kitab” sözünün işlədilməsi “Türkmənsəhra nüsxəsi” adlandırılan bu boyun müstəqil bir bədii əsər deyil, bədii cəhətdən ayrıca bir mükəmməl ədəbi nümunə olduğunu nəzərə çarpdırmağa xidmət edir.

“Dədə Qorqud”un “Kitab”a çevrilməsi mövcud zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı motivlərinə yaradıcı şəkildə yanaşmaq əsasında “boy boylamaq və soy soylamaq” yolu ilə qoşulub düzülmüş oxşar, lakin həm də fərqli bir oğuznamənin yaradılması deməkdir. Bu mərhələdə Dədə Qorqudun el variantları ilə Qorqud Atanın yaradıcı fantaziyası ilə qoşulub düzülmə motivlər, süjetlər bir-birini tamamlamışdır. Nəticədə məlum süjetlərdən onu qoşub-düzənin yaşadığı dövrə – zamana, yaradıcı şəxsin dünyabaxışına və bədii zövqünə uyğun gələn hadisələr və obrazların seçilib müəyyən edilməsi və onlara bədii fantaziyadan doğan mühüm əlavələrin edilməsi üsulu ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsi yaradılmışdır. Bu gün qədim oğuz motivləri ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” süjetləri arasındakı fərqi dəqiq şəkildə müəyyən etmək çətindir. Bununla belə, son illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”da mifoloji qatla dastanlaşma prosesinin qarşılıqlı əlaqəsinin elmi-nəzəri cəhətdən şərh edilməsi məlum xalq ədəbiyyatı motivinin dastana (oxu: yazıya –

¹ Kitabi-Dədə Qorqudun üçüncü əlyazması (nəşrə hazırlayan və müqəddimənin müəllifi: Ramiz Əskər). Bakı, TÜRKSÖY, 2019, s.8

İ.H.) çevrilməsindəki “əlavələrdən” hər birinin yerini və əhəmiyyətini təsəvvür etməyə imkan verir. Beləliklə, qorqudsünaslığın ən yeni qənaətlərinə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un quruluşu iki möhtəşəm dövrü özündə birləşdirir. Bu dövrlərdən biri, yəni mif dövrü ona xas olan ünsür və vasitələrlə zəngindir. O biri dövrün isə əsasını klassik yazı mədəniyyətinin əlamətləri təşkil edir. Bu müxtəlif dövrlərə aid qatlar artıq kəskin və dəqiq sərhədlərlə bir-birindən ayrılmır. Elə ona görə də elə nümunələr var ki, hər iki qata aid edilə bilər. Artıq mətnin dərinliklərinə hopmuş mifoloji təfəkkür öz məhsulunu harmonik şəkildə yazı mədəniyyətinə yeridir. Bu zaman yazı o mifoloji elementin hətta bu günə qədər gəlib çıxmasını da təmin etmiş olur”.¹

Bütövlükdə artıq sistemli bir “Oğuznamə” şəklini almış “Kitabi-Dədə Qorqud”, yəni boyların kitab versiyası mifoloji materialla yazı təfəkkürünün sintezi və vəhdətini özündə əks etdirir. Qədim süjetlərə Qorqud Dədənin böyük istedadla verdiyi “zivər” dastan motivləri əsasında mükəmməl yazılı ədəbiyyat nümunəsini meydana çıxarmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsi onun yaradıcısı Qorqud Atanın böyük istedadından, geniş dünyagörüşündən, yüksək səviyyədə qoşubdüzmək qabiliyyətindən xəbər verir.

1.9. Qorqud Ata – tarixi şəxsiyyət kimi. Dədə Qorqudun müəllif, “Kitab” yaradıcısı olması məsələsi ilk növbədə onun tarixi şəxsiyyət olmasının müəyyən edilməsini tələb edir. Əvvəla, Dədə Qorqudun şəxsiyyətini müəyyən etmək üçün ən yaxşı mənbə “Dədə Qorqud kitabı”nın özü sayıla bilər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Müqəddimə”si Dədə Qorqudun kimlik pasportudur. “Müqəddimə”ni Dədə Qorqudun tərcümeyi-halı və xasiyyətnaməsi kimi də qəbul etmək olar. Dədə Qorqud haqqında ən zəruri tərcümeyi-hal məlumatları “Mü-

¹ Kamal Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Bakı, RS Poliqraf MMC, 2017, s.20

qəddimə”də öz əksini tapmışdır: “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata diyərlər, bir ər qopdu. O kişi Oğuzun tamam bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu. Gələcəkdən dürlü xəbər söylərdi. Qorqud Ata Oğuz qövmünün müşkülünü həll edərdi. Hər nə iş olsa Qorqud Ataya danışmayınca iş görməzdilər. O, nə buyursa, qəbul edərdilər, sözün tutub gedərdilər”.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının hər birində bəyan edilən “Dədə Qorqud gəlibən şadlıq çaldı” sözləri onun təsvir edilən hadisələrin içərisində olduğunu, əsas iştirakçılardan biri kimi çıxış etdiyini göstərir. Bundan başqa, Dədə Qorqudun adqoyma mərasimlərində iştirakı, Oğuz elini xilas etmək üçün Təpəgözlə apardığı danışqlar folklor materialından çox, real gerçəkliyə uyğun gəlir. Dədə Qorqudun bir obraz olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı digər qəhrəmanlar kimi boylarda əsas hadisələrin daşıyıcısı, hərəkətverici qüvvəsi kimi deyil, sanki həmin boylarda baş verən əhvalatları müşahidə edən, onları eşidib söyləyən və yaxud da “qoşub-düzən” bir şəxs kimi görünməsi də onun bu “Oğuznamə”dən kənarda olub, həyatda yaşamış bir şəxsiyyət olduğu təəssüratını yaradır.

Müxtəlif mənbələrdə də Dədə Qorqudla əlaqədar təsvir edilən əhvalatların bir çoxunun real həyatı əsaslarının olmasına dair məlumatlar vardır. Dədə Qorqudun şəxsiyyəti haqqında “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz əksini tapmış məlumatların həm də orta əsr tarixi mənbələrində də təsvir edilməsi onun tarixdə yaşamış şəxsiyyət olduğunu qəbul etmək üçün əsas verir.

Tarixdə yaşamış bir şəxsiyyət kimi Dədə Qorqud haqqında ilk məlumatlara XIV əsr Misir Məmlük tarixçisi Seyfuddin Əbubəkir bin Abdullah bin Aybək əd-Dəvadarinin “Dürlər xəzinəsi və zəmanə tarixlərindəki seçilmişlərin toplu-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi Oğuzan (tərtib edən, ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.30

su” kitabında özünə yer almış “Ulu xan Ata Bitik” mətnində rast gəlinir. “Ulu xan Ata Bitik” kitabı haqqında məlumat verən Abdullah bin Aybək əd-Dəvadari türklərin birinci əlyazma kitabı hesab etdiyi “qutsal kitabın” 580-ci ildən qabaq yazıldığını və Bozorgmihr əl-Bahtixan tərəfindən türkcədən farscaya, sonra isə 826-cı ildə Cibril bin Bühtişü əl-Təbibin fars dilindən ərəbcəyə çevrildiyini müəyyən etmişdir.¹ “Ulu Han Ata Bitigi” kitabında Dədə Qorqudun adı çəkilməsə də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”un ana xətləri demək olar ki, əsas təfərrüatları ilə təsvir olunmuşdur. “Oğuznamə”də ayrıca Təpəgöz adlı bir yaratıqdan da bəhs edilir. Bəhsi keçən Təpəgöz əskidən türklərin diyarlarında təxribat törətmiş və bunun yanında onların böyüklərini və atalarını qətl etmişdir. Söyləntilərə görə, bu adam bir qəribə məxluq imiş. Başının ortasında tək bir göz varmış. On dənə qoçun dərisini bir araya gətirib börk yapılaraq onun başını ancaq örtür-lərmiş. Ona qılnc və ox batmamış. Anası Mərcan dənizin cinlərindən imiş. Atası isə Tartura imiş.

...Kitabın ən sonunda Təpəgöz türklər arasından çıxan gənc və güclü bir igid tərəfindən öldürülmüşdür. Onu öldürən kişi çağın qəhrəmanlarından olan güclü, qüvvətli bir igid olan Aruz oğlu Basatdır”.²

“Oğuznamə” haqqında verilmiş məlumatlar “Ulu Han Ata Bitigi” kitabının naməlum müəllifinin “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ilə tanış olduğunu düşünməyə əsas verir. Aybək Dəvadarinin “Oğuznamə” haqqında yazdığı aşağıdakı fikirləri Dədə Qorqudun soykökünə və boyların süjetlərinə də aid etmək mümkündür: “Türklərdə çox önəmli bir kitab daha vardır. Bu kitaba türklər çox dəyər verirlər və əldən-ələ dolaşıdırırlar. Adı Oğuznamədir. Bu kitabın içində Oğuzun günlük ya-

¹ Bax: Necati Demir. Ulu Han Ata Bitigi. Türklerin en eski destanı. İstanbul, Ötüken, 2017, s.81

² Yəni orada, s.79

şamı, ilk kağan oluşu, adını və namını Oğuz olaraq alışı anlaşılmışdır...”¹

Bu əsərdəki “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranma tarixinin müəyyən edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olan aşağıdakı fikirlər isə Dədə Qorqudun şəxsiyyətini də təsəvvür etməyə imkan yaradır: “Türklərin alim və zəki olanları ilə soy soylayıb, boy boylama yapa bilənlər bu hekayələri əzbərləyib anladırırlar”.²

Fikrimizcə, yuxarıdakı mülahizələrdəki bütün cizgilər sanki Dədə Qorqudun portretini canlandıran bir tablodur. Aybək Dəvadarinin “Türklərin alim və zəki olanlarından” biri hesab etdiyi şəxsin “soy soylayıb, boy boylama” vasitəsilə “Oğuznamə” yaratmasına dair fikirlərinə görə müəllifin Dədə Qorqud olduğunu çox asan şəkildə təsəvvür etmək mümkün olur. Buna görədir ki, Aybək Dəvadarı “Ulu Han Ata Bitik”in mətnində Oğuznamədən və Təpəgöz boyundan bəhs edilən bölməyə “Oğuznamə və Dədə Qorqud kitabına dair” adı vermişdir.³

Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud” hələ VI əsrin axırlarından etibarən formalaşmağa başlamış və VII əsrdə tamamlanmış əsərdir. Dədə Qorqud tərəfindən yaradılmış bu Azərbaycan “Oğuznamə”sindən bəzi boyar VI əsrdə türkcədən fars dilinə, 826-cı ildə isə farscadan ərəb dilinə tərcümə edilmişdir.

Əsl adı Dədə Gərəncik olan⁴ Dədə Qorqud VI-VII əsrlərdə yaşayıb-yaratmışdır. Haqqındakı rəvayətlərə görə, o, ala gözlü div qızı ilə izdivacdən dünyaya gəlmişdir. Qorqudun anasının div, pəri, qu quşu, məzarlardan çıxmış cin və s. də ol-

¹ Bax: Necati Demir. Ulu Han Ata Bitigi. Türklerin en eski destanı. İstanbul, Ötüken, 2017, s.77

² Göstərilən mənbə

³ Göstərilən mənbə

⁴ Rəşidəddin. Oğuznamə (çevirən, ön söz və qeydlərin müəllifi: İ.Osmanlı). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2003, s.63

duğu göstərilir.¹ Atası, Bayat boyundan olan Qara Xoca Qalın Oğuzda mövqe sahibi olmuşdur.² Gənc yaşlarından qopuz çalmış, Dədə Ozan kimi tanınmışdır. O, eyni zamanda, şeirlər qoşub-düzmüş, eldən-elə gəzərək şadlıq çalıb, şənlikləri idarə etmişdir. Xüsusi hörmətə malik olan Dədə Qorqud Qalın Oğuz Elinin başçılarına ağıllı məsləhətlər vermiş, yeni nəsillərə ad qoymuşdur. Əbülqazi Bahadır xana görə, Qorqud Ata 295 il yaşamış və üç padşahın yanında vəzir olmuşdur.³ Qorqud Atanın oğlu Örgənc Dədə də atası kimi ağıllı və tədbirli olması ilə seçilmiş, cəmiyyətdə yüksək mövqe tutmuşdur. XV əsr tarixçisi Həsən Mahmud Bayatının yazdığına görə, Örgənc Dədə Kəbəyə getmiş, “həzrəti Əlidən sülh məktubu alıb gəlmişdi”.⁴

“Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, əksər mənbələrdə də Dədə Qorqudun Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin zamanında, yəni VII əsrdə yaşadığı göstərilmişdir. Həsən Mahmud oğlu Bayatının “Cami-Cəm ayin” adlı oğuznaməsində də Dədə Qorqudun Mədinəyə göndərilərək islam dininin yaradıcısı ilə görüşməsindən bəhs edilir: “Atası Qara xan... müsəlmanlığa çox inanmış olduğundan Qorqud Dədəni Mədinəyi-Münəvvərəyə göndərmişdi. O da gedib həzrəti peyğəmbərin – ona salam olsun – üzünün nurunu görüb şərəfləndikdən sonra Səlmani Farsinin – Tanrı ondan razı olsun – Oğuz qövmünə islam şərtlərini öyrətmək üçün onunla birlikdə gəldiyi “Oğuznamə”də yazılmışdır”.⁵

Mənbələrdə Qorqud Atanın Məhəmməd peyğəmbər tərə-

¹ Hikmət Quliyev. Müdrik Qoca arxetipinin strukturu və paradigmaları. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.103

² Yəne orada, s.63

³ Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). (Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və izahların müəllifi: İ.Osmanlı). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2002, s.77

⁴ Həsən Mahmud oğlu Bayatı. Cami-Cəm ayin (nəşrə hazırlayan, ön söz və izahların müəllifi: İ.Osmanlı). Bakı, Mütərcim, 2011, s.37-38

⁵ Yəne orada, s.37

findən Şeyx təyin olunmasına dair məlumatların olması da onun VII əsrdə peyğəmbərlə əlaqəli olduğunu diqqətə çatdırır.¹ Dədə Qorqudun Ünal Yavının və onun oğlu Duyılı Qayı-
nın baş məsləhətçisi kimi fəaliyyət göstərməsinə dair də məlumatlar vardır: “Onun (Ünal Yavının – İ.H.) vəziri Qorqud Ata idi. Qorqud Ata nə desə idi Ünal Yavı onun sözündən kənara çıxmazdı... Duyılı Qayı da Qorqud Atanın məsləhətlərinə əməl edirdi”.²

“Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, “Oğuznamə”lərdə də Dədə Qorqudun yeniyetmə gənclərə adqoyma mərasimlərini icra etməsi qeyd olunmuşdur. Dədə Qorqudun “Oğuznamə”lərdə təsvir olunan adqoyma mərasimləri “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı ilə demək olar ki, eyni mahiyyətə malikdir. “Oğuznamə”lərdə də Dədə Qorqudun elin xahişi ilə adqoyma mərasimini icra etdiyi və qoyduğu adların hər birinin xüsusi mənası olduğu göstərilir. “Şəcərei-tərakimə”də oxuyuruq: “Oğuz eli Qorquda dedilər: Bu uşağa yaxşı ad ver. Qorqud Ata cavab verdi: Ondan yaxşı ad yoxdur. Duyılı Qayı xan ölən gün bizim yurdumuzu duman bürüdü və qaranlıq çökdü.

Bu uşaq duman vaxtı doğulan və ona görə mən ona Duman adı verdim. ...Çünki Duman çox durmur, o tezliklə keçir... Dumanlı gündən sonra aydın gün olmaya bilməz”.³

Tarixi qaynaqlarda Qalın Oğuz Elində xüsusi nüfuza malik olan Dədə Qorqudun hakimiyyət taxtına namizəd göstərməsi səviyyəsində söz sahibi olduğu bildirilir: “Göl Erki xan Qorqutu evdə fəxri yerdə oturtdu və diz çökərək ona piyalədə qırmız gətirdi... Bütün xalq Qorquta dedi: Xanın və bütün Oğuz elinin taleyi sənin əlindədir, necə münasib bilirsənsə, elə hərəkət et! Qorqud bu sözləri eşidib, adam göndərdi. Dumanı

¹ Bax: Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı. Ankara, 1958, s.40

² Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərei-tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). (Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və izahların müəllifi: İ.Osmanlı). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2002, s.77

³ Yəni orada, s.78

gətirsin və onu evin ortasında oturdub dedi: Sənin atan öldü, Göl Erki sənə ata və böyük qardaş oldu. ...Çoxlu güc sərf edib, səni yaxşı insan kimi böyütdü. Tac da, taxt da, bütün yurd da sənindir”.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud”un yaradıcısı Dədə Qorqudun və boyların qəhrəmanlarının məzarlarının mövcud olması da onların tarixdə yaşamış şəxsiyyətlər olduğunu göstərir. Dədə Qorqudun Türkiyənin Bayburt şəhərində, Dağıstanda – Dərbənddə və Qazaxıstanda – Qızıl Ordadakı qəbirləri, Beyrəyin Bayburtda və Burla Xatunun Urmiyadakı məzarları Qalın Oğuz Elinin və “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaşayan, əbədi yadigarlarıdır.

Müxtəlif dövrlərdə tanınmış simaların Dədə Qorqudun Dərbənd şəhərindəki məzarını axtarıb tapmaq üçün etdikləri səfərlər onun şəxsiyyətinə olan marağın ifadəsidir. Professor Məhərrəm Qasımlının araşdırmalarında Dədə Qorqudun Dərbənd şəhərindəki məzarını ziyarət edənlər haqında aşağıdakı maraqlı məlumatlar vardır: “Məşhur alman səyyahı Adam Olearinin 1638-ci ildə Dərbənddə olarkən qeydə aldığı səfər təəssüratı Dədə Qorqud məsələsinə aydınlıq gətirir. Onun yol qeydləri Dədə Qorqudun, Qazan xanın, Burla xatunun tarixi kimliyi, onların qəbirlərinin coğrafi və məhəlli koordinatları barədə qiymətli ip ucları verir. Adam Olearidən on bir il sonra Dərbənddən olmuş məşhur Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi də Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənddə olmasını və ziyarətgah sayılmasını qeydə almışdır. Bu mənbələrlə yaxından tanış olduqdan sonra akademik Vasili Bartold 1908-ci ildə Dərbəndə elmi səfərə yollanmış və Adam Olearinin təsvir etdiyi şərti (sözlü) xəritəyə əsasən Dədə Qorqudun qəbrini axtarmağa

¹ Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). (Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və izahların müəllifi: İ.Osmanlı). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2002, s.79

başlamışdır”.¹

Mənbələrdəki məlumatlar Dədə Qorqudun tarixdə yaşamış nüfuzlu və geniş dünyagörüşə malik müdrik bir şəxsiyyət olduğunu nümayiş etdirir. Dədə Qorqud haqqında tarixi mənbələrdə verilmiş məlumatlarla “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz əksini tapmış təfərrüatlar bir-birini tamamlayır. Bu isə öz növbəsində Dədə Qorqudun “Kitabi-Dədə Qorqud”un sadəcə iştirakçısı yox, daha çox müəllifi olduğunu demək üçün zəmin yaradır.

1.10. İlk Azərbaycan şairi – Dədə Qorqud. Artıq tarixi şəxsiyyət kimi qəbul etdiyimiz Dədə Qorqudun həm də yaradıcı bir insan, yazıçı və ya şair olmasına dair də məlumatlar vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Müqəddimə”sində Dədə Qorqudun yaradıcılıq qabiliyyəti olan bir şəxsiyyət olması haqqındakı məlumatlar oxucunu onun bu oğuznamənin müəllifi olmasına inandırır: “Qaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq Təala onun könlünə ilham edərdi”.² Deməli, Dədə Qorqud Azərbaycan Oğuznaməsini oğuz tayfaları arasında geniş yayılmış süjetlərin əsasında Həq Təalanın onun könlünə verdiyi ilhamla qoşub düzmüşdür. “Qaibdən dürlü xəbər vermək”, “ilham” kimi anlayışlar yaradıcı şəxsiyyət üçün əsas keyfiyyətlərdir.

Dədə Qorqud ustad ozan olaraq el arasında universal qabiliyyətlərə malik olan sənətkar kimi şöhrət qazanmışdır. Folklorşünaslar Dədə Qorqudun “adi ozan deyil, həm şair, həm dastançı, həm bəstəkar, həm də öz yaratdıqlarını ifadə etməyi bacaran məharətli xalq sənətkarı olduğunu”³ xüsusi ola-

¹ Məhərrəm Qasımlı. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.428-429

² Kitabi-Dədə Qorqud (çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi: S.Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.30

³ Məhəmməd Hüseyn Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, s.29

raq qeyd etmiş, “şair-bəstəkar”¹ kimi fəaliyyət göstərdiyini bildirmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının demək olar ki, əksəriyyətində Dədə Qorqudun boy boylamaq – hekayələr yaratmaq və ya danışmaq, nağıl etməklə bərabər, həm də soy soylamaq – şeir qoşmaq qabiliyyətinə malik olduğu xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” onun dahi yaradıcısı Qorqud Atanın böyük istedadının əməli təcəssümüdür.

Müxtəlif tarixi qaynaqlarda da Dədə Qorqudun şəxsiyyəti haqqında məlumat verilərkən onun yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olmasına diqqət yetirilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, “Ulu Han Ata Bitigi” kitabında adı çəkilməsə də, “Oğuznamə” yaradıcısının “Kitabi-Dədə Qorqud”a uyğun gələn “alim və zəki olması”, “soy soylayıb boy boylaması” nəzərə çarpdırılmışdır.² Əbülqazi Bahadır xan isə Dədə Qorqudun Salur Qazana həsr etdiyi mənalı bir şeirin tam mətnini “Şəcərəi-tərakimə”yə daxil etmişdir. Hansı mənbədən alındığı göstərilməyən bu şeir Dədə Qorqudun istedadlı bir şair olmasına heç bir şübhə yeri qoymur. Həmin şeirdən gətirdiyimiz aşağıdakı parçalar mahiyyəti etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Gəlimli, gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya” misralarında ifadə olunan mətləblərlə səsləşir:

*Qazıqurd dağından aşağıya daşı yuvarlatdılar;
Salur Qazan qarşı çıxıb onları tutdu.
İt-Bəcənələr bunu gördükdə ağilları getdi.
Alplar, bəylər görən varmı Qazan kimi?!*

*Otuz-qırx min əsgər ilə Qazan yürüşə varıb;
Evə döndü, İt-Bəcənələr ellərini bütün qırıb.*

¹ Elməddin Əlibəyzadə. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999, s.52

² Necati Demir. Ulu Han Ata Bitigi. Türklerin en eski destanı. İstanbul, Ötüken, 2017, s.77

*Bir neçəsi qurtuldular çox yalvarıb.
Alplar, bəylər görən varmı Qazan kimi?!*

*Ondan hünər öyrəndilər hər bir ulu.
Bəzilərinə yer verdi sağ və sol qolu;
Şanlı yerlərdə otuzdurdu bizim eli,
Alplar, bəylər görən varmı Qazan kimi?!*

*Səyyah Qorqut, tezliklə öləcəksən, indi bil;
Xoşbəxtliyinə Qazanın bir dua qıl!
Getdi karvan, sən gecikdin, indi get yol!
Alplar, bəylər görən varmı Qazan kimi?!¹*

Türkmən “Oğuznamə”lərində də Dədə Qorqudun şairlik qabiliyyətinə malik olduğu qeyd olunmuş, şeirlərindən nümunələr verilmişdir. Bu oğuznamələrdəki Dədə Qorqud şeirləri Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğat-it türk” əsərindəki azhecalı şeirlərə bənzəyir. Türkmən oğuznamələrində Dədə Qorquda aid cütmisralı və dördmisralı şeirlərin olması Qorqud Atanın müəyyən təcrübəyə malik şair olmasını təsdiq edir. Hətta eyni şeirdə cütmisralı beytlərlə dördmisralı bəndlərin, bir-birinin ardınca verilməsi Qorqud Atanın özünəməxsus şeir şəkilləri yaratmaq qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir. Aşağıdakı yum janrında verilmiş şeir xeyir-duaları yada salır:

*İl-ulusa xızmat et,
Çakırıldın şonda kit.
İl-ulusa xızmat et,
Xızmatını ona kat.*

*İsteseler töre öt,
Xay-xaylısa dayım et.*

¹ Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). (Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və izahların müəllifi: İ.Osmanlı). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2002, s.98

*İlden dıŝta xiç turma,
Ondan bindin iŝ görme.*

*Maksatsız sıra yerme,
Ündelmise tek barma.
Ŗol yana kadam urma.
Tuŝmana sırım berme.*

*Bolsun ilin aqzıbir.
Aqızalanı kanrıbir.
Küyc kuvvatlı misli ŝir,
Munu keçenler diyir.¹*

Göründüyü kimi, Dədə Qorqud sözün əsl mənasında böyük istedadla malik şair olmuşdur. Bu isə “Kitabi-Dədə Qorqud”un konkret bir yaradıcı şəxsiyyət tərəfindən yaradılmış bədii əsər olduğuna bir daha inam yaradır. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Dədə Qorqud Azərbaycanın ilk şairi, “Kitabi-Dədə Qorqud” isə birinci yazılı ədəbiyyat nümunəsidir.

1.11. Canlı ifa və şifahi yaddaş əsasında yaranan sənət: “Xanım, hey!” Mətnindən aydın surətdə görünür ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranması prosesi klassik mənada düşündüyümüz yazılı ədəbiyyatın əmələ gəlməsindən fərqli olmuşdur. Belə ki, “Müqəddimə”dən başqa, digər boylar demək olar ki, adlarında, ya da mətnində titullu, vəzifəli, hörmətli bir şəxsə müraciət əsasında formalaşdırılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Dirsə xan oğlu Buğac xan”, “Bamsı Beyrək boyu”, “Qazan xanın oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, “Dəli Domrul boyu”, “Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boy”u, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”un adında həmin boyun xana müraciət əsasında yaradıldığını bəyan edən “xanım, hey” ni-dası ifadə edilmiş, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda

¹ Oğuznamələr (tərtib edənlər: Kamil Vəli Nərimanoğlu, Fəxri Uğurlu). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, s.83

“hey” sözü “hey-hey” kimi iki dəfə təkrar olunmuşdur. Bundan başqa, müxtəlif boyların mətnində bir neçə dəfə şadlıq məclisində səlahiyyət sahibi olan titullu bir şəxsə “xanım”, “sultanım” kimi müraciət bildirən sözlərdən istifadə edilmişdir: “Dədə Qorqud oğlanın atasına soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış”, “At ayağı iti, ozan çevik olur, xanım”, “Bu dəfə, sultanım, yenə yazda buğanı saraydan çıxardılar”, “Sən demə, sultanım, Dirsə xanın arvadı bunu duyubmuş” və s. kimi müraciətlərə boyların əksəriyyətində rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda, “Kitabi-Dədə Qorqud”un demək olar ki, Drezden nüsxəsinin bütün boylarının sonunda Dədə Qorqudun yuxlamaları “xanım, hey” sözləri ilə başa çatdırılmışdır. Boylardakı “xanım” və “sultanım” sözləri eyni titul bildirən sinonim sözlər olub, ozanın məclislərdə üz tutduğu vəzifəli şəxs mənasını ifadə edir. Bu müraciətlər boyları el-oba məclislərində qopuzun müşayiəti ilə ifa edən ustad ozanın üz tutub, onun və digər dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək, münasibətini hiss etmək üçün istifadə etdiyi priyomdur.

Müraciətlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” klassik mənada düşündüyümüz kimi, yazı masası arxasında vərəqlərə köçürülməklə yox, şifahi şəkildə qoşulubdüzülmüş bir oğuznamənin aşiq-ozan məclislərində, xan-sultan yığıncaqlarında söylənərək təkmilləşdirilməsi əsasında yaradılmışdır.

Xalq arasında geniş şəkildə yayılmış oğuz rəvayətlərini öyrənən, onları seçib sistemləşdirən Dədə Qorqud həmin süjetlərə özünün yaradıcı təxəyyülündən gələn əlavələrini etməklə, əslində müəllif düşüncəsi vasitəsilə mövcud motivləri bədii fantaziyanın məhsulu olan süjetlər əsasında yenidən qurmaqla, orijinal hekayətlər yaradıb formalaşdırmışdır. Dədə Ozan qəlbinin və qopuzunun “köynəyindən” keçirdiyi həmin hekayətləri ən müxtəlif məclislərdə qopuzun müşayiəti ilə deyə-deyə sınaqdan çıxarmış və təkmilləşdirib möhkəmləndirmişdir. Beləliklə, “xanım, hey” mövzusu ətrafında geniş və

sistemli tədqiqat aparmış akademik Nizami Cəfərovun yazdığı kimi, “Dədə Qorqud” eposu bütövlükdə dinləyiciyə (dinləyicilərə) müraciət formasında yaradılmışdır”.¹ “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının mətnində də Dədə Qorqudun boy-boylamaq və soy soylamaqla yaratdığı oğuznaməni “şadlıq çaldığı” məclislərdə qoşub-düzdüyü açıq-aşkar qeyd olunmuşdur. Qopuzu Dədə Qorqudun əsas atributu hesab edən akademik Vasili Bartold da bu qənaətdə olmuşdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı əhvalatları “şifahi şəkildə xanın üzünə deməklə ozan ikinci bir şəxsə müraciət etmişdir”.² Akademik Viktor Jirmunski isə həmin müraciəti “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaradılması prosesinin şifahi xarakter daşımalarının göstəricisi kimi qiymətləndirmişdir”.³

Göründüyü kimi, Dədə Qorqud düşüncəsində formalaşdırdığı süjetləri məclislərdə qopuzun sədaları altında əzbər söyləməklə, qiraət etməklə və arabir məclisdəki ən hörmətli şəxsə – xana, sultana müraciət etməklə yüksək məmurların və sadə dinləyicilərin reaksiyasını öyrənmişdir. Xalq rəvayətlərindən – Dədə Ozan düşüncəsinə və oradan da xalqa çatdırılmağa doğru gedən yaradıcılıq prosesi “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranmasının əsasını təşkil etmişdir. Oğuznamə tədqiqatçıları nəinki “Kitab”ın yaranıb təkmilləşdirilməsini, hətta ilkin yazıya alınmasını da bu çoxtərəfli yaradıcılıq prosesi ilə əlaqələndirmişlər: “Onlar (ozanlar – İ.H.) eldən-elə, bəydən-bəyə gəzərək oğuznamələr söyləyirdilər. Belə məclislərdən birində xan və ya sultan əcdadları olan oğuzlar haqqında boyları yazıya aldırıb kitab bağlamaq fikrinə düşür. Bu üzdən yanında olan katibə buyruq verir ki, Ozanın söylədiyi oğuznamələri yazıya alsın. Bununla yanaşı, mətn katibə yox, xan başda ol-

¹ Nizami Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III cild. Bakı, Elm, 2007, s.204

² Василий Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ // Книга моего Деда Коркута. Баку, ЙНЭ-XXI, 1999, с.121

³ Виктор Жирмунский. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» // Книга моего Деда Коркута. Баку, ЙНЭ-XXI, 1999, с.152

maqla auditoriyaya deyilir. Ozanın “xanım”, “sultanım” müraciətləri başqa cür düşünməyə imkan vermir. Deməli, mətn canlı ifa zamanı yazıya alınmışdır. Boyların belə canlı, təbii olması da elə buradan doğur ... Ozan qopuzun müşayiəti ilə xanın yuxarı başda oturduğu məclisdə boyları ifa etmiş, katib isə ifanın mətnini yazıya almışdır”.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud” el-oba məclislərində Dədə Qorqudun özünün qoşub-düzdüyü və əzbər söylədiyi, qopuz havaları üstündə ifa etdiyi bədii ədəbiyyat nümunəsidir. Bu, şifahi şəkildə yaradılmış yazılı ədəbiyyat örnəyidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları kağız-qələm əməliyyatları ilə, yazılma üsulu ilə yox, ustad Dədə Ozanın özünün düşündüyü, quraşdırdığı süjetləri el məclislərində əzbərdən söyləməsi, nağıl etməsi, qiraəti, boylaması və qopuzun müşayiəti ilə soylaması əsasında formalaşdırılmışdır. Dədə Qorqud qiraəti – ustad Ozanın Oğuz cəmiyyəti ilə dialoqudur. Dədə Qorqudun qoşub düzdüyü, formalaşdırdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuznaməsi hələ ustad Ozanın sağlığında onun şagirdləri vasitəsilə də məclislərdə ifa edilərək xalq yaddaşında daha da möhkəmləndirilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da sanki Dədəm Qorqudun vəsiyyətnaməsi kimi verilmiş “məndən sonra alp ozanlar soyləsinlər”² fikri isə bu oğuznamənin sonralar onun ardıcılıları olan alp ozanlar tərəfindən də xalq şənliklərində, xan-sultan məclislərində ifasının davam etdirildiyini göstərir. Yetirmələri və davamçıları olmuş alp ozanlar el-oba məclislərində, xan-sultan şənliklərində Dədə Qorqud boylarını dönə-dönə onun dilindən eşidib əzbər öyrənmiş, bəlkə də böyük ustadın iştirakı ilə keçən məclislərdə ifa etmək sınaqlarından keçmişlər. XIV əsr Misir Məmlük tarixçisi Aybək Dəvadarinin təqdim etdiyi “Ulu xan Ata Bitik” kitabında təsvir edilən ilk Dədə Qorqud

¹ Əfzələddin Əsgər. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 2013, s.209

² Kitabi-Dədə Qorqud (çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.317

mətni parçaları cavan xalq ozanı Qorqud Atanın əzbərdən söylədiyi əhvalatların yazıya alınması vasitəsilə ilə Oğuznamələrə düşmüşdür. Oğuznamədəki hekayətlərin əzbərləmə əsasında yaradılması və yayılması “Ulu Xan Ata Bitik”də də etiraf olunmuşdur: “Türklərin alim və zəki olanları ilə soy soylayıb boy boylama yapabilənlər bu hekayələri əzbərləyib anladırılar”.¹ Aybək Dəvadarinin araşdırmalarında “türklərdə çox dəyərli və qutsal kitab” kimi qəbul edilməsinə dair məlumatları nəzərə alsaq, “Dədə Qorqud”a oğuz xanları və sultanlarının böyük maraq göstərmələri, mirzələr vasitəsilə yazıya aldirmaları ənənəsini meydana qoymaları təbii bir hadisədir.

Dədə Qorqud boyları haqqında bəzi məlumatların və parçaların yer aldığı “Ulu xan Ata Bitik” kitabını türkcədən fars dilinə tərcümə edən “zəkasıyla məşhur bir alim və dövlət adamı” olmuş, Sasani hökmdarı I Xosrov Nuşirəvan Adilin vəziri Bozorgmihr əl-Bəhtixan 580-cı ildə vəfat etmişdir. Lakin bizim fikrimizcə, VI əsr yazılı mətni olan “Ulu xan Ata Bitik”də daha çox oğuzların qədim tarixindən, şəcərəsindən, monqolların və qıpçaq türklərinin həyatından bəhs edildiyi üçün orada Dədə Qorqud motivləri özünə az yer almışdır. Əlimizdə olan “Ulu xan Ata Bitik”də konkret olaraq “Təpəgöz boy”u haqqında məlumat verilmişdir. Doğrudur, Aybək Dəvadarinin məlumatına görə, türklərin bu ilk “Oğuznamə”sində “bu günə qədər zikr edilməmiş başqa hekayələr” də olmuşdur. Lakin “Ulu xan Ata Bitik” Oğuz Kağanın dünyaya gəlməsindən monqolların XIII əsrdəki yürüşlərinə qədərki böyük bir dövrü əhatə etdiyinə görə bu kitabda Dədə Qorqudun digər boylarının təsvir edildiyini düşünmək yanlış olar. Fikrimizcə, bu Bozorgmihr əl Bəhtixanın türkcədən fars dilinə çevirdiyi “Ulu xan Ata Bitik” Dədə Qorqudun “Təpəgöz boy”unu geniş oxucu auditoriyasına təqdim etmişdir. Həm də bu da nəzərə

¹ Necati Demir. Ulu Han Ata Bitigi. Türklerin en eski destanı. İstanbul, Ötüken, 2017, s.61

alınmalıdır ki, “Ulu xan Ata Bitik”in yazıldığı 580-cı ilə qədərki dövrdə Dədə Qorqud cavan yaşlarında olduğu üçün boyların hamısını yaratması çətin bir iş olardı. Bizə görə, “Ulu xan Ata Bitik”in yazılmasından sonra Dədə Qorqud artıq ustad Ozan kimi boylar ətrafında yaradıcılıq işini davam etdirərək VII əsrdə – “Məhəmməd əleyhissəlamın zamanına yaxın” bir müqəddimə və on iki boydan ibarət olan “Oğuznamə”sini tamamlamışdır. Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un canlı ifadan yazıya köçürülməsi işi VII əsrdə ilk növbədə Dədə Qorqudun özünün və ya şagirdlərinin və ardıcılıarı olan alp ozanların dilindən alınaraq el-oba, yaxud xan-sultan məclislərindəki ifa prosesində mirzələr tərəfindən həyata keçirilmişdir. Boylardakı canlı bədii dil, “xanım”, “sultanım” kimi təbii müraciətlər, əhvalatların həyatı proseslərin axarında təsviri “Kitabi-Dədə Qorqud”un ilk növbədə ustad Ozanın özünün dilindən, onun ifası zamanı mirzələr tərəfindən yazıya alınması təəssüratı yaradır. Lakin ustad Ozan kimi Dədə Qorqudun irsini dərinədən mənimsəyib əzbər öyrənən, müəllimlərinə məxsus tərzdə ifa etməyi şərəflə və məsuliyyətlə icra etmiş şagirdləri və davamçılarının ifasından da “Kitabi-Dədə Qorqud”un necə varsa o səviyyədə yazıya alınması mümkün idi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrində hadisələrin üçüncü şəxs tərəfindən nağıl edilməsi həmin nüsxələrin boylarını və soylamalarını əzbərdən bilən alp ozanların dilindən yazıya alındığını düşünmək üçün əsas verir. Ona görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”un VII əsrdə canlı ifa prosesində mirzələr tərəfindən yazıya alınmış əlyazması “Dədə Qorqud” – alp ozan qiraəti, nüsxəsi, yaxud Xan-sultan nüsxəsi adlandırıla bilər.

“Ulu xan Ata Bitik” kitabının VI əsrdə, türkcədən fars dilinə çevirmiş Sasani hökmdarı Xosrov Nuşirəvanın vəziri Bozorgmihr əl-Bəhtixanın tərcüməsinin geniş dairədə maraq doğurması, Dədə Qorqud “Oğuznamə”sinin canlı ifadan yazıya alınmış mətninin Oğuz xanları və yaxud sultanları arasında ehtiramla qarşılanması “Dədə Qorqud”un ilk əlyazmasının

VII əsrin ortalarına qədər saraylardan-saraylara gəzib dolaşmasına, tanınıb-bilinməsinə şərait yaratmışdır. Rəsmi dairələrə, xan-sultan iqamətgahlarına, saraylara yol açması “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasının qorunub saxlanılmasında və sonrakı nəsillərə çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Böyük ehtimal ki, şadlıq məclislərində canlı ifadan mirzələr vasitəsilə yazıya alınan “Dədə Qorqud” boyları nüsxələrinin xan-sultan iqamətgahlarında üzü köçürülərək məclisdə iştirak etməyən digər bəylərə, rəsmi şəxslərə də çatdırılmaqla yayılmışdır. Fikrimizcə, “Ulu xan Ata Bitik”in mətninin 826-cı ildə fars dilindən ərəb dilinə Harun ər-Rəşidin həkimbaşısı tərəfindən edilmiş tərcüməsi fərqli bir nüsxə olmayıb, bu kitabda verilmiş “Təpəgöz boyu”nun bir qədər də geniş dairədə yayılmasına yol açan əhəmiyyətli ədəbi hadisədir.

Bütövlükdə “Oğuznamə”nin və ayrı-ayrı boyların müəllifi Dədə Qorqud Ata, mətni isə “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Dədə sözü Qorqud Atanın titulu, Ata isə Dədə Qorqudun təxəllüsüdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları Dədə Qorqud Atanın qoşub-düzüb el-oba məclislərində, xan-sultan yığıncaqlarında əzbərdən söylədiyi, qopuzla çalıb-oxuduğu, sonralar alp ozanlar tərəfindən nəsillərdən-nəsillərə çatdırılmış bədii əsərdir. Dünya ədəbiyyatında yazı üsulu ilə yox, şifahi şəkildə əzbərdən söyləmək əsasında bədii əsərlər yaratmaq işini bundan daha əvvəl qədim yunan şairi Homer həyata keçirmişdir. Homerin şifahi yolla yazılı ədəbiyyatın mükəmməl nümunələrini yaratmaq baxımından Yunanıstanda gördüyü işi Qalın Oğuz Elində – Azərbaycanda Dədə Qorqud yerinə yetirmişdir. Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatının Homeridir.

1.12. Azərbaycan ədəbiyyatının Homeri: Dədəm Qorqud. Məlum olduğu kimi, antik yunan ədəbiyyatının əsasını qoymuş Homerin şəxsiyyəti haqqında mübahisəli fikirlər vardır. O, “əfsanəvi qədim yunan şairi”, “gəzərgi kor ozan”, həm də yunan ədəbiyyatının, həmçinin Avropa ədəbiyyatının

banisi¹ kimi təqdim olunur. Eyni zamanda, Dədə Qorqudun da şəxsiyyəti və “Kitabi-Dədə Qorqud”un müəllifi olub-olmaması barədə fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Əksər tədqiqatçılar Dədə Qorqudu bir obraz kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un iştirakçısı, eposun əsas qəhrəmanlarından biri hesab etmiş, təktək ədəbiyyatşünaslar onun müəllifliyi məsələsindən söz açmışlar. Beləliklə, Avropa ədəbiyyatşünaslıq elmində “Homer məsələsi” olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da “Dədə Qorqudun müəllifliyi” mövzusu uzun zaman sual olaraq qalmışdır.

Antik yunan ədəbiyyatının yaradıcısı Homer tədqiqatlarında “Kor ozan” adlandırılmış, onun arxaik yunan nəğmələrini qoşub-düzən el sənətkarı olması haqqında mülahizələr irəli sürülmüşdür. Azərbaycan folklorşünaslığında da Dədə Qorqud ozan kimi qəbul olunmuş, onun universal şəkildə qopuz çalıb, söz qoşmasından bəhs edilmişdir. Dədə Qorqud da Homer kimi öz fəaliyyətində şair-bəstəkar funksiyasını həyata keçirmişdir.

Homer nəinki yazıb-oxumaq bacarmamış, hətta onun yaşayıb-yaratdığı bizim eradan əvvəlki VIII-VII əsrlərdə hələ yunan yazısı meydana çıxmamışdı. Beləliklə, məlumatlı, geniş dünyagörüşə malik şəxs olmasına baxmayaraq, qorqudşünaslıqda Dədə Qorqudun da yazıb-oxumaq, savad əldə etmək qabiliyyəti və imkanları haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Homer həm də çoxallahlılıq üzərində qurulan qədim Yunanıstan cəmiyyətində əsatiri yarımallah kimi təqdim olunur. Dədə Qorqudun da “qayıbdən dürlü xəbər” söyləyən, “Həqq-təala könlünə ilham edən”, yəni qəlbinə vəhy gəlmiş, gələcəkdə olacaqlardan qabaqcadan məlumat verən bir övliya olduğu bildirilir. Görkəmli rus alimi Vasili Bartold² və böyük Azər-

¹ T.Novruzov, Q.Quliyev, N.Paşayeva. Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı, Gənclik, 1998, s.35

² Василий Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ // Книга моего Деда Коркута. Баку, ИНЭ-XXI, 1999, с.125

baycan qorqudşünası Məhəmməd Hüseyn Təhmasib¹ Dədə Qorquddan gələcəkdən xəbər verən övliya, ərən kimi bəhs etmişlər.

Homer antik yunan ədəbiyyatında və ümumən Avropada, Dədə Qorqud isə Azərbaycanda qəhrəmanlıq eposunun yaradıcısıdır.

Homerin “İliada” və “Odisseya”sı olmadan antik yunan ədəbiyyatını və cəmiyyətini təsvir etmək mümkün deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud”suz da Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrinin mənzərəsində yeri heç nə ilə doldurulmayan böyük boşluq yaranar. “İliada” və “Odisseya” kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da yarandığı dövrün sadəcə ədəbiyyatı deyil, həm də dili, tarixi və fəlsəfəsidir.

Sözün böyük mənasında “İliada” və “Odisseya” qədim Yunanıstanın, “Kitabi-Dədə Qorqud” isə Azərbaycan ictimai-mənəvi həyatının ensiklopediyasıdır.

“Odisseya” poemadakı Polifem Azərbaycanın Təpəgözü, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Təpəgöz isə Avropanın və Yunanıstanın Polifemidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” həm də ümumtürk ədəbi abidəsi olduğu kimi, “İliada” və “Odisseya” da ümum Avropa əhəmiyyətinə və miqyasına malik olan möhtəşəm bədii əsərlərdir.

Homer Avropa və Yunanıstanda, Dədə Qorqud isə türk dünyasında və Azərbaycanda qəhrəmanlıq eposunun yaradıcılarıdır.

Həm Homerin, həm də Dədə Qorqudun çoxcəhətli fəaliyyətində musiqi aləti faktorunun: muza və qopuzun iştirak etməsi onların yaratdıqları əsərlərin kütləviləşdirilməsində, elobaya çatdırılmasında və xalq yaddaşında yaşadılmasında mühüm rol oynamışdır.

Homer özünün məşhur “İliada” və “Odisseya” poemala-

¹ Məhəmməd Hüseyn Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, s.32

rını şifahi şəkildə yaratmış, xalq arasında əzbər şəkildə özü ifa etmişdir. Dədə Qorqud da şifahi şəkildə formalaşdırdığı Azərbaycan oğuznaməsini, boyları el-oba məclislərində qopuzun müşaiyəti ilə əzbər söyləyərək xalqa çatdırmışdır. Homer bütün Yunanıstanın və Avropanın, Dədə Qorqud da geniş mənada – Azərbaycanın və türk dünyasının tarixi-mifoloji yaddaşını özündə əks etdirir. Buna görə də Homerdən olduğu kimi, Dədə Qorquddan da “epoxanın təcəssümü kimi”¹ bəhs etmək olar.

Bütün bunlara görə, Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatının Homeri olduğu kimi, Homer də yunan ədəbiyyatının Dədə Qorqududur.

1.13. Folklorda sələfi olmayan “Dədə Qorqud” obrazları. Azərbaycan və türk dünyası folklorunda, habelə müxtəlif oğuznamələrdə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının əsas iştirakçıları olan Bayandır xan, Qazan xan, Dədə Qorqud, Bükdüz Əmən, Alp Aruz, Beyrək, Basat və Təpəgöz haqqında çoxlu sayda süjetlər, motivlər vardır. Hətta “Dədə Qorqud”un bu məşhur qəhrəmanlarının hər birindən bəhs edilən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin hərəsinin bir neçə variantları mövcuddur. “Dədə Qorqud” boylarının həmin aparıcı surətlərinin şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında: əfsanə və rəvayətlərdə, nağıllarda, xalq şeiri nümunələrində bənzər və ya bir qədər fərqli obrazları canlandırılmışdır. Daha doğrusu, yuxarıda adları çəkilən Dədə Qorqud qəhrəmanlarının şifahi xalq ədəbiyyatında sələflərinin olduğu məlumdur. Heç şübhəsiz, Oğuz Elinin böyük bilicisi Dədə Qorqud öz “Oğuznamə”-sini yaradarkən şifahi xalq ədəbiyyatındakı motivlərdən, obrazlardan istifadə etmiş, onlardan yaradıcı şəkildə faydalanmışdır. Lakin Dədə Qorqud məlum süjetləri özünün bədii dühasından, fantaziyasından keçirməklə yeni əlavələrlə zəngin-

¹ Kamal Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Bakı, RS Poliqraf MMC, 2017, s.10

ləşdirmiş, öz dəst-xəttinə uyğunlaşdırmışdır. Ona görə də möhkəm folklor dayaqları olan bu möhtəşəm ədəbi abidə şifahi xalq ədəbiyyatından yaradıcı istifadə əsasında formalaşdırılmış orijinal bədii əsərdir.

Bununla belə, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında şifahi xalq ədəbiyyatında, oğuznamələrdə adları çəkilməyən, haqqında söz açılmayan və ya ötəri yad edilən onlarla surətlər vardır. Fikrimizcə, həmin obrazlar ustad Ozan Dədə Qorqudun özünün qoşub-düzdüyü və boylara daxil etdiyi yadda qalan, cəlbədicə və əhəmiyyətli personajlardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un ayrı-ayrı boylarında iştirak edən, süjetin inkişaf etdirilməsində özlərinəməxsus funksiya daşıyan Qaragünə, Dəli Dondaz, Qarabudaq, Yegnək, Əgrək, Səgrək, Yalançı oğlu Yalancıq, Qara Tükən, Qazılıq Qoca, Qanlı Qoca, Bunlu Qoca, Yapaqlı Qoca, Uşun Qoca, Bəkil oğlu İmran, Alp Rüstəm, Dönəbilməz, Tüləkvuran, Tərsuzamış, Arşın oğlu Dilək, Boğazca Fatma, Dabangücü, Dəmirgücü və sair kimi obrazlar ilk dəfə Qorqud Ata tərəfindən yaradılaraq bədii ədəbiyyata gətirilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da az və ya çox yer tutmasından asılı olmayaraq, adları çəkilən bu obrazların boylarda özünəməxsus fərdi cizgiləri verilmiş, bir-birlərindən fərqli xarakterləri açılıb göstərilmişdir. Dədə Qorqudun bədii fantaziyası əsasında bu obrazlarla əlaqədar yaradılmış süjetlər “Kitab”da geniş yer tutur və onlardan hər biri əsərdə müəyyən bir funksionu həyata keçirirlər. İlk dəfə Dədə Qorqud tərəfindən yaradılmış və folklorda sələfləri olmayan, yaxud az, ötəri adları çəkilən bu obrazları boyların mətnindən çıxarsaq, əsərin süjetini tam təsəvvür etmək mümkün olmaz. Bu obrazların bir çoxu: Yegnək, Əgrək, Səgrək, Qazılıq Qoca, Uşun Qoca, Bəkil oğlu İmran “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boyların əsas qəhrəmanlarıdır. Hətta bir neçə boy onların adları ilə adlandırılmışdır “Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyu”, “Bəkil oğlu İmran boyu” və “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu” folklor dayaqlarından çox, Dədə Qorqudun bədii dühası əsasında yaradılmış

boylardır.

Hətta buradan belə bir qənaətə də gəlmək mümkündür ki, bu obrazlarla əlaqədar olan boylar yalnız Dədə Qorquda məxsus olan, folklorla əlaqəsi olmayan və ya dolayısı ilə uzaqdan folklora bağlanan orijinal süjetlər əsasında qurulmuşdur. Folklor sələfləri olan qəhrəmanlarla, məsələn: Dədə Qorqud, Qazan xan, Təpəgözlə səsleşən boylarla müqayisədə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığı olmayan və ya az əlaqəsi olan boylar bədii-sənətkarlıq cəhətdən qətiyyəən zəif görünməyib, “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnini eyni səviyyədə tamamlamağa xidmət edən orijinal mətnlərdir.

Folklorla əlaqəsi olmayıb və ya az olub, ilk dəfə Dədə Qorqud tərəfindən yaradılıb əlavə edilmiş obrazlar və onlarla bağlı süjetlər “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyat abidəsi olduğunu müəyyən edən mühüm dəlillərdəndir.

1.14. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməçilik modeli. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında mühüm bir prinsip kimi qəbul edilmiş müqəddiməçilik ənənəsi də ilk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud” da formalaşdırılmışdır.

Heç şübhəsiz, “Kitab”ın əvvəlində müəllifin adının çəkilməsi ənənəsi ilk dəfə “Dədə Qorqud” boylarında formalaşdıqdan sonra yazılı ədəbiyyata keçmişdir. Diqqət edilsə, Azərbaycan klassik yazılı ədəbiyyatının məşhur mənzum epik dastanları olan Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” poemalarında ciddi bir prinsip kimi parlaq şəkildə əməl olunan, əsərin əsas məzmununa keçməmişdən əvvəl Allahın (minacat), Peyğəmbərin (nət), hökmdarın (mədh) və şairin özünün (fəxriyyə) tərifinin verilməsinin ilkin əsaslarının “Kitabi-Dədə Qorqud”da qoyulduğunu görmək mümkündür. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının müqəddiməçilik ənənələrinin əsaslarını yaratmışdır. “Kitab”ın “Müqəddimə” adlanan başlanğıc hissəsində “Həq-təala”nın ucalığı, alili-

yi və müqəddəsliyi mükəmməl şəkildə ifadə olunmuşdur. “Dədə Qorqud kitabı”nın “Müqəddimə”sindəki “Allah-allah deməyincə işlər önməz” misrası ilə başlanan söyləmə Qorqud Atanın yaratdığı minacatdır:

*Allah-allah deməyincə işlər önməz,
Qadir tanrı verməyincə ər bayılmaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.
Əcəl vədə verməyincə, kimsə ölməz.¹*

“Dədə Qorqud kitabı”nda Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin yad edilməsi ənənəsi də özünə münasib yer almışdır. Məlum olduğu kimi, “Kitab”ın “Müqəddimə”sinin birinci cümləsi “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu” sözləri vasitəsilə Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə başlanır ki, bu da islam dininin yaradıcısına xüsusi ehtiramın ifadəsidir. Bundan başqa, “Dədə Qorqud kitabı”nın, “Müqəddimə”sində peyğəmbərlərin tərifinə həsr edilmiş ayrıca bir söyləmə də vardır ki, həmin şeirin mətnində Məhəmməd peyğəmbər “üstümüzdə tanrı görklü”, “tanrı dostu”, “din sərvəri”, “tanrı elmi Quran görklü”, “Xütbə görklü” və sair kimi epitetlərlə vəsf olunmuşdur. Tədqiqatçılar “Müqəddimə”nin katiblər tərəfindən ayrı-ayrı boyların epigrafları kimi sonradan yazıldığını ehtimal etsələr də, bu özünün elmi təsdiqini tapmamış, hər halda edilmiş “əlavələr” ilkin mətnə islam dini və onun əsas simalarına dair mülahizələrin əsasında meydana çıxmışdır. “Müqəddimə”nin sonunda Nuh peyğəmbərin, qalan boyların əksəriyyətinin finalında isə “adı görklü Məhəmməd Mustafa”nın şəxsiyyəti yüksək ehtiramla yad olunmuş, imam Əlidən və imam Hüseynədən söz açılmışdır. Doğrudur, “Kitab”da Məhəmməd peyğəmbərin “tərifinə” mü-

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.30

nasibətdə romantik vüsət çox deyildir. Şübhəsiz, Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbərin müasiri olması, hətta rəvayətə görə, Qorqud Atanın peyğəmbərin ziyarətinə gedib onunla görüşməsi “Kitab”da onun haqqında romantik boyalarla deyil, nisbətən real təsvirlərlə müəyyən fikirlərin canlandırılmasına səbəb olmuşdur. Ancaq qısa şəkildə olsa da, “Kitab”ın müəllifi ona “Rəsul əleyhüssəlam”, “günahları bağışlayan”, “adı görklü Məhəmməd Mustafa” deyə yüksək ehtiramını bəyan etmişdir. Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının meracnaməsinin də əsası qoyulmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının müqəddiməsində xüsusi olaraq hökmdarın tərfi verilməmişdir. Çünki Dədə Qorqud özü Qalın Oğuz Eli dövlətinin təmsilçilərindən biridir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz başbilənləri haqqında deyilənlər birbaşa Qalın Oğuz Elinə və onun hökmdarına da aiddir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində dost-düşməne münasibət, xalqın gücü və qüdrəti, yeni nəslin tərbiyəsi haqqında deyilənlər və nəhayət, “dövlətimiz payəndə olsun, xanım hey” kimi ümumiləşdirici misranı Qalın Oğuz Elinin və onun rəhbəri Bayandır xanın “tərifnaməsi” kimi də başa düşmək olar. Bundan başqa, “Dədə Qorqud kitabı” əslində Qalın Oğuz Elinin və onun hakimi Bayandır xanın oğuznaməsindən ibarət olduğu üçün “Müqəddimə”də onu xüsusi olaraq tərif etməyə ehtiyac yoxdur.

“Dədə Qorqud kitabı”nın fəxriyyə hissəsi ideya-məzmunu etibarilə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan bütün poemalardakı fəxriyyələrin cəminə barabərdir. Əslində “Dədə Qorqud kitabı”nın “Müqəddimə”si Qorqud Atanın fəxriyyəsidir. “Müqəddimə” – Dədə Qorqudun kimlik vəsiqəsidir: “Oğuzun ol kişi, tamam bilicisi idi. Nə dersə olardı, qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haqq-təala onun könlünə ilham vermişdi.

....Qorqud Ata Oğuz qövmünün müşkülünü həll edərdi.

Hər nə iş olsa, Qorqud Ataya danışmayınca işləməzlərdi”.¹

Deməli, yazılı ədəbiyyatda uzun əsrlər möhkəm yer tutmuş, davamlı ənənəyə çevrilmiş bədii müqəddimə prinsipləri ilk dəfə Dədə Qorqud kitabında yaradılmışdır.

1.15. “Kitabi-Dədə Qorqud”da təhkiyə üslubu. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqudun dilindən verilmiş boylamalar nəsr parçalarını parakəndə danışığı ilə nağıl edən söyləyicinin yox, peşəkar təhkiyəçinin dili ilə, sistemli şəkildə təsvir edilmiş mükəmməl bədii mətnlərdir. Dədə Qorqud bir yaradıcı şəxs olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylamaları və soylamalarında təsvir və tərənnüm etdiyi cəlbedici və düşündürücü əhvalatları şeirlə yekunlaşdırıb ümumiləşdirir. O, yalnız xüsusi hallarda, taleyüklü məsələlərdə boylarda cərəyan edən hadisələrə qarışır: adqoyma mərasimlərində, Təpəgözlə danışığı aparmaq üçün və sair. Lakin ayrı-ayrı boylarda rast gəldiyimiz həmin Dədə Qorquda məxsus müdaxilələrin dili nəinki həmin boyun, bütün boyların Dədə Qorqudun dili ilə təsvir olunduğunu və nağıl edildiyini düşünməyə tam əsas verir. Dədə Qorqudla Təpəgöz arasındakı dialoq aşağıdakı kimidir: “Oğul, Təpəgöz, Oğuz yurdu əlində əsir olub, viran qaldı. Sənin ayağına məni göndəriblər. Sənə vaxtaşırı pay verək, deyirlər. Təpəgöz dedi: Gündə altmış adam yığıb verin yeməyə. Dədə Qorqud deyir: Bu hesabla sən adam qoymaz, hamısını tükədərsən, amma gündə iki adam ilə beş yüz qoyun verə bilərik.

Dədə Qorqud belə deyəndə Təpəgöz deyir: Yaxşı, elə olsun! Lakin, mənə həm də iki adam verin, yeməyimi bişirsin, yeyim!”²

Bədii mətnin Dədə Qorquda məxsus eyni sintaksisə malik olduğunu müdrik Ozanın Təpəgözlə danışdıqdan sonra Qa-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.30

² Yəni orada, s.342

lın Oğuz qayıdaraq öz eli ilə olan söhbəti də bir daha təsdiq edir: “Dədə Qorqud döndü, Oğuz gəldi və dedi: Bunlu Qoca ilə Yapaqlı Qocanı Təpəgözə verin, xörəyini bişirsin! Bir də gündə iki adamla beş yüz qoyun istəyir. Camaat razılaşıdı”.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dili də, əsasən Dədə Qorqudla Təpəgözün dialoqunda olduğu kimi, sadə cümlə üzərində qurulmuşdur. Sadə cümlələrdən ibarət sintaksis “Dədə Qorqud kitabı”ndakı dialoqlar üçün də, təhkiyə üçün də eyni dərəcədə xarakterikdir. “Kitab”dan gətirəcəyimiz istənilən mətn, o cümlədən aşağıdakı parça bu ədəbi abidənin təhkiyə sistemi haqqında əyani təsəvvür yaradır: “Basat hirslandı, yerindən durub gəldi. Təpəgözü nə dəvə kimi dizi üstünə çökdürdü. Təpəgözün öz qılıncı ilə boynunu vurdu... Basat Bunlu Qoca ilə Yapaqlı Qocanı Oğuz elinə muştuluqçu göndərdi”.²

Əvvəla, “Dədə Qorqud”un orijinal mətnindən gətirdiyimiz bu parçalar həm leksik tərkibi, həm də təhkiyənin xarakteri etibarilə “Oğuznamə”nin bütün boylarının cümlə quruluşu, sintaksisi ilə eyniyyət təşkil edir. Burada boyların mətnləri ilə Dədə Qorqudun danışiq dili arasında əlavə müqayisə aparmağa, nəyi isə isbat etməyə heç bir ehtiyac qalmır. Təpəgözlə dialoqda Dədə Qorqudu fərqləndirən əsas amil onun danışiq dili yox, ağılı və müdrikliyidir: “Bu vəchlə sən adam qoymaz, tükədərsən”. Məhz bu qısa, ağıllı və məntiqli cavabdan sonra Təpəgöz kimi qaniçən öz qərarını tam da olmasa, əsaslı şəkildə dəyişməli olur. Dədə Qorqudun sözü taleyüklü məsələlərin həllində qılıncdan da kəsərli və ibrətamizdir.

“Dədə Qorqud kitabı”nın dili və təhkiyəsi tam olaraq bütövlükdə Dədə Qorqudun danışiq dili, işlətdiyi sözlərin zəngin leksik tərkibi və sabit təhkiyəsi üzərində qurulmuşdur. Başqa sözlə, Dədə Qorqud boylarının hamısı Dədə Qorqudun dilin-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.342

² Yəni orada, s.348

dən deyilmiş bədii mətnlərdir. Bu, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqudun müəllifliyi məsələsini aydınlaşdıran əsas məsələlərdən biridir.

1.16. Dədə Qorqud “yazılı” şeiri: soylamalar. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı soylamalar quruluşuna, strukturuna görə xalq şeiri şəkillərindən tamamilə fərqlidir. Azərbaycan xalq şeiri nümunələri: ovçu sözləri, sanamalar, sağınçı öyməsi, hanaçı mahnısı, oxşamalar, ağılar, bayatılar, mərasim şeirləri və s. Əsasən azhecalı: üç-dörd və beş-yeddi hecalı şeirlərdir. Mahmud Kəşğarlının “Divanü lüğat-it türk” kitabına toplama materialları kimi daxil edilmiş qədim türk-oğuz şeirləri də, əsasən beş-yeddi hecalı şeirlərdən ibarətdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının əsas qollarından olan aşığı şeiri isə müəyyən dərəcədə dəyişkən, qeyri-sabit heca quruluşuna malik müxəmməslər istisna olmaqla, əsasən səkkiz hecalı (gəraylı) və on bir hecalı (qoşma) şeirlərdən təşkil olunmuşdur. “Dədə Qorqud kitabı”nda isə azhecalı şeirlər həddindən çox azdır. Dədə Qorqud şeirləri əsasən çoxhecalı şeirlərdən ibarətdir. Şifahi xalq şeirinin aşığı şeiri qolundakı çoxhecalı gəraylı və qoşmalardan fərqli olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”da daha çox on iki və on dörd hecalı şeirlər özünə yer almışdır.

Həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şeirlərdə hər misradakı hecaların sayında sabitlik əsasən, qorunub saxlanılsa da, müəyyən dərəcədə dəyişmək imkanına da malikdir. Yəni eyni şeir parçasında misraların biri on iki, digərləri on üç, hətta bəzən bir qədər də çox ola bilər. Beləliklə, Dədə Qorqud şeirlərində misralarda hecaların sayına görə müəyyən sərbəstlik vardır. Buna görə də Dədə Qorqud şeirləri tam heca vəznli olmayıb, vəznli sərbəst şeirlərdir.

Xalq-aşığı şeirlərində janrına görə bəndlərin sayı etibarilə sabitlik mütləq şərtlərdən biridir. Belə ki, şifahi ədəbiyyatda xalq şeiri nümunələri əsasən bir bənddən, nadir hallarda iki bənddən, aşığı şeirləri: gəraylı və qoşma isə üç-beş bənddən

ibarət olur. Beləliklə, xalq şeiri dörd-səkkiz, aşiq şeiri – on iki misradan iyirmi misrayadək olan şeirlərdən təşkil olunur. Dədə Qorqud şeirlərində isə misraların sayı baxımından mütləq hədd yoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da dörd misradan tutmuş qırx misrayadək olan soylamalar vardır. Məsələn, “Dədə Qorqud kitabı”nın başlanğıcı olan “Müqəddimə”də verilmiş birinci soylama otuz, ikinci və üçüncü soylamalar on dörd, dördüncüsü isə otuz iki misradan ibarətdir.

Dədə Qorqud şeirlərində epik ünsürlər də olduğu üçün soylamalarda çoxmisralı olmağa meyil daha aparıcıdır. Bu cəhətdən Dədə Qorqud şeirləri Azərbaycan klassik lirikasında qəsidə janrında yazılmış şeirlərə daha yaxındır. Bundan başqa, xalq-aşiq şeiri üçün əsasən çarpaz qafiyələnmə (ab-ab) səciyyəvidirsə, Dədə Qorqud şeirləri daha çox qəsidə janrında olduğu kimi məsnəvi şəklində (aa, bb) qafiyələnmişdir.

Dədə Qorqud şeirlərinin əsasən süjetli olması da onu lirika üstündə köklənmiş xalq-aşiq şeirindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biridir. Dədə Qorqud soylamaları Azərbaycan süjetli lirikasının mükəmməl nümunələridir.

Göründüyü kimi, Dədə Qorqud boylarındakı hadisə və obrazların, məsələn, Təpəgöz boyunun özünəqədərki şifahi xalq ədəbiyyatında bənzər süjetləri, müəyyən proobrazları olması mümkün hal hesab edilsə də, “Kitab”dakı şeirlər tamamilə orijinal poetik nümunələrdir. Dədə Qorqud şeirləri qətiyyənlə toplama folklor materialı olmayıb, orijinal yazılı ədəbiyyat nümunələridir. Dil, üslub və təsvir vasitələri baxımından Dədə Qorqud soylamaları eyni bir müəllifin bədii düşüncəsinin məhsulu olan dərinmənalı şeirlərdir. Həcm etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un təxminən yarısının soylamalardan ibarət olduğunu nəzərə alsaq, bu şeirlərin Azərbaycan poeziyasının qədim və çox zəngin xəzinəsi olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

Dədə Qorqud şeirlərinin yuxarıda sadaladığımız orijinal xüsusiyyətlərini əyani təsəvvür etmək üçün aşağıdakı poetik nümunəyə nəzər salmaq kifayətdir:

Qanturalı, yerindən qalxıb gəldin,
 Qarayallı gözəl Qazılıq atını mindin.
 Ala gözlü igidlərini gətirdin.
 Arqubeli, Ala dağı gecə aşdın.
 Aşqın-daşqın sulardan gecə keçdin.
 Qanlı kafir elinə gecə girdin.
 Quduz aslan gələndə belini бүkdün,
 Qara buğra gələndə nə yorulub düşdün?
 Uca-uca dağlardan xəbər aşar,
 Qanlı, daşqın sulardan hənir keçər.
 Qalın Oğuz ellərinə xəbər gedər,
 Qanlı Qoca oğlunun nə etdiyini deyərlər:
 Qara buğaya diz çökdürməmiş,
 Quduz aslan gələndə belini бүkmüş,
 Qara buğra gələndə nə döyükmüş?!
 Böyük-küçük arasında söz-söhbət olar,
 Qarı-qoca qalmaz, – şayiə yayılar.
 Ağ saqqallı atanın beli бүkülər.
 Qarıcıq olmuş anan qan-yaş tökər.
 Ay xan, qalxıb yerindən durmasan.
 Cəllad qılıncının altındadır ənsən.
 Qəflətən gözəl başını kəsərlər.
 Aşağıdan yuxarıya baxmırsanmı?
 Qarşına iri qaz gəlib, şahini atmırsanmı?
 Selcan xanımın işarəsini görmürsənmi?
 “Dəvə burnunda əzilər” dedilər, – bilmirsənmi?
 Sarı donlu Selcan xanım köşkdən baxar,
 Kim ona baxsa, eşqiylə oda yaxar!¹

Fikrimizcə, Dədə Qorqud soylamaları “Kitabi-Dədə Qorqud”un üzvi tərkib hissəsi olduğu kimi, həm də ayrı-ayrı-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.325-326

lıqda Azərbaycan şeirinin nadir inciləridir. Dədə Qorqud soylamalarının əksəriyyətini dahi ozan-şairin şeirlər kitabı kimi ayrıca nəşr etmək olar və lazımdır.

Dədə Qorqud soylamaları “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyat hadisəsi olmasının danılmaz sübutudur.

1.17. “Kitabi-Dədə Qorqud”un janrı: “yazılı” epos və ya roman-epopeya. “Kitabi-Dədə Qorqud” hansı janrda yaradılmışdır? Əvvəla, şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi kimi yanaşsaq, “Kitabi-Dədə Qorqud” əhatə etdiyi boylarla bir yerdə əsl qəhrəmanlıq dastanıdır. Oğuznamədə dastan janrına məxsus geniş epik təfəkkür, qəhrəmanlıq ruhu, mükəmməl bədii obrazlar, romantik pafos, mübaliğə kimi ideya-bədii xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Bizim eradan əvvəlki quldarlıq dövründən və miladdan sonrakı VII əsrə, “Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın” böyük bir dövrü bütün genişliyi və epik vüsəti ilə təsvir və tərənnüm edən “Kitabi-Dədə Qorqud” haqlı olaraq həm də epos adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” elmi ədəbiyyatlarda “Oğuz qəhrəmanlıq eposu”¹ kimi təqdim olunur. Bu mənada “Dədə Qorqud kitabı” dünya eposunun ən mükəmməl nümunəsidir.

Yazılı ədəbiyyat kimi Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının janrı haqqında ilk təyinatlar xalq yazıçısı Anara məxsusdur. Bütövlükdə “Kitabi-Dədə Qorqud”un on iki boyunun hər birini tamamilə müstəqil, başqa boylardan asılı olmayaraq bitkin “Oğuznamə”lər hesab edən Anar, eyni zamanda, ayrı-ayrı boyların həm də fərqli janrlara aid olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Bu baxımdan Anarın hər boyun müstəqil oğuznamə olması fikri ilə müxtəlif boylardan hərəsinin özünəməxsus janr xüsusiyyətləri ilə səciyyələnməsi haqqındakı qənaəti bir-birini tamamlayır. Məsələyə elmi şəkildə yanaşan xalq yazıçısı Anara görə, “Basat və Təpəgöz” boyu

¹ Виктор Жирмунский. Тюркский героический эпос. Ленинград, Наука, 1974, 725 с.

yarıfantastik nağıldır. “Domrul boyu” fəlsəfi poemadır. Qazanla əlaqədar boy-lar və “Beyrək boyu” çoxşaxəli roman formasına yaxındır. Buğaca, İmrana, Yegnəyə, Səgrəyə aid boy-lar hekayə, novellalardır. Son boy əsl faciədir”.¹ Akademik Tofiq Hacıyev də “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”u janr xüsusiyyətlərinə görə obrazlı şəkildə “Sonu faciə ilə bitən... rekviyem, yas sinfoniyası”² kimi dəyərləndirmişdi. Akademik Kamal Abdulla isə yazıya alınmış “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma versiyasının “əsl tarixi roman”³ adlandırmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı ayrı-ayrı boy-ların janrı haqqındakı Anar versiyası yazıçı fəhmi ilə müəyyən olunmuş elmi cəhətdən uyğun təyinatlardır. Bununla Anar həm də Azərbaycanca “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikasının əsasını təşkil edən janr baxımından tədqiq edilib öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur.

Yeri gəlmişkən deyək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” boy-larının janrları məsələsi kompleks halda elmi-nəzəri cəhətdən həllini gözləyən ciddi bir problemdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” əhatə dairəsinin genişliyinə, böyük ideallarına və bədii vüsətinə görə Böyük Oğuznamə Kitabıdır. Müasir anlayışla janr baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsinin roman-epopeya olduğunu qeyd etmək lazımdır. Çoxəsrlik və keşməkeşli böyük epoxanı bütün əsas xətləri ilə əks etdirən, oğuz əsrini bütün epik vüsəti ilə göstərən, çoxşaxəli süjetə və mükəmməl kompozisiyaya malik olan, birlik və müdriklik ideyası aşıl原因, obrazların həyatının əsas mərhələlərini geniş şəkildə təqdim edən “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsinə sözün əsl mənasında epopeya adlan-

¹ Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.90

² Tofiq Hacıyev. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.6 cildə, I cild. Bakı, Elm, 2004, s.450-451

³ Kamal Abdulla. Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud - 3. Bakı, Mütərcim, 2009, s.320

dırmaq olar. Şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan janrı romana, epos janrı isə epopeyaya uyğun gəlir. Şifahi xalq ədəbiyyatına aid eposla yazılı ədəbiyyatdakı epopeya ideya-məzmun və sənətkarlıq baxımından eyni trayektoriyanı əhatə edir. “Ədəbiyyatın ən yüksək növü və incəsənətin tacı”¹, “ən böyük epik janr”² hesab edilən Epos-epopeya əhatə etdikləri geniş epoxanın problemləri, çoxşaxəli süjeti, hərtərəfli şəkildə canlandırılmış obrazları və aktuallığı ilə eyni vəzifələri həyata keçirirlər. Türkiyə ədəbiyyatşünasları da Avropa nəzəri fikrinə istinad etməklə dastan mənasında eposla epopeyanın vahid mənanı ifadə etməsi qənaətindədirlər. Qəbul edilmiş “Türk ədəbiyyat tarixi” kitablarından birində yazılmış fransızların “epopeya” kəlməsi ilə düşündükləri məna türkcədə “dastan” kəlməsi ilə ifadə olunur”³ tezisi həmin elmi qənaətin əyani təzahürüdür. Ona görə də bəzən ədəbiyyatşünaslıqda eposdan yazılı ədəbiyyatın janrı kimi də bəhs olunmuş, hətta epopeya ilə epos eyniləşdirilərək sinonim anlayışlar kimi təqdim olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və dünya xalqlarının epos janrında yaratdıqları bir çox ədəbi abidələr həm də epopeya adlandırılmışdır: “Azərbaycan və digər türkdilli xalqların ən məşhur epopeyası “Dədə Qorqud” dastanıdır. ...Qədim yunanlar “İliada”, hindlilər “Mahabharata”, karellər və finlər “Kale vala”, almanlar, “Nibelunq nəğmələri”, fransızlar “Roland nəğmələri”, skandinaviyalılar “Edda” epopeyasını yaratmışlar”.⁴

Müşahidələrimizə görə ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyatında epos əksər hallarda yazılı ədəbiyyata qədərki dövrün epopeyası hesab olunur. Yazılı ədəbiyyat da böyük epoxası, geniş epik

¹ Vissarion Belinski. Seçilmiş məqalələr. Bakı, Uşaqgənclənəşr, 1948, s.42

² Леонид Тимофеев. Основы теории литературы. Москва, Просвещение, 1971, с.364

³ Hıfzı Təvfik Gönensay, Nihad Sami Banarlı. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1943, s.22

⁴ Bax: Əziz Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, AEN, 1998, s.74

vüsəti, ciddi ictimai problemləri və ümumiləşdirilmiş bədii obrazları olan öz epopeyasını yaratmışdır. Məsələn, Dantenin “İlahi komediya”sı, Lev Tolstoyun “Hərb və sülh”ü, Mixail Şoloxovun “Sakit Don”u, Azərbaycan ədəbiyyatında Süleyman Rəhimovun “Şamo”su epopeya janrında yazılmış bədii əsərlərdir. Ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri bu tip romanları janr baxımından roman-epopeya janrında yazılmış bədii əsərlər kimi qiymətləndirirlər.¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”da roman epopeya janrlarının yüksək tələblərinə cavab verən möhtəşəm Azərbaycan oğuznaməsidir.

Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud” epos janrında yaranmış digər əsərlərdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə “Koroğlu” eposunu eyniləşdirmək doğru olmaz. “Koroğlu” eposu eyni mövzuda, lakin ayrı-ayrı aşiqar tərəfindən bir neçə variantda yaradılmış dastandır. “Kitabi-Dədə Qorqud” isə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, çoxvariantlı olmayıb, bir-birindən çox az fərqləri olan əlyazma nüsxələri əsasında əsərlərdən-əslərə qədər yaşadıqlaraq bizim günlərə qədər gəlib çıxmışdır. Bundan başqa, “Kitabi-Dədə Qorqud” vahid bir müəllifin – Dədə Qorqudun yaratdığı, düzüb-qoşduğu, lakin onun özünün və ya yetirmələri olan alp ozanların canlı ifasından yazıya aldıkları bədii əsərdir. Bu, folklor motivlərinə istinad edilməklə formalaşdırılan və şifahi xalq ədəbiyyatında bənzəri olmayan əlavə süjetləri və çoxsaylı fərqli obrazları olan nadir epos nümunəsidir. Ona görə də, bizim fikrimizcə, fərqli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla “Kitabi-Dədə Qorqud”u “yazılı epos” adlandırmaq mümkündür. Belə hesab edirik ki, yazılı epos konkret müəllifi olan və həmin yaradıcı şəxs tərəfindən qoşulub-düzülmüş, yaradılmış və ya yazılmış, böyük bir epoxanı əsas problemləri və vüsəti ilə aparıcı obrazları vasitəsilə əks etdirən geniş

¹ Лилия Чернец. Литературные жанры (проблемы типологии и поэтики). Москва, Издательство Московского Университета, 1982, с.161

həcmli bədii əsər deməkdir. Şifahi yolla və ya yazılı şəkildə meydana çıxmasından asılı olmayaraq, şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri ilə səsləşsə də, bir çox əlavə yaradılmış süjetlərə və folklorda sələfləri olmayan obrazlara malik olan epos janrına görə yazılı eposdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” konkret müəllif – Dədə Qorqud adlı Dədə Ozan tərəfindən şifahi şəkildə, sinə-dəftər əzbər deyilərək yaradılan və yazılı epos adlandırdığımız janrın tələblərinə tam cavab verən mükəmməl bədii əsərdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Bakı şəhərində Dədə Qorqud parkının açılışı mərasimindəki nitqində ifadə olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalq ədəbiyyatının yazılı abidəsidir”¹ sözləri də bu ədəbi abidənin şifahi şəkildə yaradılmış yazılı ədəbiyyatın nümunəsi olmasını bir daha nümayiş etdirir. “Dədə Qorqud”da böyük bir epoxanın problemləri, obrazları və idealları bütün reallıqları və möhtəşəmliyi ilə əks etdirilmişdir. Dünya ədəbiyyatında bu qəbildən olan, yazılı epos adlandırma biləcəyimiz bir çox mükəmməl bədii əsər nümunələri mövcuddur. Məsələn, antik yunan ədəbiyyatının və həm də qədim dövr Avropa ədəbiyyatının həm şifahi və həm də yazılı başlanğıcı hesab olunan, vahid bir müəllif – Homer tərəfindən yaradılaraq əzbər söylənilməklə yaşadılmış və sonralar başqaları tərəfindən yazıya alınmış məşhur “İliada” və “Odisseyə” janr baxımından “yazılı eposun” ən parlaq nümunəsidir. Yaxud gürcü ədəbiyyatının və ümumən dünya ədəbiyyatının şedevrlərindən biri olan, XII əsrdə yaradılmış Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri də folklor qaynaqları olan yazılı eposdur. Udmurt qəhrəmanlıq eposu “Vətənim”in (“Dorviji”nin) Mixail Xudiyakov, məşhur korelo-fin yazılı eposu “Kalevala”nın isə Elias Lyennrot tərə-

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakının Nərimanov rayonunda ucaldılan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin və yeni salınan “Dədə Qorqud” parkının açılış mərasimində nitqi // “Azərbaycan” qəzeti, 14 dekabr 2013-cü il

findən yazılıb hazırlandığı qeyd olunur.¹

Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı epos janrının bütün əsas xüsusiyyətlərinə tam cavab verən möhtəşəm bədii əsərdir. Ancaq “yazılı epos” sözündəki “yazı” kəlməsini konkret olaraq “yazmaq” anlamında yox, “Kitabi-Dədə Qorqud”da deyildiyi kimi, qoşub-düzmək, yaratmaq mənasında başa düşmək lazımdır. Burada, eyni zamanda, “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma nüsxələrinin olması ilə də “yazılı epos” anlayışını eyniləşdirmək doğru olmaz. Hər hansı bir əsərin üzünün köçürülərək yazıya alınması, əlyazma mətninin hazırlanması əhəmiyyətli bir texniki məsələ olduğu halda, yazılı epos konkret müəllif tərəfindən bədii təxəyyül vasitəsilə ilə yaradılmış epos deməkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” bu möhtəşəm ədəbi abidənin yaradıcısı olan Dədə Qorqudun qoşub-düzdüyü, yaratdığı “yazılı epos”dur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaradıcısı, müəllifi Dədə Qorqud adlı çox qüdrəti bir şairdir. Bundan tam fərqli olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”u canlı ifadan yazıya alan və ya müxtəlif əlyazma nüsxələrinin üzünü köçürənlər isə mirzələr və ya katiblər olmuşlar. Aydın məsələdir ki, yaradıcı şəxsin missiyası ilə mirzəlik, yaxud katibliyin vəzifələri bir-birindən çox fərqli olan sahələrdir. Bu məqamda böyük bir epoxanı və ümummilli idealları əks etdirdiyinə görə “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı eposu anlayışı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyası təyinatı bir-birini tamamlayır. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının düzüb-qoşmaq yolu ilə yaradılan yazılı eposu və yazılı ədəbiyyatımızın epopeyasıdır.

Burası da artıq məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından bəziləri roman janrının əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir. “Bamsı Beyrək boyu” mövzusu və ideyası, habelə strukturu etibarilə roman janrına aid xüsusiyyətləri özündə

¹ Вах: Дорвыжы. Удмуртский героический эпос (составитель: М.Г.Худяков). Удмуртия, Ижевск, 2020, с.7

cəmləşdirir. Fikrimizcə, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” da roman janrı üçün tam material verir. Dədə Qorqudun özünün də Təpəgözlə danışmaq üçün bu boyda iştirak etməsi, ənənəvi Xeyir və Şər motivinin fərqli formada təzahürü, insanların şər qüvvələrlə gərgin mübarizəsinin təsvir edilməsi, nəhayət, Xeyirin çətinliklə olsa da qələbəyə nail ola bilməsi əsl roman motividir. “İç Oğuz Dış Oğuzun asi olub, Beyrək öldüyü boy”un dramatik-faciəvi roman funksiyasını daşıması da “Kitabi-Dədə Qorqud”da “roman içində romanlar”ın yerini və mövqeyini qüvvətləndirir. Eyni zamanda, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı üç boydan ibarət olan “Qazan xan və Uruz silsiləsi” də yeni üzə çıxarılmış Türkmən Səhra nüsxəsindəki “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy”da nəzərə almaqla mövzusu və ideyasına, bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə roman poetikasına tən gəlir. Bunlar isə “Kitabi-Dədə Qorqud”un janr baxımından roman janrının hüdudlarını aşaraq, romanlardan ibarət geniş həcmli möhtəşəm bir epopeya olduğunu göstərir. Əsərdə əsas obrazlardan olan Dədə Qorqudun, Qazan xanın, Aruz Qocanın, Beyrəyin, Basatın, Uruzun həyatı və mübarizəsi demək olar ki, bir neçə boyda əvvəldən sona qədər təsvir edildiyi üçün onlarla əlaqədar boy-lar epopeya içində roman təəssüratı yaradır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı ümumiləşdirilmiş bədii obrazlar kimi səciyyə-ləndirilmiş, oğuz tayfalarının mövcud reallıqlarını əks etdirən, əsas vəzifələrini çiyinlərində daşıyan və Qalın Oğuzun roman-tik gələcəyini də düşünmək məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş Bayandır xan, Qazan xan, Dədə Qorqud, Qaragünə, Burla xatın, Dəli Domrul, hətta bu məsələlərdə bir qədər örtülü şəkildə olsa da fərqli mövqeyə malik olan Alp Aruz epopeya qəhrə-manlarıdır. Bundan başqa, Oğuz elinin müxtəlif qütblərində təmsil olunan Dirsə xan, Baybörə, Buğac, Uruz, Basat, Qanturalı və Selcan xatun, Qazılıq Qoca, Qanlı Qoca, İmran, Yeg-nək, Səgrək, lələ Qılbaş və başqalarından hər biri roman qəh-rəmanları kimi müxtəlif funksiyaları həyata keçirirlər. “Dədə

Qorqud”dakı Beyrək obrazı təkamül prosesində inkişaf edərək roman qəhrəmanından epopeya qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəlmişdir. Buna görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”u janr etibarilə müasir elmi-nəzəri qiymətləndirmələr əsasında Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman-epopeya adlandırmaq doğru olar.

Bütün bu deyilənlərə əsasən, indiyədək “Kitabi-Dədə Qorqud”dan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi bəhs olunsada, artıq bu ədəbi abidəmizdən Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının roman-epopeya janrında yaradılmış möhtəşəm bədii əsər nümunəsi qisminə daha çox danışmaq olar və lazımdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyata aid olmasına dair xüsusiyyətləri onun şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi olmasına aid əlamətləri üstələyir. Dastanla müqayisədə bədii forma baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyatdakı roman-epopeya janrında yaradılmış bədii əsər olması ağır gəlir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” roman-epopeyası Azərbaycanda ümumtürk ortaq yazılı ədəbiyyatının möhtəşəm əbədi abidəsi kimi də böyük əhəmiyyətə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Orxon-Yenisey yazılı kitabələri VII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının və ümumtürk ədəbi fikrinin hansı yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini əyani surətdə nümayiş etdirir.

II FƏSİL

“KITABI-DƏDƏ QORQUD”UN ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ: MİRZƏÇİLİKDƏN KATİBLƏRƏDƏK

2.1. “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma nüsxələri haqqında. Məlum olduğu kimi, 2018-ci ilə qədər “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitablarına “Kitabi-Dədə Qorqud”un yalnız iki əlyazma nüsxəsindən bəhs olunmuşdur: Drezden nüsxəsi və Vatikan nüsxəsi. Alman şərqşünası Fridrix fon Ditsin 1815-ci ildə Almaniyanın Drezden Kral kitabxanasından üzə çıxardığı Drezden nüsxəsi ilk dəfə görkəmli Azərbaycan alimi akademik Həmid Araslı tərəfindən 1939-cu ildə Bakıda kitab halında nəşr olunmuşdur.¹ Azərbaycan qorqudşünaslıq elmi Drezden nüsxəsinin araşdırılıb tədqiq olunması əsasında yaranıb inkişaf etmişdir. Lakin 2018-ci ildə Vatikan nüsxəsi də Azərbaycanda ilk dəfə nəşr edilmiş² və bununla qorqudşünaslığın əhatə dairəsi daha da genişləndirilmişdir. Cəmi bir boydan ibarət olan “Türkmən Səhra nüsxəsi” adlandırılan əlyazmasının da 2018-ci ildə tapılıb üzə çıxarılması və az sonra nəşr olunması³ ilə qorqudşünaslığın yeni mərhələsi başlanmışdır. Eyni zamanda, son illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar olan orta əsr oğuznamələrinin çap edilməsi də bu ədəbi abidəyə yenidən qayıtmağa əsas verir. Ona görə də müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixlərində “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında məlumatlar bütün genişliyi və reallıqları ilə öz əksini tapmalıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un aşağıdakı əlyazma nüsxələri

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (toplayan, tərtib edən və ön sözün müəllifi: Həmid Araslı). Bakı, 1939

² Dədə Qorqud. Vatikan nüsxəsi (transliterasiya, müqəddimə və şərhlərin müəllifi: Tərhan Quliyev). Bakı, Xan, 2018

³ Kitabi-Dədə Qorqudun üçüncü əlyazması (nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). Bakı, TÜRKSÖY, 2019

olmuşdur:

1. Dədə Qorqud – alp ozan qiraəti, yaxud Xan-sultan əlyazması;

2. XI əsr əlyazma nüsxəsi (Həmid Araslı versiyası);

3. Naməlum XV əsr əlyazması;

4. Drezden nüsxəsi;

5. Vatikan nüsxəsi;

6. Berlin nüsxəsi;

7. Türkmən Səhra əlyazması;

8. Sankt-Peterburq əlyazması (Bəkir Çobanzadə versiyası).

Adlarından da göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazmaları dünyanın müxtəlif ölkələrinin kitabxanalarında və əlyazmaları fondlarında saxlanılır. Ayrı-ayrı əsrlərdə mirzələr və katiblər tərəfindən yazıya alınmış və ya üzü köçürülmüş bu əlyazma nüsxələrinin mətnlərində cüzi fərqlər vardır. Almaniya, İtaliya, Rusiya, İran və Orta Asiya ölkələrinin kitabxanalarında, əlyazma fondlarında mühafizə olunmasına, əldən-ələ keçmələrinə, hətta alınıb-satılmasına baxmayaraq, bu nadir əlyazmalar heç bir müdaxiləyə məruz qalmamış, öz orijinallığını qoruyub saxlamışdır.

2.2. Dədə Qorqud – alp ozan qiraəti, yaxud Xan-sultan əlyazması. “Dədə Qorqud – alp ozan qiraəti, yaxud Xan-sultan əlyazma nüsxəsi” təxminən VII əsrdə – Dədə Qorqudun, onun davamçıları olan alp ozanların dilindən el-oba şənliklərində və ya dövrün rəsmi şəxslərinin iştirak etdiyi məclislərdə mirzələr tərəfindən canlı ifadan yazıya alınmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” – alp ozan qiraətinin yazıya köçürülmüş nüsxəsidir. Dədə Qorqud – alp ozan qiraəti ustad Ozanın və ya onun davamçılarının el-oba məclislərində iştirak edən xana, sultana müraciətlə qopuzun müşayiəti ilə ifa etdiyi canlı və təsirli hekayətləridir. Dədə Qorqud qiraəti – geniş mənada Qorqud Atanın Qalın Oğuz Elinə xitabıdır. “Dədə Qorqud ki-

tabı”ndakı boylamalar Qorqud Atanın Oğuz cəmiyyəti ilə dia-loqunun təqdimatıdır. Dədə Qorqud soylamaları Qorqud Ata-nın Oğuz Eli və “gəlimli-gedimli dünya” haqqında monoloq-larıdır. Bu mənada “Xanım, hey” xitabı – “xalqım, hey” müraciəti deməkdir. Xan-sultan yalnız hakim təbəqəni deyil, bütöv-lükdə başçısı olduğu xalqı, Oğuz elini təmsil etmişdir. “Xan-sultan əlyazması” Dədə Qorqudun mənsub olduğu xalqla canlı ünsiyyətinin, həmrəyliyin, can yanğısının, birlik və bərabərliyinin, inam və ümidlərinin sözdə çırpınan təbii ürək döyüntüləridir. Dədə Qorqud – alp ozan, yaxud Xan-sultan nüsxəsi rəsmi, titullu şəxslərin arzusu və ya sifarişi əsasında mirzələr tərəfindən canlı ifadan yazıya alınmış əlyazmadır.

Bizim fikrimizcə, Dədə Qorqud – alp ozan qiraəti, yaxud Xan-sultan nüsxəsi adlandırdığımız ilk əlyazma “Kitabi-Dədə Qorqud”un müəllifi Dədə Qorqud tərəfindən qoşulub-düzül-müş, məclislərdə qopuzun müşayiəti ilə oxunub ifa edilmiş ədəbi senarinin xalqa çatdırılmış ilk bədii mətnidir. Dədə Qorqudun davamçıları olan alp ozanlar Dədə Qorqud boylarını və soylamalarını dəfələrlə ustad Ozanın dilindən eşidib, onu əz-bər şəkildə mənimsəmişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Dədə Qorquddan alp ozanlara çatdırılmış canlı qiraətinin müəllifi Qorqud Atanın özüdür. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”un mət-nindən görünür ki, bu oğuznamə üçüncü şəxsin təhkiyəsi əsa-sında nağıl olunur. Sanki davamçıları olan alp ozanlar “Kitabi-Dədə Qorqud”un vaxtilə öz ustadları tərəfindən düzülüb-qoşulduğuna şahidlik edirlər. “Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməni düzdü-qoşdu” kimi təhkiyə əlimizdə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un Qorqud Atanın ardıcılıları olmuş alp ozanların dilindən xan-sultan məclislərində mirzələr tərəfindən yazıya köçürülmüş nüsxəsi olduğunu göstərir. Alp ozanların Dədə Qorqud boyla-rını böyük ustadları olan Qorqud Atadan dəfələrlə eşidib əzbər öyrəndiklərini, Dədə Ozanın iştirakı ilə el-oba şənliklərində, xan-sultan məclislərində dönə-dönə ifa edib dərindən mənim-

sədiklərini nəzərə alsaq, bu nüsxənin Dədə Qorqud qiraəti əsasında meydana çıxması qənaətinə gələ bilərik. Deyilənlərə əsaslanaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”un canlı ifadan mirzələrin qələmə aldıkları birinci əlyazmasını “Dədə Qorqud – alp ozan qiraəti və ya Xan-sultan nüsxəsi” adlandırmaq olar. Əlbəttə, bu şərti ad olub, “Kitabi-Dədə Qorqud”un ən qədim və canlı ifadan qələmə alınmış ilk əlyazma mətninin olmasını müəyyən etmək üçün düşünülmüş versiyadır. Çünki VII əsrdə dövrün rəsmi və imtiyazlı şəxslərinin sifarişi, tapşırığı ilə mirzələr tərəfindən yazıya alındığını ehtimal etdiyimiz ilk nüsxə olmasa idi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrinin XVI əsrdə canlı ifadan dinlənilib köçürülməsi mümkün ola bilməzdi. “Xan-sultan əlyazması” haqqında dediklərimiz folklorşünaslıq elmində artıq isbat olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud”un VII əsrdə meydana çıxması faktının açması olub, onu bir daha təsdiq edən versiya kimi əhəmiyyətlidir.

Dədə Qorqud boylarının təməlini təşkil edən “Xan-sultan əlyazması” konkret yazılı mətn kimi dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Lakin Dədə Qorqud Atanın nəbzini, ilhamını və istedadını bütün təbiiliyi ilə canlandıran bu əfsanəvi əlyazma nüsxəsi oğuz ruhunun möhtəşəmliyini və müdrikliyini yaratmış, nəsillərdən-nəsillərə çatdırmışdır. Xan-sultan əlyazması Dədə Qorqud boylamaları və soylamalarının ilk stenoqramıdır.

Böyük ehtimal ki, akademik Həmid Araslının haqqında söz açdığı XI əlyazması “Xan-sultan əlyazması”ndan üzü köçürülmüş orijinal mətndir. Çünki VII əsrdə yaranan, artıq şifahi və yazılı versiyaları olan, IX əsrdə ərəb və fars dillərinə tərcümə edilmiş bir əsərin XV-XVI əsrlərə qədər “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı səviyyədə canlı şəkildə yaddaşlarda yaşayıb, olduğu təbiilikdə yazıya alınması mümkün ola bilməzdi.

2.3. Akademik Həmid Araslı versiyası: XI əsr əlyazma nüsxəsi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un növbəti əlyazmasının XI əsrə aid olduğu ehtimal edilir. Bu fərziyyədə reallığın payı ehtimaldan çoxdur. Çünki XI əsrdə “Xan-sultan əlyazması”-nın qorunub-saxlanması ilə yanaşı, boyların Dədə Qorqudun ardıcılıarı olan alp ozanların yaddaşlarında yaşaması, hətta ozan məclislərinin repertuarında hələ də müəyyən yer tutması belə bir mülahizəni irəli sürməyə imkan verir. Bu mənada akademik Həmid Araslının “Kitabi-Dədə Qorqud”un ilkin ruhunu əks etdirən mətninin XI əsrə aid əlyazması vasitəsilə dövrümüzə çatdırılmasına dair aşağıdakı fərziyyəsi gerçəkliyə daha çox yaxındır: “Oğuz qəbilələrinin Azərbaycana gəldiyi əsrlərin tarixi hadisələri ilə səsləşən müxtəlif dastanlar XI əsrdə bizə məlum olmayan bir şəxs tərəfindən yazıya köçürülmüşdür ki, indi Dədə Qorqud adı ilə məşhurdur”.¹

Bu fikirlərdəki “Oğuz qəbilələrinin Azərbaycana gəlməsi tarixi”nə dair müddəa XX əsrin ortalarında elmdə formalaşmış qənaətdir ki, Həmid Araslı da ona istinad etmişdir. Lakin “Dədə Qorqud”un XI əsrdə yazıya alınması tamamilə fərqli məsələdir. Həmid Araslı “Dədə Qorqud”un XI əsr əlyazma nüsxəsinin olması haqqındakı fikirlərinin hansı dəlillərə əsaslandığını bildirməmişdir. Lakin sonralar qorqudsünaslıqda bu mülahizə maraq doğurmuş və XI əsr faktına yenidən elmi qiymət verilmişdir. Akademik Tofiq Hacıyev F.Ələmdarla birlikdə çap etdirdikləri “Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsinin son səhifəsi haqqında” adlı məqalədə bu məşhur nüsxənin son və rəqində öz əksini tapmış rəqəmlərin yenidən oxunub aydınlaşdırılması yolu ilə “Dədə Qorqud”un XI əsr əlyazma nüsxəsinə dair Həmid Araslı versiyasının reallığına aydınlıq gətirmişlər. Sonralar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil edilmiş həmin

¹ Həmid Araslı. VII-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. Bakı, AzSSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s.50

müləhizələr aşağıdakı kimidir: “Həmid Araslı abidənin XI əsrdə yazıya alınmasını deyir, ancaq nəyə əsaslandığını göstərmir. 1985-1986-cı illərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən Drezden nüsxəsinin son səhifəsində “təməmət”, “bitdi” sözlərindən sonrakı naxış butaların arasında alt-alta 4, 6, 6 rəqəmləri oxundu ki, bu, uyğur yazı üsulu ilə əsərin yazıya köçürülmə tarixi olmalı idi: Miladi tarixlə 1074-cü il alınır. Aydın olur ki, mərhum Həmid Araslı həmin tarixi görübmiş ki, məhz XI əsrin üstündə dayanıb. Ancaq görünür, şəxsiyyətə pərəstiş xofu canından çıxmamış tədqiqatçı diqqəti çəkməmək üçün ümumi sözlə kifayətlənmişdir”.¹ Yəqin ki, Həmid Araslının bu əhəmiyyətli fakta yenidən qayıtmamasında 1951-ci ildə “Dədə Qorqud”a Azərbaycan sovet rəhbərliyinin bəslədiyi sərt münasibətin də təsiri olmuşdur. Ancaq “Dədə Qorqud”un XI əsr əlyazmasına dair Həmid Araslı versiyası aşağıda qeyd edilən bir neçə cəhətdən ağlabatandır:

1) XI-XII əsrlər Azərbaycan intibahı dövründə qədim əlyazmaların, materialların üzə çıxarılmasına, oxunub öyrənilməsinə, üzünün köçürülməsinə, tərcümə olunmasına xüsusi bir dönüş olmuşdur. Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma nüsxəsinin XI əsrdə meydana çıxması real görünür. Çox ehtimal ki, XI əsr əlyazması orijinalın əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən VII əsrdə yaranmış Dədə Qorqud – alp ozan qiraətinə, yaxud “Xan-Sultan əlyazması”na intibah dalğasında yenidən qayıdış əsasında meydana çıxmışdır.

2) Bu tarixi mərhələdə artıq ərəb əlifbası dərinlən mənimlənilmiş, tədris olunmuş, hətta xəttatlıq sənəti meydana çıxmışdır. Bundan başqa, XI əsrdə uyğur əlifbası da Azərbaycan üçün tanış bir xətt növü idi.

3) Mahmud Kaşğarlının “Divanü-lüğət-it türk” əsərinin meydana çıxmasını doğuran ümumtürk ictimai-mədəni düşüncəsinin inkişaf etməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un XI əsr əlyaz-

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild. Bakı, Elm, 2004, s.410

masının yaranmasını şərtləndirmişdir.

4) Azərbaycan dilçi alimlərinin qənaətinə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden əlyazmasının dili XI-XII əsrlər Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə daha çox uyğundur.

5) XI əsrdə Dədə Qorqud – alp ozanlar məktəbi ənənəsi hələ yaşamaqda idi. Bu zaman Dədə Qorqud boylarının ustad ozanların repertuarında yaşadılması da mümkün idi. Ona görə də “Dədə Qorqud”un XI əsr əlyazmasının ozan məclislərində yenidən canlı ifadan da yazıya alınması və ya hətta “Xan-sultan əlyazması”nın gerçək ifa ilə tutuşdurulub müqayisə edilməsi hadisəsi də baş verə bilərdi.

Bütün bunlara görə, çox ehtimal ki, ərəb əlifbasının yeni formalaşdığı VII əsrdə orta savadı olan mirzələrin yazıya aldıqları “Xan-sultan əlyazması”nın XI əsrdə artıq mədrəsə təhsili görmüş katiblər tərəfindən daha təkmilləşdirilmiş şəkildə üzü köçürülmüşdür. Zaman keçdikcə “Dədə Qorqud”un daha mükəmməl olan XI əsr nüsxəsi təbii şəkildə “Xan-sultan əlyazması”nı sıxışdırıb ortadan çıxarmışdır.

2.4. Naməlum XV əsr əlyazması. Son dövrlərdə elmi ədəbiyyatlarda haqqında məlumat verilən XIV əsr “Dəvadari əlyazması” əslində “Dədə Qorqud”un müstəqil bir nüsxəsi deyildir. Misir Məmlük – türk tarixçisi Aybək Dəvadarinin (?-1336) adı ilə adlandırılan “Dəvadari nüsxəsi” ilk dəfə onun özünün aşkara çıxardığı “Ulu xan Ata Bitik” kitabında qeyd edildiyi kimi, oğuznamə süjeti Ulu Ay Ata ilə Ulu Ay Anadan başlamış türklərin mənşəyindən monqolların yürüşlərini də əhatə etməklə çoxəsrlik böyük tarixi dövrlərin hadisələri içərisində geniş yer tutmayan, cəmiyi iki-üç səhifəlik məndən ibarət olan bir parçadır. Həm də “Ulu xan Ata Bitik” kitabı əsasən “monqolların və qıpçaqların tarixinə dair kitab”¹ olduğundan burada oğuzlar haqqında yeri gəldikcə bəhs edilmişdir.

¹ Necati Demir. Ulu Han Ata Bitigi. Türklerin en eski destanı. İstanbul, Ötüken, 2017, s.57

Ona görə də “Ulu xan Ata Bitik” kitabında yalnız Dədə Qorquda aid olan “Təpəgöz boyu”na bənzəyən “Arslan çocuq alp Qara Aslan Bələyi” hekayəti haqqında yığcam məlumat verilmişdir. Bu mənada ədəbiyyatlarda “Dəvadari nüsxəsi”, yaxud “Dəvadari əlyazması” anlayışlarının işlədilməsi elmi cəhətdən doğru deyildir. Aybək Dəvadari “Dədə Qorqud” mətnləri ilə xüsusi məşğul olmamış, onun hər hansı bir ilk və ya sonrakı versiyasını yazıya köçürməmişdir. Dəvadarinin əsas xidməti VII əsrdə naməlum müəllif tərəfindən yazılmış türklərin ilk kitabı hesab olunan “Ulu xan Ata Bitik” haqqında elm aləminə birinci dəfə müfəssəl tarixi biliklər verməsindən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, müxtəlif əsrlərdə ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən yazılmış “Oğuznamə” yaradıcılarının əsas vəzifəsi geniş mənada oğuz türklərinin meydana çıxması, formalaşması və inkişafı tarixi haqqında yayılmış rəvayətləri və tarixi məlumatları toplayıb müəyyən sistemə salmaq və özlərinə məxsus şərhilərlə tərtib etdirərək yazıya almaqdan və yaymaqdan ibarət olmuşdur. Oğuznamələrdə oğuz türkləri içərisində Bayat boyuna, Dədə Qorqudun özünə və boyların qəhrəmanlarına aid çoxsaylı elmi cəhətdən əhəmiyyətli tarixi faktlar və məlumatlar vardır. Lakin bunlar heç bir halda “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma nüsxəsi sayıla bilməz. “Rəşidəddin nüsxəsi”, “Əbülqazi Bahadır xan nüsxəsi” demək və yazmaq elmi cəhətdən yanlışdır. Bütövlükdə “Oğuznamə”lər əlyazma nüsxəsi olmayıb, “Kitabi-Dədə Qorqud”u və onun qəhrəmanlarını öyrənmək üçün əhəmiyyətli mənbələrdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un XV əsr əlyazma nüsxəsi hələlik tapılıb üzə çıxarılmamışdır. Lakin qorqudşünaslar hələ ki, indi elmi dövriyyədə olan XVI əsr Drezden və Vatikan nüsxələrini bundan əvvəl mövcud olmuş naməlum XV əsr nüsxəsindən üzə köçürülmüş mətn hesab edirlər. Bu məqamda XVI əsr Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələrinin dilinin XV əsr Azərbaycan dilinə daha çox uyğun olması fikri və həmin əlyazmada o dövrə aid bəzi tarixi məlumatların olması mülahi-

zəsi əsas kimi qəbul olunur. Lakin “Dədə Qorqud”un XI əsr əlyazma nüsxəsi haqqında Həmid Araslı versiyasının elmi fi-kirdə qüvvətlənməsi qorqudşünaslıqda ehtimal edilən namə-lum XV əsr əlyazması haqqında yenidən düşünmək zərurətini meydana çıxarır. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud”un XI əsr əl-yazma nüsxəsi ilə XV əsr əlyazması arasında dil və imla cə-hətdən ciddi fərq olması mümkün deyildir. Azərbaycan ədə-biyyatında XI əsrə aid ana dilimizdə bədii əsər olmasa da, “Kitabi-Dədə Qorqud”un həmin dövrdə Mahmud Kaşğarlının “Divanü-lügət-it türk”, Yusif Balasaqunlunun “Kutatqu-bilik” kimi möhtəşəm ümumtürk ədəbi abidələrinin meydana çıxmış türk dilləri ailəsində xüsusi yer tutan mötəbər əsərlərlə səs-ləşən ümumi dil xüsusiyyətlərinə malik olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu halda “Kitabi-Dədə Qorqud”un təməl nüsxəsi olan “Xan-sultan əlyazması”na əsaslanan XI əsr nüsxəsi dili-nin sadəliyi və təbiiliyi, lüğət tərkibinə, ilk mətnə yaxınlığına görə üstünlük qazana bilər. XV əsr Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnində ərəb-fars söz-lərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə daha az olması da həmin ger-çəkliyi təsdiq edir. Belə olduğu təqdirdə “Kitabi-Dədə Qor-qud”un orijinal mətninin müəyyənləşdirilməsində naməlum XV əsr əlyazması ehtimalı arxa plana keçir. Ən yaxşı halda “Kitabi-Dədə Qorqud”un XV əsr əlyazması XI əsr nüsxəsinin variantı hesab oluna bilər.

Bu elmi mülahizələrdən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq mümkündür. Birincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un naməlum XV əsr nüsxəsi həmin dövrdə birbaşa söyləyicilərdən yazıya alınmış əlyazma nüsxəsi ola bilməz. İkincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un XV əsr əlyazmasının XI əsr nüsxəsindən köçürül-məsi ehtimalı daha məntiqlidir. Üçüncüsü isə “Kitabi-Dədə Qorqud”un XVI əsr Drezden və Vatikan nüsxələrinin dil xü-susiyyətləri XV əsr Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə XI əsrin və daha əvvəlki dövrlərin lüğət tərkibinə daha çox uy-ğundur.

2.5. Drezden nüsxəsi. Ümumiyyətlə, çoxsaylı əlyazma nüsxələri içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud”un ən mükəmməl əlyazması Almaniyanın Drezden Kral Kitabxanasında saxlanan və “Drezden nüsxəsi” adlandırılan əlyazma hesab olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan”, yəni “Oğuz tayfalarının dilində Dədəm Qorqud kitabı” kimi tanınan bu nadir əlyazmanı ilk dəfə XVIII əsrdə alman şərqşünası Yakob Reyske (1716-1774) Drezden Kral Kitabxanasındakı Şərq əlyazmaları içərisində görmüş və 1512-ci ildə vəfat etmiş türk şahzadəsi Qorqudla əlaqədar olan əlyazma kimi rəsmiləşdirmişdir. Sonra isə XIX əsrin əvvəllərində Drezden Kral Kitabxanasının işçisi H.O.Fleyşer həmin əlyazmanı kataloqa daxil etməklə ondan istifadə üçün imkan yaratmışdır. Kataloqlardakı məlumatlarda 152 səhifədən ibarət olan əlyazmanın oğuz türkcəsi ilə yazılmış “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsi, yaxud “İç Oğuz, Dış Oğuz qəbilələrinin Məhəmməd dövründəki macəralarının hekayətləri”¹ olduğu qeyd edilmişdir. Üzərindəki “Sahib əs-səlam Abdullah bin Fərəc kəndxuda” və “tarixi-vəfati-Osman, sənə 993” kimi qeydlərə əsasən, “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasının miladi tarixlə 1584-cü ildə Abdullah Fərəc oğlu adlı bir kəndxuda tərəfindən köçürüldüyü müəyyən edilmişdir.² Qorqudşünaslıqda Drezden nüsxəsinin üzərindəki Osman paşanın vəfatı tarixini bildirən 993/1584 tarixinin bu nüsxənin yazıya köçürülməsi deyil, “Azərbaycandan aparılması tarixi” kimi qəbul edilməsinə dair mülahizələr də vardır.³ Bundan başqa, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Drezden əlyazmasının son səhifəsində “bitdi” sözündən sonrakı butaların “üçbucağı xatırladan naxışları arasında” yazılmış 466 rəqəminin ilkin əlyazma nüsxəsinin tarixinin əbcəd hesabı ilə 1074-

¹ Bax: Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.13

² Samət Əlizadə. Tarixin yenilməz kitabı // Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi Oğuzan (müqəddimə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.13

³ Şamil Cəmişidov. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Elm, 1999, s.74

cü ilə aid olmasına dair fikirlər irəli sürülmüşdür.¹

Qorqudşünaslıqda “Kitabi-Dədə Qorqud”un XV və müxtəlif əsrlərə aid bir neçə əlyazma nüsxəsi haqqında məlumatların və ehtimalların mövcudluğu bu ədəbi abidənin yaranmış VII əsrdən başlayaraq, həmişə Azərbaycan xalqının diqqətində və maraq dairəsində olduğunu, əsrdən-əsrə yaşadıldığını, heç vaxt unudulmadığını, qan yaddaşına çevrildiyini nümayiş etdirir.

Drezden nüsxəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un bir müqəddimə və on iki boydan ibarət olan tam mətnini əhatə edən ən genişhəcmli və sistemli nüsxəsidir. Bu, hələlik natamam Vatikan nüsxəsi də daxil olmaqla “Kitabi-Dədə Qorqud”u ideya-məzmun baxımından mümkün ola biləcək bütün genişliyi və reallıqları ilə təqdim edən nadir əlyazma variantıdır. Hazırda Azərbaycanda, Türkiyədə və dünya ölkələrində son yüzillikdə dəfələrlə kitab halında nəşr edilmiş “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları Kral Drezden Kitabxanasında qorunub saxlanan Fridrix fon Ditsin üzə çıxardığı məşhur Drezden nüsxəsinin əsasında həyata keçirilmişdir. Oğuznamə tədqiqatçılarının haqlı olaraq yazdıqları kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələrini yazıya aldırən və ya yazıya alan şəxs nəinki Azərbaycan, hətta ümumtürk mədəniyyəti tarixinə hər hansı bir mədəni hadisə ilə müqayisəyə gəlməyən xidmət göstərmişdir”.²

“Kitabi-Dədə Qorqud” ilk dəfə alman şərqsünası Henrix Fridrix fon Dits tərəfindən elm aləminə bəlli edilmişdir. O, Almaniyanın Drezden Kral Kitabxanasının kataloqunda qeyd edilmiş “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasını 1815-ci ildə aşkar etmiş və əlyazmanın tam mətninin üzünü köçürmüşdür. Fridrix fon Dits üzünü köçürdüyü Drezden nüsxəsini Almaniyanın

¹ T.Hacıyev, F.Ələmdari. “Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsinin son səhifəsi haqqında // Ədəbiyyat və incəsənət, 4 aprel, 1986; Samət Əlizadə. Göstərilən mənbə, s.14

² Əfzələddin Əsgər. Oğuznamələr. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 10 cildə, I cild. Bakı, 2018, s.639

Berlin kitabxanasına vermiş, buna görə də Kitabı-Dədə Qorqud'un Berlin nüsxəsi kimi tanınmışdır. Drezden nüsxəsində "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy" Fridrix fon Ditsin daha çox diqqətini cəlb etmiş və o, həmin boyu alman dilinə tərcümə edərək, yazdığı müqəddimə ilə birlikdə çap etdirmişdir. Fridrix fon Ditsin "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"a yazdığı "Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu" adlı məqalə ilə "Kitabi-Dədə Qorqud"a həsr edilmiş tədqiqatların əsası qoyulmuşdur. Bu mənada Fridrix fon Dits "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarını kəşf etməklə yanaşı, həm də tədqiq edib araşdırmaqla dünya şərqşünaslıq elminə böyük xidmət göstərmişdir. Fridrix fon Dits öz məqaləsində "Dədə Qorqud"un bəzi boylarının adlarını çəkmiş və əlyazmanın mahiyyətini aşağıdakı kimi izah etmişdir: "Bütün bu hekayələrdə Oğuz xanlarının qəhrəmanlıqları və qəzalarından bəhs olunur. ...Burada bəzədilərək yaddaşda qalan, yaxud uydurulan xüsusi ailə xatirələri mövcuddur".¹

Fridrix fon Dits, eyni zamanda, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Təpəgöz obrazı ilə antik yunan şairi, yunan ədəbiyyatının banisi hesab edilən Homerin "Odisseyə" əsərindəki təkgözlü siklop Polifem obrazı arasında müqayisə aparmışdır. O, "Dədə Qorqud"dakı Təpəgöz surətinin daha qədim və bədii cəhətdən mükəmməl olduğunu bildirərək, bu süjeti yeni variant kimi qiymətləndirmişdir. Fridrix fon Ditsə görə, "Oğuz Siklopu yunanlardan deyil, əksinə, yunanlarınkı ondan əxz edilmişdir. Əgər yunanlarınkı qədim dövrə aid edilsə, onda Oğuzlarınkı da bir o qədər yeni deyildir ki, Dədə Qorqudun müasiri hesab edilə bilsin".²

Öz araşdırmasında Fridrix fon Dits Dədə Qorqudu tarixdə yaşamış şəxsiyyət kimi təqdim etmişdir. Bu, həm də Dədə

¹ Henrix Fridrix fon Dits. Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu (çapa hazırlayan: S.Hüseynov). Bakı, Mütərcim, 2015, s.15

² Yenə orada, s.18

Qorqudun müəllif, “Kitabi-Dədə Qorqud”un isə yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasını təsdiq edən əsas arqumentlərdən biridir: Dədə Qorqud adlı şəxsin yaşadığına mənim şübhə etməyə heç bir əsasım yoxdur... Mən onun ...oğuzların ağıllı məsləhətçisi olmasına inanıram. ...Mən həmçinin əminəm ki, o, atababadan qalmış çoxlu qədim məlumatlar bilmiş, öz müasirlərinə nəql etmiş, indikindən tamamilə başqa formada qoyub getmişdir. Oğuz xandan bəri işlək olan atalar sözləri və əsas qayda-qanunlar ilk olaraq Dədə Qorqud tərəfindən toplanmış və “Oğuznamə”də yazılmışdır”.¹

Alman şərqşünası Fridrix fon Ditsin “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” haqqındakı fikirləri dünya qorqudşünaslığına ilk dəfə istiqamət verən əsaslandırılmış elmi mülahizələrdir.

Tarixə “Drezden nüsxəsi” adı ilə daxil olmuş “Kitabi-Dədə Qorqud” “Müqəddimə”dən başqa on iki boydan ibarətdir. Drezden nüsxəsində boyların dəqiq adları və sıralanması aşağıdakı kimdir:

Müqəddimə

Bismillahir-rəhmanir-rəhim və bihi nəstəin

Boylar:

1. Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım, hey!
2. Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər!
3. Qam Bөрənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım, hey!
4. Qazan bəy oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boyu bəyan edər, xanım, hey!
5. Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edər, xanım, hey!
6. Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan edər, xanım,

¹ Henrix Fridrix fon Dits. Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu (çapa hazırlayan: S.Hüseynov). Bakı, Mütərcim, 2015, s.19-20

hey, hey!

7. Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyunu bəyan edər, xanım, hey!

8. Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər, xanım, hey!

9. Bəkil oğlu İmranın boyunu bəyan edər.

10. Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyunu bəyan edər.

11. Salur Qazan dustaq olub, oğlu Uruzu xilas etdiyi boyu bəyan edər.

12. İç Oğuza Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boyu bəyan edər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsi tarixə həm də Fridrix fon Dits nüsxəsi kimi də daxil olmuşdur.

Drezden nüsxəsi Abdullah Fərəc oğlu adlı bir katib tərəfindən özündən əvvəl mövcud olmuş başqa bir mətndən üzü köçürülmüş əlyazmasıdır. Mətnin yazıya alındığı oğuz türkcəsinin Azərbaycan danışıq dilinə uyğun olan bütün sözlərinin əsasən olduğu kimi yazılması, əlavə edilmiş və ya dəyişdirilmiş azsaylı sözlərin isə Türkiyənin Azərbaycana yaxın olan ərazilərində daha çox ortağ şəkildə işlədilən kəlmələrdən ibarət olması Abdullah Fərəc oğlu adlı xoşbəxt katibin təxminən Şərqi Anadolunun Qars-Ərzurum coğrafiyasında yaşamış və ya mənşə etibarilə oralardan çıxmış bir azərbaycanlı şəxs olduğunu nəzərə çarpdırır.

Azərbaycan dünya qorqudşünaslıq elminin əsas mərkəzidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi və nəşrinə Azərbaycan alimləri böyük töhfələr vermişlər. Xalq yazıçısı Anar və Azərbaycan alimlərindən Əmin Abid, Bəkir Çobanzadə, Həmid Araslı, Məhəmməd Hüseyn Təhmasib, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Əli Sultanlı, Tofiq Hacıyev, Xaliq Koroğlu, Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə, Kamal Abdulla, Nizami Cəfərov, Mirəli Seyidov, Cavad Heyət, Səfərəli Babayev, Şamil Cəmşidov, Kamran Əliyev, Nüşabə Araslı, Bəhlul Abdulla, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Ramazan Qafarlı, Cəlal Bəydili, Əfzələddin Əs-

gər və başqalarının tədqiqatları qorqudşünaslığın mühüm elmi əsaslarını təşkil edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsini ilk dəfə Azərbaycanda 1939-cu ildə Həmid Araslı müqəddimə ilə birlikdə çap etdirmişdir. Bundan sonra, “Kitabi-Dədə Qorqud” həm orijinal, həm müasir oxucular üçün işlənmiş mətni ilə birlikdə dəfələrlə kitab halında nəşr olunmuşdur. Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə 1984-cü ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsinin Vatikan nüsxəsi ilə müqayisəli şəkildə elmi-tənqidi mətnini hazırlayıb kitab halında ictimaiyyətə çatdırmışdır. Həmin nəşr 2016-cı ildə yenidən çap etdirilərək elmi dövriyyəyə təqdim olunmuşdur.¹

Türkiyədə “Kitabi-Dədə Qorqud”u ilk dəfə 1916-cı ildə Berlin nüsxəsi əsasında Kilisli müəllim RUFət nəşr etdirmişdir. Türk dünyasında qorqudşünaslığın əsas yaradıcılarından biri hesab olunan professor Orxan Şaiq Gökyay 1938-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”u latın qrafikası ilə nəşr etdirib yeni nəsilərə ərməğan etmişdir. GÖrkəmli qorqudşünas alimlər Fuad Köprülü, Faruq Sümər, Məhərrəm Ergin, Fəxrəddin Kırzioğlu, Nihat Sami Banarlı, Əhməd Kabaklı, Sadətdin Özçelik, Əhməd Bican Ercilasun, Osman Fikri Sərtqaya, Fikrət Türkmən, Mətin Əkiçi, Yusif Azmun və başqaları “Kitabi-Dədə Qorqud”u nəşr etdirmək, həm də bu möhtəşəm ədəbi abidəyə həsr olunmuş mükəmməl tədqiqat əsərləri yaratmaq sahəsində mühüm işlər həyata keçirmişlər.

Avropada Fridrix fon Dits, Vilhelm Qrim, Teodor Nyoladze, Valter Ruben, Lui Bazen, Rusiyada Vasili Bartold, Viktor Jirmunski, V.Minorski, Aleksandr Yakubovski və başqaları “Kitabi-Dədə Qorqud”a qiymətli tədqiqatlar həsr etmişlər. Vasili Bartoldun rus dilinə tərcümə etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu 1950 və 1999-cu illərdə Bakıda kitab halında nəşr

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşri (Çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi: İsa Həbibbəyli). Bakı, TEAS-Press, 2016

olunmuşdur. Alla Axundovanın tərcüməsində “Kitabi-Dədə Qorqud” Moskvada rus dilində çap edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” rus, ingilis, çin, fransız, alman, italyan, gürcü, litva, latış, eston, ərəb, fars, özbək, qazax, qırğız və başqa dillərə tərcümə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Almanıyanın Drezden Kral Kitabxanasında saxlanan Drezden nüsxəsinin orijinal mətninin faksimilesi ölkəmizə gətirilərək Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutuna bağışlanmışdır.

Xalq yazıçısı Anarın senarisi əsasında çəkilmiş “Dədə Qorqud” filmi mükəmməl sənət əsəri olub, bu möhtəşəm ədəbi abidənin daha geniş şəkildə xalqa çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev bu filmə yüksək qiymət vermişdir: “Məhz “Kitabi-Dədə Qorqud”un təbliği baxımından Anarın xidmətlərini yüksək qeyd etmək istəyirəm. Bəlkə də, Anar uşaqlar üçün “Dədə Qorqud” haqqında kitab yazanda, yaxud Qorqudla bağlı başqa kitablarını yazanda çoxları bunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu o dərəcədə dərk edə bilmirdilər. Amma indi biz artıq öz milli dəyərlərimizi, köklərimizi, tariximizi olduğu kimi təsvir etməyə çalışarkən vaxtilə atılmış belə addımların nə qədər qiymətli olduğunu dərk edirik. Mən Anarın bu münasibətlə yaratdığı filmi də qiymətləndirirəm”.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsi bu ədəbi abidənin əsas təməl mətni kimi qəbul olunur.

2.6. Vatikan nüsxəsi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının elm aləminə bəlli olan ikinci əlyazması “Vatikan nüsxəsi” adlanır. Bu əlyazma 1950-ci ildə italyan şərqşünası Ettore Rossi tərəfindən Vatikan Kitabxanasından tapılmışdır. “Heka-

¹ Heydər Əliyev. Milli varlığımızın möhtəşəm qaynağı // Dədə Qorqud Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild. Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s.11

yəti-Oğuznameyi-Qazan bəg və qeyri” adlanan həmin əlyazma bir “Müqəddimə” və altı boydan ibarətdir. Vatikan nüsxəsindəki mətnlərdə bəzi fərqli cümlələrin olmasına baxmayaraq, buradakı boylar ideya-məzmun etibarilə Drezden nüsxəsindəki boylarla demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Hətta Türkiyə tədqiqatçıları nüsxələr arasında çox dəqiq araşdırmalar apararaq “hər iki nüsxədə bəzi ortaq yazı yanlışlıqlarını” aşkar çıxarmaqla “iki nüsxənin ortaq bir nüsxəyə dayanan eyni nüsxədən köçürülməsi” qənaətinə gəlmişlər.¹ Bunlar “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrinin eyni əlyazmasından köçürüldüyünü düşünməyə əsas verir. Drezden nüsxəsi kimi, Vatikan nüsxəsinin də eyni vaxtda, XVI əsrdə yazıya alınması bu ehtimalı daha da qüvvətləndirir. Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrinin mətnlərində mövcud olan bəzi fərqlər hər iki əlyazmanın eyni mənbədən, lakin bir-birindən xəbərsiz olan ayrı-ayrı katiblər tərəfindən köçürüldüyündən xəbər verir. Əlyazmaların üzünün köçürüldüyü bütün hallarda katiblərin müəyyən “əlavələr” etməsi Orta əsr Şərq təzkirəçiliyində qəbul olunmuş ənənədir.

İtalyan alimi Ettore Rossi “Kitabi-Dədə Qorqud”un Vatikan nüsxəsi haqqında yazdığı genişhəcmli tədqiqatını 1952-ci ildə bu əlyazmanın faksimilesinin surəti ilə birlikdə çap etdirmişdir. Vatikan nüsxəsi haqqında Ettore Rossinin kitabı meydana çıxdıqdan sonra dünyanın müxtəlif ölkələrində “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu versiyasına dair tədqiqatlar və müqayisələr aparılmış, yeni tapılmış nüsxə ayrıca çap olunmuşdur. Bundan sonra Türkiyədə 1958-ci ildə Məhərrəm Ergin Drezden və Vatikan nüsxələrini birlikdə nəşr etdirmişdir.² Azərbaycanda isə 1988-ci ildə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsini kitab kimi çap et-

¹ Sadettin Özçelik. Dede Korkut. Drezden nüshası. 2 ciltte, I cilt. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2016, s.59

² Dede Korkut Kitabı (Giriş, metin: Muharrem Ergin). Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1958

dirərkən elmi-tənqidi mətni müqayisəli şəkildə təqdim etmək üçün eyni kitabda Vatikan nüsxəsinin əlyazmasının faksimile mətnini oxuculara çatdırmışlar. Lakin göründüyü kimi, bu, müstəqil bir nəşr olmayıb, Drezden nüsxəsi ilə müqayisədə Vatikan nüsxəsini də elmi-ictimai mühitə çatdırmaq məqsədi daşıyan faksimile nəşridir. İndiyədək, Türkiyədə Məhərrəm Ergin, Orxan Şaiq Gökyay, Semih Tezcan və Hendrik Bolsşoten “Kitabi-Dədə Qorqud”un Vatikan nüsxəsini müstəqil kitab kimi nəşr etdirmişlər.

Azərbaycanda isə ilk dəfə Vatikan nüsxəsini 2018-ci ildə əlyazmanın faksimilesi, müqəddimə, qeydlər və izahlarla birlikdə professor Tərlan Quliyev latın əlifbası ilə kitab halında çap etdirmişdir.¹ Professor Tərlan Quliyevin yeni yanaşmalar əsasında Vatikan nüsxəsinin ilk Bakı nəşrinə yazdığı 80 səhifəlik geniş elmi müqəddimə, kitabdakı ən zəruri anlayışlara, nüsxə fərqlərinə aydınlıq gətirən qeyd və şərhləri bu nəşri elmi-tənqidi mətn kimi qəbul etməyimizə əsas verir. Tərlan Quliyevin fikrincə, Vatikan nüsxəsi XVI əsrdə özündən əvvəl mövcud olan başqa bir əlyazmasından köçürülmüş mətnlərdən ibarətdir. Drezden nüsxəsinin 1584-cü ildə köçürüldüyü bəyan edilsə də, Vatikan nüsxəsinin XVI əsrin hansı ilində yazıya alınması haqqında hələ ki, hər hansı bir dəqiq məlumat yoxdur. Lakin bizim fikrimizcə, Drezden nüsxəsini köçürən katib orijinala daha çox sadıq qalmışdır. Bu fərq Drezden və Vatikan nüsxələrindəki boyların adlarının yazılışında da özünü göstərir. Məsələn, Drezden nüsxəsində on iki boyun hamısının adı qədim oğuz türkcəsində olduğu kimi “Buğac xan boyı”, “Bamsı Beyrək boyı” şəklində ifadə olunmuşdur. Vatikan nüsxəsində isə boyların adlarındakı “boy” sözü ixtisar olunmuş, əvəzinə farscadan gəlmə “Hekayəti-Bamsı Beyrək”, “Hekayəti-Qazılıq Qoca oğlu Yegnək bəy” kimi izafət bildi-

¹ Dədə Qorqud. Vatikan nüsxəsi (transliterasiya, müqəddimə və şərhlərin müəllifi: Tərlan Quliyev). Bakı, Xan, 2018

rən sözlər özünə yer almışdır. XVI əsrdə Səfəvilərin hakimiyyəti illərində Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında da, danışiq dilində də “hekayəti” sözü artıq özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdı. Bundan başqa, Drezden nüsxəsinin “Qazan bəy oğlu Uruz bəy” boyundakı “tutsaq” sözü bu əlyazmanın yazıya alındığı XVI əsrdə “dustaq” şəklində işlədilirdi. Ona görə də Vatikan nüsxəsində Drezden nüsxəsindəki “tutsaq” sözünün XVI əsr ədəbi dilində işlədilən “dustaq” sözü əvəz etmişdir. Bu fərq “Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda “ev” sözünün Drezden nüsxəsində “ev” kimi, Vatikan nüsxəsində isə “əv” şəklində yazılmasında da özünü göstərir. Fikrimizcə, Vatikan nüsxəsinin mətnində Drezden nüsxəsində olmayan bəzi cümlələrin olması bu nüsxənin üzünü köçürmüş Seyid Əhməd bin Həsən Balı adlı azərbaycanlı katibin əlyazmaya etdiyi “kiçik” əlavələrdir. Əgər özündən əvvəlki əlyazması əlimizdə olsaydı, onda Drezden nüsxəsində də hansı “kiçik” düzəliş və əlavələrin olduğunu görmək mümkün olardı. Hələlik isə Drezden və Vatikan nüsxələri əlimizdə olduğundan bu mətnlərin müqayisəsi vasitəsilə əlyazmaların dili və katibləri haqqında məlumat vermək mümkündür.

Kiçik nüsxə fərqlərinin olmasına baxmayaraq, Drezden və Vatikan nüsxələri “Kitabi-Dədə Qorqud”un təməl mətnləri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nəhayət, Vatikan nüsxəsinin tam mətninin və faksimilesinin Azərbaycanda kitab halında nəşr edilməsi¹ mühüm ədəbi-mədəni hadisə olub, elm və mədəniyyətimizə böyük xidmətdir.

Vatikan nüsxəsinə daxil edilmiş Dədə Qorqud boyları müqəddimə ilə birlikdə aşağıdakılardan ibarətdir:

Müqəddimə

Hekayəti-Oğuznameyi-Qazan bəg və qeyri

¹ Dədə Qorqud. Vatikan nüsxəsi (transliterasiya, müqəddimə və şərhlərin müəllifi: Tərlan Quliyev). Bakı, Xan, 2018

Boylar:

1. Hekayəti-xan oğlu Buğac xan
2. Hekayəti-Bamsı Beyrək boz atlı
3. Hekayəti-Salur Qazanın əvi yağmalandığıdır
4. Hekayəti-Qazan bəgin oğlu Uruz xan dustaq olduğudur
5. Hekayəti-Qazılıq Qoca oğlu Yegənək bəy
6. Hekayəti-Taş Oğuz İç Oğuza asi olub, Beyrək vəfatı

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Vatikan nüsxəsinin Bakı nəşri Azərbaycan elmi, xüsusən qorqudşünaslıq üçün mühüm hadisədir. Bu nəşr “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında tam, bütöv və müqayisəli şəkildə, ümumiləşdirilmiş elmi tədqiqatlar aparmağa imkan yaradır. Vatikan nüsxəsində isə istinad edilmiş əlyazmasının ruhu, məzmunu, ifadə tərzı əsasən qorunub saxlanılsa da, katib bəzi ifadələri yaşadığı dövrün danışiq dilinə uyğunlaşdırmışdır. Vatikan nüsxəsindəki bəzi dialekt sözləri əlyazmanın üzünü köçürən Seyid Əhməd bin Balı adlı katibin azərbaycanlı olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Drezden nüsxəsi ilə müqayisədə Vatikan nüsxəsində Şərqi Anadolu ləhcəsinə aid sözlərin bir qədər çoxluğu Vatikan nüsxəsinin üzünü köçürən katibin də Şərqi Anadolu ilə əlaqəli bir şəxs olduğu ehtimalını yaradır. Məşhur Türkiyə qorqudşünası, professor Məhərrəm Ergin də bütövlükdə “Dədə Qorqud” kitabını, o cümlədən Vatikan nüsxəsini “Doğu Oğuz, yəni Azərbaycan sahəsinə girmiş kitab” hesab etmişdir. Bununla belə, professor Tərlan Quliyevin aşağıdakı fikirləri “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrinin dili haqqında yekun qənaət hesab oluna bilər: “Dədə Qorqud” dastanının istər Drezden, istər Vatikan nüsxəsi və istərsə hər iki nüsxəsinin köçürüldüyü ana nüsxə Azərbaycan dilində, Azərbaycan türkçəsində yazılmışdır”.¹

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Vatikan nüsxə-

¹ Dədə Qorqud. Vatikan nüsxəsi (transliterasiya, müqəddimə və şərhlərin müəllifi: Tərlan Quliyev). Bakı, Xan, 2018, s.75

sinin Bakı nəşri təkcə qorqudşünaslıq elminin inkişafında deyil, Azərbaycanın elmi-mədəni həyatında mühüm mədəni hadisədir.

2.7. Berlin əlyazma nüsxəsi haqqında üç fərziyyə.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Berlin nüsxəsi haqqında üç versiya məlumdur. Birinci versiyaya görə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsini ilk dəfə aşkara çıxarıb elm aləminə bəyan etmiş alman şərqşünası Fridrix fon Dits istifadə etmək üçün Drezden Kral Kitabxanasında saxlanan əlyazmasının üzünü köçürmüş və axtarıqlarını başa çatdırdıqdan sonra həmin nüsxəni Berlin kitabxanasına təhvil vermişdir. Buna görə də Fridrix fon Ditsin Drezden nüsxəsindən üzünü köçürdüyü həmin əlyazma Berlin nüsxəsi adlanır.

İkinci versiya isə bundan ibarətdir ki, Fridrix fon Dits Türkiyədəki Almaniya səfirliyində diplomatik vəzifədə çalışarkən İstanbuldan pulla alıb ölkəsinə gətirdiyi əlyazmaların içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazması da olmuşdur. Ehtimala görə Ditsin vəfatından sonra ailəsi Türkiyədən əldə etdiyi digər əlyazmalarla birlikdə “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasını da Berlin kitabxanasına təqdim etmişdir.

Fikrimizcə, Berlin nüsxəsinə dair birinci versiya daha ağılabatandır. Çünki əgər Berlin nüsxəsi adlandırdığımız əlyazması qabaqcadan Fridrix fon Ditsdə olmuş olsa idi, onda o, Dədə Qorqud haqqındakı tədqiqatlarını elə həmin nüsxə üzərində aparmış olar və Drezden nüsxəsinə ehtiyac qalmazdı.

Berlin nüsxəsi ilk dəfə Türkiyədə Kilisdən olan Rüşad adlı bir müəllim tərəfindən 1916-cı ildə kitab halında nəşr edilmişdir. Berlin nüsxəsi əlyazmasının fotofaksimilesinin surəti Bakıda Xəzər Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnalında çap olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasının Azərbaycandan Misirə və oradan da Almaniya aparılmasına dair ehtimallar da vardır. Bu barədə məlumat verən professor Şamil Cəmişidov

yazmışdır: “Cənubi Azərbaycan alimi S.Cavid “Kitabi-Dədə Qorqud”dan danışarkən... göstərir ki, bu əlyazması Drezdenə Misirdən gətirilmişdir. Bizə elə gəlir ki, müəllif bu fikri bizim 1965-ci ildə nəşr etdirdiyimiz məqaləyə əsasən irəli sürmüşdür. Biz həmin məqalədən (“Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden mətnində bir vəfat tarixi. Azərbaycan SSR EA “Xəbərlər”i İctimai elmlər seriyası, 1965, 5-ci cild, s.78-81) Drezden əlyazmasının Osman paşa xəzinəsi vasitəsi ilə Azərbaycandan aparıldığı ehtimalını irəli sürmüşük. Axı Osman paşanın atası Misirin, özü isə Yəmənün varisi idi”.¹

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasının taleyində fərqli səhifələrin olduğu üzə çıxır.

2.8. Türkmən Səhra nüsxəsi: üçüncü əlyazma. Ümumiyyətlə, 2019-cu il “Kitabi-Dədə Qorqud” üçün əlamətdar il olmuşdur. İlk dəfə bu ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması kimi “Türkmən Səhra nüsxəsi” çap edilmişdir. Əlyazma 2018-ci ildə İranın Gülistan ostanının Günbəd şəhərində yaşayan Vəli Məhəmməd Xoca tərəfindən Tehrandakı bukinistdən satın alınaraq elm adamlarına göndərildiyi üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”un Günbəd nüsxəsi də adlanır. Türkmən Səhra – Günbəd əlyazma nüsxəsini Vəli Məhəmməd Xoca araşdırılması məqsədilə Türkiyədə İzmir Ege Universiteti Türk Dünyası Araşdırmaları İnstitutunun əməkdaşı, professor Mətin Əkiçiyə və uzun zaman Türkiyə Şimali Kipr Universitetlərində çalışmış, hazırda Amerikada əməkli həyatı yaşayan Yusif Azmuna, eyni zamanda, Ankara Universitetində çalışan İran İslam Respublikasından olan gənc tədqiqatçılara: Nadir Şahçölü, Vəliyullah, Yəqubi, Şahnaz Ağatabay və Sara Behzadə ünvanlamış, bu yolla yeni əlyazma elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Yusif Azmunun yazdığına görə, “Vəli Məhəmməd daha sonra bu əlyazmanın PDF kopyalarını bir neçə şəxsə, o şəxslər də başqalarına vermiş, beləliklə, əlyazmanın PDF ko-

¹ Şamil Cəmişidov. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, Elm, 1999, s.54

piyaları yayılmışdır”.¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”un Türkmən Səhra – Günbəd nüsxəsinin mətni 2019-cu ildə iranlı doktorların apardıqları tədqiqat materialları ilə birlikdə nəşr olunan “Modern Türk Araşdırmaları” jurnalında çap edilmişdir.² Kitab, eyni zamanda, 2019-cu ildə, təxminən eyni vaxtda professor Mətin Əkiçi³ və Yusif Azmun⁴ tərəfindən Türkiyədə, Əlirza Sərrasi vasitəsilə İranda – Tehrandə kitab şəklində çap edilmişdir.

Türkmən Səhra nüsxəsi Azərbaycanda ilk dəfə filologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əskər tərəfindən hazırlanıb faksimilelərin fotosurətləri ilə birlikdə kitab halında oxuculara təqdim olunmuşdur.⁵ Ramiz Əskərin kitaba yazdığı müqəddimədə təqdim olunan əlyazmanın tapılması tarixi, nəşri, adı, təsviri, quruluşu, dili, mövzusu və qayəsi, habelə əlyazmanın əhatə etdiyi coğrafiyası haqqında yığcam məlumat verilmişdir. Tədqiqatçı Bayram H.Quliyev də Türkmən Səhra nüsxəsini geniş müqəddimə, transliterasiya və faksimile ilə birlikdə kitab halında ictimaiyyətə çatdırmışdır.⁶

Türkmən Səhra-Günbəd nüsxəsi “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” adlanan cəmi bir boydan ibarətdir. Bu boy “Soylamalar”, “Salur Qazanın Araz çayı ilə Qars Qa-

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut’un üçüncü əlyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.6

² Dede Korkut Kitabı’nın Günbet Yazması. İnceleme, metin: Shahgoli, Nasser Khaze, Valiollah Yaghoobi, Shahrouz Aghatabai, Sara Behzad // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Ankara, 2019, cilt 16, sayı 2, s.147-379

³ Metin Ekici. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım)-Transkripsiyon-Aktarma. İstanbul, Ötüken, 2019

⁴ Yusuf Azmun. Dede Korkut’un üçüncü əlyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019

⁵ Kitabi-Dədə Qorqudun üçüncü əlyazması (nəşrə hazırlayan və müqəddimənin müəllifi: Ramiz Əskər). Bakı, TÜRKSOY, 2019

⁶ “Kitabi-Dədə Qorqud” və onun Türkmən Səhra nüsxəsi (çapa hazırlayan və müqəddimənin müəllifi: Bayram H.Quliyev). Ankara-Bakı, Türk kitab Az, 2020

lasını aldığı boy” və “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyu kimi üç hissədən ibarətdir. Mətin Ekiçi “Soylamalar və on üçüncü boy” adlandırdığı kitabında soylamaları, “Salur Qazanın Araz çayı ilə Qars qalasını aldığı boy” və “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi boy”-unu vahid bir mətn kimi vermişdir. Yusif Azmun isə bunlardan hər birini eyni kitabda ayrı-ayrı mətnlər olaraq çap etdirmiş, hətta “Dədə Qorqud”-un üçüncü əlyazması adlandırdığı kitabını “Soylamalar və iki yeni boy ilə Türkmən Səhra nüsxəsi” adlandırmışdır.

Coğrafi əhatə dairəsinə görə də Türkmən Səhra nüsxəsi yer adlarının daha açıq və dəqiq ifadə olunması ilə səciyyələndir. Təqdim edilən boyda Azərbaycan coğrafiyasına aid olan Təbriz, Ərdəbil, Həmədan, Naxçıvan, İrəvan, Qəzvin, Xalxal, Şamaxı, Dəmir Qapı Dərbənd şəhərlərindən, Kür, Araz, Qarasu, Samur çaylarından, Şahdağ, Savalan, Surxob, Qaplantu dağlarından, Qars və Sürməli qalalarından bəhs edilmişdir. Bundan başqa, boyun mətnində daha geniş coğrafiyanı əhatə edən Türküstan və Qafqaz, Türkiyə və Azərbaycan, Dağıstan və Gürcüstan, Tabasaran və Buxara, Bağdad və Kərbəla, habelə daha bir çox yerlərin də adları çəkilmişdir. Deməli, Türkmən Səhra nüsxəsi məlum Dədə Qorqud coğrafiyasına aid yerləri və ya boylarda təsvir edilən coğrafiyanın əhatə dairəsini xeyli dərəcədə genişləndirmişdir.

Təqdim olunan boyda “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından tanış olduğumuz alp ərənlər vəsf edilmişdir. Digər boylarda haqqında vaxtaşırı xoş sözlər deyilən alp ərənlər Türkmən Səhra nüsxəsində də təriflənmiş, yüksək ehtirama layiq əsl igid insanlar kimi tərənnüm olunmuşlar. Buna görə də “Türkmən Səhra – Günbəd nüsxəsi” Dədə Qorqud Alpnaməsi də adlandırılır. “Kitabi-Dədə Qorqud”-un Drezden və Vatikan nüsxələri mətnlərində təqdim etdiyi, ara-sıra öyüb təriflədiyi alp igidlər haqqında fikirlərini Türkmən Səhra əlyazmasında bitirib yekunlaşdırılmışdır.

Türkmən Səhra nüsxəsində Dədə Qorqud yenə də müd-

rik ozan kimi iştirak edərək, hadisələri əlaqələndirir və idarə edir. Bu əlyazmasında həmçinin Dədə Qorqudun yaşı və xarakteri haqqında da fərqli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Türkmən Səhra-Günbəd nüsxəsini Dədə Qorqud obrazını təməmləyən bir bədii mətn də hesab etmək olar. Burada Dədə Qorqudun şəxsiyyəti və ümumiləşdirilmiş obrazı onun öz dili ilə aşağıdakı kimi canlandırılmışdır: “Dünyada nə yaşadım mən Dədə Qorqud? Üç yüz altmış altı il yaşadım. Günorta ilə ikindinin arasında gün görmədim. Yeddi qoyun olur idi gündə mənim şölənimdə, bağır-öpkə qədərincə ət yemədim. İki qapılı karvansaratək bu cahanı bir ev gördüm mən Dədə Qorqud. Bu qapıdan girəndə ol qapıdan çıxar gördüm”.¹

Məlum olduğu kimi, Türkmən Səhra əlyazmasındakı Salur Qazan və əjdaha motivi “Kitabi-Dədə Qorqud”un əsas mətnlərində də iz salmışdır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsindəki “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da Qazan xanın dilindən verilmiş bir soylamada yeddi başlı əjdaha ilə əlaqədar aşağıdakı misralar özünə yer almışdır:

*Yeddi başlı əjdahaya rast gəlib yetişdim,
Heybətindən, qorxusundan bu sol gözüm yaşardı.
“Hey gözüm! Bir ilanda nə var belə, qorxdun?” – dedim.
Mən onda da “Ərəm, bəyəm” – deyə öyünmədim,
Çox öyünən kişilərdə bir kişilik görmədim.”²*

Hətta Əbdülqazi Bahadır xanın “Şəcərəi-tərakimə” oğuznaməsində də Dədə Qorqudun Qazan xana həsr etdiyi real şeir kimi təqdim edilən poetik nümunədə də ilan motivinə diqqət yetirilmişdir:

¹ Kitabi-Dədə Qorqudun üçüncü əlyazması (nəşrə hazırlayan və müqəddimənin müəllifi: Ramiz Əskər). Bakı, TÜRKSÖY, 2019

² Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.373

*Mavi göydən enib gəldi canlı ilan,
Hər adamı udar idi görən zaman.
Salur Qazan başın kəsdi, vermədi aman,
Alplar, bəylər, görən varmı Qazan kimi?!¹*

Bu motivlər Türkmən Səhra nüsxəsində yeddi başlı əjdahanın öldürülməsi süjetinin göydəndüşmə olmayıb, Qorqud Ata rəvayətlərindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından gəldiyini göstərir. “Salur Qazanın dustaq olduğu boy”da cəmi bir neçə misrada ifadə edilmiş yeddi başlı əjdaha motivi Türkmən Səhra nüsxəsində geniş bir boyun mövzusuna çevrilmişdir. Bu motiv xeyirin şər qüvvələr üzərində qələbəsinin zəruriliyini və əhəmiyyətini mənalandıran boy kimi əslində “Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyasını tamamlayır. Diqqət etsək, “Kitabi-Dədə Qorqud”un “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy” adlanan və final hesab edilən on ikinci boyunda Qazan xan İç Oğuz xəyanət etmiş dayısı Alp Aruzu öldürməklə Qalın Oğuz Elinin bütövlüyünü qoruyub saxlamağa doğru qətiyyətli addım atmışdı. Lakin şəxs olaraq bir nəfər xəyanətkarın öldürülməsi hələ bütövlükdə cəmiyyətin şər qüvvələrdən tamamilə təmizlənməsi demək olmadığı üçün geniş mənada Şəri simvolizə edən zoomorfik varlığı – əjdahanı məhv etməklə ictimai-mənəvi mühitin saflaşdırılmasına nail olmaq mümkündür. Nəhayət, Türkmən Səhra nüsxəsində yeddi başlı əjdahanı öldürməklə Qazan xan “Kitabi-Dədə Qorqud”un bütün süjeti boyu Dədə Qorqudun uğrunda mübarizə apardığı şər qüvvələr: xəyanətkarlar və kafirlər üzərində tam qələbə qazanmağa nail ola bilmişdir. Bu mənada “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy” on üçüncü boy olmaqdan başqa, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”u tamamlayan bədii mətn kimi də əhəmiyyətlidir.

¹ Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərei-tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). (Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və izahların müəllifi İ.Osmanlı). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2002, s.98

Türkmən Səhra nüsxəsində Drezden və Vatikan nüsxələ-rindən fərqli olaraq, çox geniş yer tutan, müstəqil bir mənsur poema təsiri bağışlayan “Soylamalar” sanki geniş mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”un ümumiləşdirilmiş bədii-fəlsəfi yeku-nundan ibarətdir. “Qazan xanın Araz çayı ilə Qars qalasını al-ması” boyunda təsvir edilən hadisələr Drezden nüsxələrindəki “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”dakı Qazan xanın əsir düşdüyü zaman belə sınımayaraq kafirlər qarşısında özünün qorxmaz və dönməz əqidəyə malik olduğunu bəyan etmək üçün söylədiyi “On min düşmən gör-dümsə, oyunum dedim” misrası ilə başlanan, “yüz min düş-mən gördümsə, üz döndərmədim” notları ilə davam edib, “öz əslimə, öz kökümə xain çıxan deyiləm” nidası ilə bitən soyla-masının əhvalatlar vasitəsilə ifadə olunan və əlavə süjetlərlə zənginləşdirilən, nəslə təsvir edilmiş davamıdır. Adından gö-ründüyü kimi, Salur Qazanın Araz çayını və Qars Qalasını al-ması motivi bu məlum süjetə əlavə olunmuş, burada Qazan xan qorxmaz və dönməz olduğunu fərqli bir hadisə ilə isbat etmişdir. “Qazan xanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy”da isə Drezden nüsxəsindəki “Salur Qazanın dustaq olduğu boy”da sadəcə adı çəkilib, vahiməsi barədə cəmi üç misrada məlumat verilən yeddi başlı əjdahanın nəhəng və qorxulu obrazı canlandırılmış və bu “təpə boyda” bədəni, “yeddi yerdə məşəl kimi yanar gözləri”, “meşə kimi yalı”¹ olan vahiməli heyvanı öldürmək üçün Qazan xanın göstərdiyi qeyri-adi şü-caətdən bəhs edilir. Boydakı “Yeddi başı bir boynundan qı-lıncladı, yerə saldı, əjdahanın ağusu yer üzünə töküləndə ağu-sundan yer üzünə yanar-yanar odlar düşdü. Qazan xəncərini sancdı, qılınıncı sancdı”² sözlərində nəinki Qalın Oğuz Elinin, bütövlükdə yer üzünün şərdən, “ağu”dan xilas edilməsinin

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut’un üçüncü elyazması. Soydamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.68

² Yenə orada, s.63

təntənəsi ifadə olunmuşdur. Bu deyilənlərdən göründüyü kimi, əvvəla, “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyuna daxil olan “Salur Qazanın Araz çayı ilə Qars qalasını alması” boyu vahid bir süjetin üzvi tərkib hissələridir. İkincisi, “Salur Qazanın Araz çayı ilə Qars Qalasını alması” boyundakı “dayısı Qonur Alpın (Alp Aruzun – İ.H.) boynun vuran qoçubaşı Xan Əfşar”¹ ifadəsi ilə burada hadisələrin artıq Qazan xanın İç Oğuzla xəyanət etmiş dayısı Alp Aruzu öldürməsindən sonrakı dövrdə cərəyan etdiyi nəzərə çarpdırılır. Deməli, “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyu Drezden nüsxəsindəki “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy” adlanan sonuncu, on ikinci boydan sonra gələn on üçüncü boydur. Üçüncüsü, “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi boyundakı” “Araz suyu (çayı) ilə Qars Qalasının alınması” motivi “Kitabi-Dədə Qorqud”un bütün boylarında ifadə edilən “ala qarlı, göy sünbüllü” doğma torpaq və Vətən ideali uğrunda mübarizənin simvolik yekunudur. Dördüncüsü, Qazan xanın yeddi başlı əjdahanın qılıncla başını kəsib ağusunu yerə tökməsi Dədə Qorqud qəhrəmanlarının doğma Oğuz Elini və bütövlükdə insanlığı xilas etmək missiyasını uğurla başa çatdırdıqlarının ibrətamiz təqdimatıdır. Nəhayət, Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanın boynunu vurub öldürdükdən sonra dərisini soyub əyninə geyməsi və Qalın Oğuz Elinə əjdaha görkəmində dönməsi İnsanın təbiətin və cəmiyyətin bütün enerjisini “iki əjdaha” gücü vasitəsilə özündə birləşdirməklə ölkəni və dünyanı şərdən xilas etməyə qadir ola bilməsinin nəticəsi kimi təqdim olunur. Bu, “türklərin onlara zərər verəcək yerüstü gücləri təmsil edən əjdaha ilə necə mübarizə aparılacağını, məğlub edilməsinin yollarını və onun sahib olduğu gücdən nə cür istifadə olunacağını bildiklə-

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut’un üçüncü elyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.60.

rini”¹ nümayiş etdirib, “Kitabi-Dədə Qorqud”u ideya-məzmunca tamamlayan boydur. Əlavə olaraq həm də əjdaha gücü qazanmış Salur Qazanın bütün güclərin canlı daşıyıcısı olan qüdrətli bir insan kimi Qalın Oğuz (dünyaya – İ.H.) xidmət etmək üçün Bayandır xanın elinə qayıdışı xeyirin günəş kimi yenidən doğuluşunu mənalandırır. Məhz belə yüksək dəyərə malik milli və bəşəri vəzifənin həyata keçirilməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un möhtəşəm finalı ola bilər.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar: “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyu “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarını tamamlayıb başa çatdıran on üçüncü boydur. “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyunun mətni ilə bir yerdə verilən “Soylamalar” isə həm on üçüncü boyu, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”u, ümumiyyətlə Dədə Qorqud dünyasını tamamlayan müdrik və ibrətamiz nəticədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un on üç boyunda mənalandırılan əsas ideyalar “Soylamalar”da poetik-fəlsəfi cəhətdən ümumiləşdirilmişdir. Professor Mətin Ekicinin yazdığı kimi, “soylamalarda yaxşı və gözəl insan tipi davamlı olaraq vurğulandığı kimi, cəsarət, igidlik, özgürlük, dostluq və düşmənçilik, gərəkli və ağıllı olmaq, hörmət, sevgi, qardaşlıq, yoldaşlıq, ailə, uşaq, övlad kimi ictimai və əxlaqi dəyərlər təkrar-təkrar işlənmişdir”.² Bu mənada Türkmən Səhra nüsxəsində “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyundan əvvəldə verilmiş geniş həcmə malik “Soylamalar” daşdığı ideya-bədii funksiyaya görə əslində on üçüncü boydan, finaldan sonrakı məqsədlərin, yəni “Kitabi-Dədə Qorqud”un aşılamaq istədiyi milli və bəşəri idealların ümumiləşdirilmiş şəkildə mənalandırılması, gələcək üçün mesaj verilməsi və çağırışların səsləndirilməsi vəzifələrinin icra-

¹ Metin Ekici. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım)-Transkripsiyon-Aktarma. İstanbul, Ötüken, 2019, s.25

² Yəni orada, s.23

sına xidmət edir. Deməli, “Soylamalar”ı, yeni tapılmış “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyunun müqəddiməsi, proloqu yox, bütövlükdə tam mənası ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un epiloqu, nəticəsi hesab etmək daha məqsədəuyğun elmi qənaətdir. Bundan başqa, mənsur şeir şəklində yazılmış “Soylamalar”ı həcmnin genişliyinə görə mənsur poema və ya “Kitabi-Dədə Qorqud”un mənsur epiloqu, nəticəsi də adlandıрмаq olar. “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyunun sonunda da hadisələrin ənənəyə uyğun olaraq təntənə ilə, Qazan xanın öldürdüyü əjdahanın dərisindən çadır saldırıb “yeddi gün, yeddi gecə padşahı (Bayandır xanı – İ.H.) qonaqlaması” mərasimi ilə tamamlanması yeni tapılmış əlyazmanın müstəqil bir boy olduğunu göstərir. Nəhayət, “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyunun sonunda Dədə Qorqudun gəlib hadisəni yekunlaşdırması da “Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsinin burada yığcam şəkildə olsa da, yaşadıldığını nəzərə çarpdırır: “Dədəm Qorqud der: Qazan kimi qoçaq igid bu dünyadan gəldi, keçdi”.¹ Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”un epiloqu, nəticəsi hesab etdiyimiz “Soylamalar” da Dədə Qorqudun müdrik sözləri ilə başa çatır: “...Ol çağlarda Dədəm Qorqud der: Qadir Allah qoç igidə mədəd olsun!”² Ümumiləşdirmə imkanlarına görə Dədə Qorqudun dediyi “Qazan kimi qoçaq igid bu dünyadan gəldi, keçdi”³ – sözləri konkret olaraq bir boydan “Qadir Allah qoç igidə mədəd olsun” kəlamları isə bir kitabdan çıxarılan nəticədir və gələcəyə ünvanlanan çağırışlardır. Bu sözlər “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının finalındakı, “gəlimli-gedimli dünya” misralarının ifadə etdiyi mənalara yada salır. “Soylamalar”da “Bu soyları kim soyladı?

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut’un üçüncü əlyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.65

² Yənə orada, s.58

³ Yənə orada, s.64

Bayat əri Dədəm Qorqud”¹ sözləri ilə müəllif kimi məhz Dədə Qorqudun bəyan edilməsi də boyların sonluğunda möhürbəndsayığı verilmiş “Dədəm Qorqud gəldi...” sözlərinin daşdığı funksiyanı yerinə yetirir. Bütün bu deyilənlər belə bir elmi müddəanı irəli sürməyə imkan verir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bir “Müqəddimə”, on üç boy və nəticədən ibarət olan möhtəşəm bir roman-epopeyadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Türkmən Səhra nüsxəsində təsvir edilən hadisələr, buradakı Dədə Qorqudla əlaqədar motivlər bu ədəbi abidənin xalq yaddaşında sonrakı əsrlərdə də yaşadıldığını, hələ də üzə çıxarılmamış boyların olduğunu göstərir. Bu da o deməkdir ki, “Dədə Qorqud” boyları qədim zamanlarda yaransa da, xalqımızın milli varlığının və ideallarının ifadəçisi kimi sonrakı bütün dövrlərdə azərbaycanlıların mənəviyyatında həmişə mühüm yer tutmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “üçüncü əlyazması” adlandırılan Türkmən Səhra nüsxəsinin əsas ədəbi-tarixi əhəmiyyəti məhz bundan ibarətdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, Türkmən Səhra nüsxəsi Drezden və Vatikan nüsxələri kimi gerçək mətni olan əlyazma olaraq üçüncü əlyazma kimi də özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, Türkmən Səhra nüsxəsi təxminən XIX əsrin birinci yarısında Türkmənistanın Mərv şəhərindən köçmüş azərbaycanlılar tərəfindən İrana gətirilmişdir.² Əlyazmanın Türkmən Səhra nüsxəsi adlandırılması da bununla əlaqədardır. Hələlik Türkmən Səhra nüsxəsinin kim tərəfindən yazıya alınması müəyyən edilməsə də, mətnindəki fonetik xüsusiyyətlərinə görə bu mətnin “azərbaycanlı birisi”nin³ “Təbriz ağzını ağlına gətirən”⁴ bir üslubda yazılmasına dair

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut’un üçüncü əlyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.50

² Yenə orada, s.9

³ Yenə orada, s.8

⁴ Göstərilən mənbə, s.14

mülahizələr irəli sürülür. Əlyazmanın XVII əsrə aid olduğu bildirilir.¹ Heç şübhəsiz, “Kitabi-Dədə Qorqud”un on üçüncü boyu hesab edilən Türkmən Səhra nüsxəsi mütəxəssislər tərəfindən araşdırıldıqdan sonra daha dəqiq məlumatlar üzə çıxarılaçaqdır.

2.9. Sankt-Peterburq əlyazması olubmu? Yaxud Bəkir Çobanzadə versiyası. Qorqudşünaslıqda az bəlli olan bir məlumat “Kitabi-Dədə Qorqud”un daha bir nüsxəsinin olması haqqında da düşünmək, yaxud ehtimallar irəli sürmək üçün imkan yaradır. Belə ki, “Bakinskiy raboçiy” qəzetinin 4 avqust 1936-cı il tarixli sayında professor Bəkir Çobanzadənin Leninqrada (Sankt-Peterburqa – İ.H.) səfəri zamanı Şərqşünaslıq İnstitutunun Əlyazmaları Fondundan Dədə Qorqudun indiyə qədər məlum olmayan on üçüncü boyunu (sıralanma şərtidir – İ.H.) tapıb Azərbaycana gətirməsi haqqında verilmiş məlumatlar belə bir boyun olmasını ehtimal etməyə vadar edir. Leninqrad-Sankt-Peterburq nüsxəsi haqqında məlumatın hətta həmin dövrdə Türkiyə mənbələrində də öz əksini tapması Bəkir Çobanzadə (1893-1937) tərəfindən əlyazmanın tapılmasına dair ehtimalı daha da qüvvətləndirir.²

Tanınmış türk ədəbiyyatşünası professor Fəxrəddin Kırzioğlu Almanıyanın Berlin şəhərinə səfəri zamanı burada mühacirətdə olan azərbaycanlı mühacir dostu Mirzə Bala Məmmədzadə vasitəsilə Bəkir Çobanzadənin Leninqrad Şərqşünaslıq İnstitutunun Əlyazmaları Fondundan tapdığı Dədə Qorquda dair yeni əlyazma haqqında mühacirlərin çap etdikləri “Açıq söz” qəzetindəki xəbəri oxumuş və sonradan özünün bir neçə dəfə nəşr etdirdiyi “Dədə Qorqud oğuznamələri” kitabı vasitəsilə bu barədə türk elmi ictimaiyyətinə məlumat vermişdir. Məqalədəki bir sıra məlumatlara görə Fəxrəddin Kırzioğlu

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut’un üçüncü əlyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.12

² Qiymətli tapıntı // Bakinskiy raboçiy, 4 avqust 1936-cı il

– Mirzə Bala Məmmədzadə görüşünün XX əsrin əllinci illərinin əvvəllərində baş tutduğunu ehtimal etmək mümkündür. Çünki Fəxrəddin Kırzioğlunun Türkiyədə ilk nəşri 1952-ci ildə çıxmış “Dədə Qorqud oğuznamələri” kitabında əllinci ilin hadisələrinə dair aşağıdakı məlumatlar da vardır: “Öncə 1950-ci ilin may ayında Azərbaycan Kommunist Partiyasının katibi Bağirovun vasitəsilə, sonra da 2.VIII.1951-ci il tarixli “Pravda” (Moskva) qəzetində deputat D.Cəfərov kimilərin qələmi “milliyyətçiliyi və türk birliyi duyğularını aşıllayan Dədə Qorqud hekayələrinin kommunizmin ruhuna zidd olduğu” elan və “isbat” olunaraq buna aid bütün çap məhsulları toplanılmış və oxunmaları yasaq edilmişdir”.¹

Türkiyədə XX əsrin əllinci illərindən bəlli olan Leninqrada – Bəkir Çobanzadə əlyazma versiyasına onu aşkar edən şəxsin repressiya cəzası aldığı üçün uzun müddət heç bir diqqət yetirilmədiyindən bu məlumat Azərbaycanda unudulmuş, yalnız müstəqillik illərindən etibarən yada düşməyə başlamışdır.

“Bakinskiy raboçiy” qəzeti “Qiymətli tapıntı” adı ilə ilk dəfə təqdim etdiyi informasiyada “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni əlyazmasının mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqında aşağıdakı əsaslı məlumatları diqqətə çatdırılır: “Azərbaycanlı alim, professor Çobanzadə Leninqrada səfəri zamanı maraqlı bir elmi yenilik aşkar etmişdir. Şərqşünaslıq İnstitutunda qədim əlyazmaları araşdıran professor Çobanzadə “Dədə Qorqud” dastanının tam fərqli əsərə – “Qara Kemya şəcərəsi” əlyazmasına giriş olaraq əlavə edilmiş, elmə bəlli olmayan yeni on üçüncü boyunu aşkar etmişdir.

Əlyazmanın yeni parçasının tədqiqi zamanı onun “Dədə Qorqud”un digər boyları ilə tamamilə eyniliyi: eyni iştirakçılar, digər boylarda yer alan ümumi süjet, uyğun motivlər, ox-

¹ Fahrettin M. Kırzioğlu. Dede-Korkut Oğuznameleri. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000, s.12

şar dil tərzi kimi xüsusiyyətlər aşkarlanmışdır.

Əlyazmanın müəllifi, XVII əsrdə yaşamış Əbülqazi Bahadır xan Xivəlinin söylədiyinə görə, bu hissəni o şifahi söylənilən rəvayət şəklində eşitmişdir.

Əlyazmada Azərbaycanın tarixi haqqında yeni qiymətli tarixi məlumatlar əks olunmuşdur. Böyük elmi əhəmiyyət daşıyan bu əlyazma, elmə indiyə qədər məlum olan qədim Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məlumatları xeyli zənginləşdirir”.¹

Qəzet materiallarında öz əksini tapmış məlumatlardan Bəkir Çobanzadə nüsxəsinin fərqli bir boy olduğu görünməkdədir. Lakin Orta Asiyadan, Türküstandan olan Əbülqazi Bahadır xan Xivəlinin “Şəcərə-i-tərakimə”sinin “giriş hissəsi” olduğuna işarə edilən Leninqrad nüsxəsi haqqındakı məlumatların ondan adıçəkilən oğuznamə ilə tam da səsləşmədiyi ehtimalını diqqətə çəkir. Çünki “Şəcərəi-tərakimə”nin özünəməxsus ayrıca “Giriş” hissəsi vardır ki, orada Adəm və Nuh peyğəmbərdən, türkmənlərin soyköklərinin mənşəyindən və onların yayılmasından bəhs edilir. Bundan başqa, “Şəcərəi-tərakimə”nin sonrakı hissələrində isə Dədə Qorqudun haqqında bəzi məlumatlar və rəvayətlər vardır ki, bunlar da “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı kimi boy olmayıb, Oğuznamələrə xas olan ədəbi-tarixi materiallardan ibarətdir. Bu baxımdan əgər Leninqrad əlyazmasındakı mətn “Şəcərəi-tərakimə”dəki Dədə Qorqudla bağlı motivlərdən ibarətdirsə, onda həmin mətnə “Kitabi-Dədə Qorqud”un on üçüncü boyu, yaxud yeni tapılmış əlyazma nüsxəsi demək mümkün deyildir. Yox, əgər “Qiymətli tapıntı” məqaləsində deyildiyi kimi, burada “ümumi süjet, uyğun motivlər, oxşar dil tərzi” öz əksini tapıbsa, onda bu, ya Sankt-Peterburq Şərqşünaslıq İnstitutunun fondunda Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəi-tərakimə” əlyazması ilə eyni şifrə ilə qeydə alınıb, yaxud bir qutuda və ya qovluqda saxlanılan fərqli bir

¹ Qiymətli tapıntı // Bakinskiy raboçiy, 4 avqust 1936-cı il

əlyazmasıdır. Bu halda Leninqrad nüsxəsinin Dədə Qorqud boyları ilə səsləşən yeni bir süjeti əks etdirdiyini ehtimal etmək mümkündür.

Eyni zamanda, Bəkir Çobanzadə – Leninqrad nüsxəsinin Türkmən Səhra nüsxəsi ilə eyni olması da mümkün deyildir. Bəkir Çobanzadənin əldə etdiyi nüsxənin keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olan Leninqrad Şərqsünəşliq İnstitutunun Əlyazmaları Fondundan, Türkmən Səhra nüsxəsinin isə Tehrandə bukinist dükanından tapılıb alınması həmin əlyazmaların eyni olmaması ehtimalının daha real olduğunu diqqətə çatdırır. Əvvəla, professor Bəkir Çobanzadənin “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni əlyazması adlandırılan nüsxəni aşkar etdiyi XX əsrin otuzuncu illərində, hətta sonrakı dövrlərdə də SSRİ-İran münasibətlərinin sərt və qapalı olması, ölkələr arasında gediş-gəlişin yalnız rəsmi şəxslər tərəfindən həyata keçirilə bilməsi Leninqrad əlyazmasının hər hansı bir yolla İrana gətirilməsinin mümkünsüzlüyünü göstərir. İkincisi isə bizə yaxşı məlum olduğu kimi, uzun illər, ta XX əsrin səksəninci illərinin ortalarına qədər Sovetlər İttifaqında arxiv, kitabxana və muzeylərdə saxlanılan əlyazmaların surətinin çıxarılması üçün xüsusi icazə lazım idi. Xarici alimlərin SSRİ-dən hər hansı bir əlyazmasının surətini çıxarıb öz ölkəsinə aparması həmin dövrdə qadağan idi. Bu da Leninqrad nüsxəsinin Türkmən Səhra nüsxəsindən fərqli bir əlyazma olduğunu göstərir.

“Bakinskiy raboçiy” qəzetinin verdiyi məlumata görə, yeni əlyazma nüsxəsi olduğu üçün “Professor Çobanzadənin bu qiymətli tapıntı ilə bağlı Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda etdiyi məruzə Bakının dilçiləri və şərqsünəşləri tərəfindən maraqla qarşılanmışdır”.¹ O zaman Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda “Dədə Qorqud” haqqında geniş məlumatları, ilkin tədqiqatları olan, əlyazma mətnlərini oxumağı bacaran Əmin Abid, Əbdüləzəl Dəmirçi-

¹ Qiymətli tapıntı // Bakinskiy raboçiy, 4 avqust 1936-cı il

zadə, Həmid Araslı kimi tədqiqatçıların çalışdıqlarını, yaxud Leninqrad nüsxəsinin müzakirə olunduğu iclasda iştirak etdiklərini nəzərə alsaq, onda mövcud əlyazmanın həmin şəxslərin və onların həmkarlarının marağına səbəb olması bu nüsxənin nə isə təzə bir əlyazma olmasına dair ehtimalları qüvvətləndirir.

Bundan başqa, qəzetdə verilən məlumatda Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun uzun illər ərzində naməlum qalmış bu boyu yaxın zamanda ayrıca nəşr kimi çap etməyi planlaşdırdığını və həmin əlyazmasının “SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının Xəbərləri”nin ən yaxın nömrələrinin birində çapa tövsiyə olunduğu da nəzərə çarpdırılmışdır. Lakin məlum olduğu kimi, professor Bəkir Çobanzadə 12 oktyabr 1937-ci ildə ağır repressiya cəzasına məhkum edilmiş və görünür, bu səbəbdən həmin əlyazmanın çap edilməsi mümkün olmamışdır. Hazırda vaxtilə Bəkir Çobanzadənin Leninqraddan Azərbaycana gətirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasının yenidən axtarışına çıxmaq, onu tapıb üzə çıxarmaq, mübahisələrə son qoymaq və ya Qorqud Ata irsini daha da zənginləşdirmək kimi çox şərəfli və lazımlı bir işi həyata keçirmək yeni nəsil qorqudşünasların qarşısında duran məsul vəzifədir.

Yeri gəlmişkən deyək ki, XX əsrin otuzuncu illərinin əvvəllərindən etibarən professor Bəkir Çobanzadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında tədqiqatlar aparmağa maraq göstərməsi və həmin istiqamətdə ilk addımlar atması bu dövrdə görkəmli alimin Azərbaycan oğuznaməsinin tədqiqinə ciddi əhəmiyyət verdiyini nəzərə çarpdırır.

Belə ki, arxiv sənədlərində Bəkir Çobanzadənin SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun elmi-tədqiqat planına əsasən “Kitabi-Dədə Qorqud”un ədəbi-lingvistik analizi” adlı tədqiqatını 1935-ci ildə yerinə yetirməsinə və həmin işi məqalə kimi özünün “Elmi

əsərlərinin siyahısı”na daxil etməsinə dair məlumatlar vardır.¹ Bəkir Çobanzadənin 2007-ci ildə Bakıda çap edilmiş 5 cildlik “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilməmiş adıçəkilən məqaləni də axtarıb üzə çıxarmaq Azərbaycan qorqudşünaslığı üçün əhəmiyyətli olar.

¹ Bəkir Çobanzadənin şəxsi işi. AMEA Arxivi, fond 39, qutu – 5, saxlama vahidi 153, vərəq 20

III FƏSİL

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” BOYLARI: QALIN OĞUZ ELİNİN HEKAYƏTLƏRİ

3.1. “Kitabi-Dədə Qorqud”un mövzu dairəsi və ideya istiqaməti. “Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyasında aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdır:

- Oğuz tayfalarının həyat tərzı və dünyabaxışı
- Qalın Oğuz Eli cəmiyyətinin fəaliyyəti
- İç Oğuz və Dış Oğuzun daxili-mənəvi həyatı
- İç Oğuzla Dış Oğuzun ittifaqı və nıfaqı
- Oğuz ıgıdlərinin cəsurluğu və mənəvi dünyası
- Oğuz cəmiyyətində qadınların rolu
- Oğuzların adət və ənənələri

“Kitabi-Dədə Qorqud” bizim eradan əvvəlki dövrlərdən miladın VII əsrinə qədərki mərhələdə oğuz tayfaları içərisində baş vermiş hadisələri əks etdirən möhtəşəm ədəbi abidədir. Məlum olduđu kimi, oğuz tayfalarının, əsasən, Qafqaza və Anadolu torpaqlarına Altaydan köç edərək gəlmə olduqlarını bildirən nəzəriyyələr uzun zaman elmdə aparıcı mövqe qazanmışdır. Xüsusən, Türkiyə tədqiqatlarında oğuz tayfalarının Anadolu torpaqlarına Səlcuqlularla birlikdə XI əsrdə gəlmələri haqqında mülahizələr çoxluq təşkil edir. Oğuzların ən görkəmli tədqiqatçısı Faruk Sümərə görə, oğuz tayfaları əsasən 1072-ci ildə Sır-Dərya sahillərindən Səlcuqlu imperiyası dövründə Anadoluya gəlmişlər.¹ Son illərdə isə oğuzların çox-çox əvvəllərdən, miladdan qabaqkı dövrlərdən Qafqaz coğrafiyasında məskunlaşdıqları müəyyən olunmuşdur.² Bununla belə, bu qədim türk tayfalarının həzrəti Nuh peyğəmbərin oğlu Ya-

¹ Faruk Sümər. Oğuzlar. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, s.14

² Ərəstü Həbibbəyli. Sivilisasiyanın kəsişməsində türk dünyası. Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.60-67

fəsin və nəvəsi Oğuzun nəslinin davamçıları olub, əzəldən bu yerlərdə məskunlaşmış tayfalar kimi yaşadıqlarını bildirən fərziyyələr də mövcuddur.¹ Nuh peyğəmbərin əfsanəvi gəmisinin Türkiyə ərazisindəki Ağrı dağında və ya Naxçıvan Muxtar Respublikasının Gəmiqaya adlanan dağ silsiləsinə yan alması, Naxçıvan şəhəri ətrafında Nuhdaban adlı qədim şəhər yerinin mövcudluğu, insan nəsillərinin buralardan yer kürəsinə yayılması haqqındakı baxışları nəzərə almaqla, protooğuzların ulu əcdadlarının Anadolu və Azərbaycan torpaqlarında Dünya tufanı hadisəsindən sonra, yəni ən azı eramızdan yeddi min il əvvəl ilk insan məskənləri saldıqlarını təxmin etmək mümkün olur.² Əlbəttə, sonralar həm oğuzların ulu babaları, həm də artıq tayfa kimi formalaşmış bu qədim türk qövmü arasında Şərqdən-Qərbə və əksinə istiqamətdə miqrasiya axınları olmuşdur. Lakin əvvəlki hissələrdə qeyd etdiyimiz kimi, oğuzlar arasında miqrasiya prosesləri landşaft psixologiyası əsasında qurulmuş, həmin axınların Altaydan Qafqaza və Anadoluya qədərki Böyük çöl və ya Bozqır landşaftı məşəbətində, ən qədim zamanlardan bizim eranın X-XI əsrinə qədər qarşılıqlı sürətdə davam etmişdir. Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı oğuz tayfaları tarixən Qafqaz və Anadolu coğrafiyasında yaşayan aborigen bir xalqın daşıyıcıları və davamçılarıdır. Artıq “Kitabi-Dədə Qorqud”un yarandığı VI-VII əsrlərdə oğuz tayfalarının İç Oğuz və Dış Oğuz şəklində formalaşması burada İç Oğuz tayfaları olan oturaq oğuzlarla Dış oğuzları təmsil edən çoxdan gəlmiş köçəri oğuzların bir ittifaq şəklində birləşdiklərini göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud” – tam və bütöv olan oğuz tayfalarının mükəmməl bir ortaq oğuznaməsidir. Dədə Qorqud boyları bütün başqa cəhətləri ilə bir yerdə oğuzların həyat tərz, mübarizəsi və qüdrəti haqqında möhtəşəm “Kitab”dır.

¹ Bax: Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, s.16-17; İsa Həbibbəyli. Nuhçıxandan-Naxçıvana. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.121

² Bax: II Uluslararası Araz hövzəsi simpoziumu. Türkiyə, Ərzurum, 2012, s.50-51; İsa Həbibbəyli. Nuhçıxandan-Naxçıvana. Bakı, Elm və təhsil, s.137-142

3.2. “Kitabi-Dədə Qorqud”un coğrafiyası. “Dədə Qorqud kitabı”ndakı hadisələr, əsasən, Azərbaycanda və qismən də Anadolu ərazilərində cərəyan edir. Sovet hakimiyyəti illərində sərhədlər qapalı və əlaqələr məhdud olduğu üçün Türkiyə tədqiqatçıları Azərbaycan coğrafiyası haqqında kifayət qədər məlumata malik olmadıqlarından “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı yer adlarının daha çox Anadolu əraziləri ilə bağlı olması fikrini kütləviləşdirmişlər. Lakin görkəmli rus şərqşünası Vasili Vladimiroviç Bartold (1869-1930) tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud”un əhatə etdiyi coğrafi ərazi haqqında irəli sürdüyü aşağıdakı mülahizələr bu oğuznamədə hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafiyanı müəyyən etmək baxımından mühüm dönüş yaratmışdır: “Nə Kiçik Asiyada, nə də Balkan yarımadasında epik hekayətlərin qorunub saxlanılması üçün münasib şərait yox idi. Qopuz çalan, nəğməkar şaman Qorqudun haqqındakı əfsanənin mənşəyi, necə olur-olsun, Qorqudun adı ilə bağlı bu epik silsilə çətin ki, Qafqaz mühitindən kənarda yarıdıla bilərdi”.¹ Azərbaycan qorqudşünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının əhatə etdiyi coğrafiyadakı yer adlarının əsasən Azərbaycana aid olmasını isbat etmişdir. Müxtəlif tədqiqat əsərlərində “Kitabi-Dədə Qorqud”da ölkəmizin uca dağları və zəngin təbiəti, Dəmir Qapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Qarabağ, Qaradağ, Əlincə, Dərəşam, Altuntaxt, Göyçə gölü, Qazan göl, Qaraçuq, Şərur, Salaxan və sair kimi yer adlarının təsvir edildiyi təsdiq olunmuşdur. Tədqiqatçılar Naxçıvan ərazisində “Kitabi-Dədə Qorqud”da adıçəkilən əllidən çox toponimin olduğunu qeyd etmişlər.² Həmin yer adlarının əksəriyyəti bu gün də eyni adlarını qoruyub saxlamaqla Dədə Qorqud ruhunu yaşatmaqda davam edirlər.

Eyni zamanda, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Türkiyənin əsa-

¹ Книга моего Деда Коркута (перевод: В. В. Бартольд). Баку, ИНЭ-XXI, 1999, с. 126

² Səfərlə Babayev. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, s.84

sən Azərbaycan sərhədlərinə yaxın olan Şərqi Anadolu ərazisindəki Bayburt hasarı, Trabzon, Amit (Diyarbəkir) qalası, Mardin qalası, Avni qalası, Ağrı dağı, Qars Qalası, Sürməli obası, Aladağ silsiləsi və sair kimi toponimlər yer almış, bir sıra hadisələrin dalğası bu coğrafi hüduqlaradək gəlib çatmışdır. “Bamsı Beyrək boyu”nda cərəyan edən əhvalatların bir hissəsi Bayburtda baş vermişdir. Dədə Qorqud üçün Şərqi Anadolu torpaqları ilə, məsələn Bayburt hasarı ilə Əlincə qalası arasındakı fərq coğrafi ərazi ilə bağlı olmayıb, oğuz igidlərinin taleyi, mübarizəsi, hədəfləri ilə əlaqədardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Türkiyə ərazisindəki Alagöz dağları Qalın Oğuz Elinin sərhədləri kimi deyil, əksinə, doğma torpaqlar kimi vəsf olunmuşdur. Burada tarixi qonşumuz olan Gürcüstanın Toqquz tümən Gürcüstan, Abxaziya, Tumanın qalası, Aqsəqa qalası və sair kimi yaşayış yerləri və qalalarının da adları vardır. Qonşu xalqlara, sərhəd bölgələrinə aid olan yer adları o zamankı Qalın Oğuz Elinin Azərbaycanın sərhədlərini təsvir etməyə imkan yaradır. Bundan başqa, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı Qalın Oğuz Elinin əraziləri, sərhədləri və düşmənləri haqqında yazılanlar bu ədəbi abidənin yarandığı VI-VII əsrlərdə Qafqazda erməni adlı hər hansı bir tayfanın, yaxud “kafərin” olmadığını sübut edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”u dönə-dönə, sətirbəsətir oxuyub araşdırmış, Azərbaycan yazıçıları və alimləri də “Dədə Qorqud”da “erməni və hay” sözlərinə rast gəlmədikləri,¹ “Kitab”da “nə bir erməni, nə erməni dövləti, nə də erməni dilinin heç bir əlaməti, izi-tozunun” olmadığı² qənaətinə gəlirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un cızdığı Qafqaz və Anadolu coğrafiyasının xəritəsində erməni “izi-tozu”nun olmaması uydurma erməni köçlərinin bu yerlərdə çox sonralar baş verdiyini bir daha təsdiq edir.

¹ Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.29

² Tərhan Quliyev. “Dədə Qorqud kitabı”: bir müqəddimə, üç boy. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.9

Sovet hakimiyyəti illərində vaxtilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı oğuz coğrafiyasını əhatə edən ərazilərdə hər hansı bir dövlət qurumunun mövcudluğu barədə söz açılmamışdır. Lakin konkret bir dövlətin adı çəkilməsə də tədqiqatçılar “Kitabi-Dədə Qorqud”u daha çox “köçəri-patriarxal qəbilə quruluşunun pozulduğu, feodal münasibətlərinin qüvvətləndiyi əsrlərin məhsulu”¹ hesab etmişlər. Sovet dövründə “Kitabi-Dədə Qorqud”da hər hansı bir dövlət quruluşunun olmasından bəhs edilməməsi, heç şübhəsiz, həmin tarixi mərhələdə kommunist rejiminin SSRİ-yə daxil olan xalqların soykökünün, dövlətçilik tarixinin, ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərinin unutturulması, yəni böyük qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun dediyi kimi, “manqurtlaşdırma” siyasətini həyata keçirməsilə əlaqədar idi. Ona görə həmin dövrdə elm adamlarının əsas vəzifəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”u qoruyub saxlamaqdan, nəşr və tədqiq etməkdən, xalqa tanıtmaktan ibarət idi ki, Azərbaycan alimləri nə qədər çətin olsa da, bu tarixi və mühüm ədəbi-tarixi vəzifələri şərəflə yerinə yetirə bilmişlər.

3.3. “Kitabi-Dədə Qorqud”un qadağası və bəraəti. Məlum olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları 1950-1951-ci illərdə Azərbaycan sovet rəhbərliyi tərəfindən tənqid olunmuş, bu abidənin tədqiqatçıları və nəşirləri “pantürkist” damğası ilə günahlandırılmışlar. Belə ki, 1950-ci ilin may ayında Respublika ziyalılarının növbəti vəzifələrinə həsr edilmiş yığıncaqda “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqı ilə, onun tarixi, folkloru və dili ilə heç bir əlaqəsi olmayan əsəri” kimi tənqid atəşinə tutulmuş və eposun “mürtəce burjua millətçilik mahiyyətinin ifşa edilməsi” tələbi irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının 24 may 1951-ci ildə keçirilmiş XVIII qurultayında da Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağirovun məru-

¹ Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. Bakı, AzSSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s.54

zəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” daha kəskin şəkildə tənqid edilmiş, dastana qarşı aşağıdakı ağır ittihamlar ifadə olunmuşdur: “Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığı və məsuliyyət hissini itirərək uzun illər ərzində bu zərərli, xalqa zidd kitabı (Kitabi-Dədə Qorqud-İ.H.) Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” xalq eposu deyildir: Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədi ilə Azərbaycana gələn oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən, qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdır.

Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstitutunun kobud bir səhvi hesab edilməlidir.¹

Bundan sonra respublikada ideoloji sahə ilə məşğul olan bütün qurumlarda: Yazıçılar İttifaqında, Elmlər Akademiyasında, rəsmi dövlət mətbuatında “Kitabi-Dədə Qorqud”un, onun tədqiqatçıları və nəşirlərinin əleyhinə geniş siyasi-ideoloji təbliğat kampaniyası təşkil olunmuş və nəticədə 1951-ci ildə eposun nəşri və tədqiqi qadağan edilmiş, bu ədəbi abidə ilə əlaqədar olan elm adamları müvafiq şəkildə cəzalandırılmışlar.

Yalnız 1956-cı ildə ölkədə Sovetlər İttifaqının başçısı İosif Stalinlə əlaqədar şəxsiyyətə pərəstişin qalıqlarının aradan qaldırılması haqqında rəsmi dövlət qərarları meydana çıxdıqdan sonra tanınmış Azərbaycan alimləri Məmməd Arif, Həmid Araslı, Əbdüləzəl Dəmirçizadə və Məhəmməd Hüseyn Təhmasibin respublikanın əsas partiya mətbuat orqanı olan “Kommunist” qəzetində çap etdirdikləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları barədə” adlı məqalə ilə bu böyük ədəbi abidəyə bəraət qazandırmaq mümkün olmuşdur.² Azərbaycan qor-

¹ Bax: “Kommunist” qəzeti, 26 may 1951-ci il

² Bax: M.Arif, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.H.Təhmasib. “Kitabi-Dədə Qorqud” barədə // “Kommunist” qəzeti, 17, 26 mart 1957-ci il

qudşünaslıq elminə “Bəraət məqaləsi” kimi daxil olmuş bu məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud”un əsl obyektiv elmi qiyməti verilmiş və bu nadir ədəbi abidədən imtina etməyin zərəri yüksək vətəndaşlıq səviyyəsində xüsusi olaraq vurğulanmışdır: “Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət abidələrindən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” adı ilə məşhur olan qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Xalqımızın orta əsrlər həyatında baş vermiş tarixi, mədəni hadisələrin öyrənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan bu zəngin xalq yaradıcılığı məhsulu son illərdə böyük bir yanlışlıq nəticəsi olaraq düzgün qiymətləndirilməmiş, hətta Azərbaycan xalqı ilə əlaqəsi olmayan zərərli bir əsər kimi qələmə verilmişdir. Tariximizin, ədəbiyyatımızın, dilimizin, folklorumuzun, etnoqrafiyamızın öyrənilməsi üçün çox zəngin bir mənbə olan bu qiymətli abidəni... obyektiv bir şəkildə tədqiq etmək alimlərimizin qarşısında duran təxirəsalınmaz şərəfli bir vəzifədir. ...Belə bir abidədən imtina etmək, onu zərərli bir şey kimi qələmə vermək tarixi abidələrə vicdanla yanaşmamaq deməkdir”.¹

Dövrün ideoloji prinsiplərinə uyğun olaraq, rəsmi qurumların rəhbərləri “Kitabi-Dədə Qorqud”a münasibətdə yanlış mövqe tutduqlarını etiraf etməli olmuşlar. Bununla belə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycanda ilk nəşiri və tədqiqatçılarından biri olmuş Həmid Araslının bu ədəbi abidəni tənqid etməkdən boyun qaçırması, mətbuatda yazıldığı kimi “səhvlərini malalamağa çalışması”² elm tariximizdə iz salmışdır. Qorqudşünaslıqda bu hadisə Həmid Araslının “öz mövqeyini sona qədər müdafiə etməsi” kimi qiymətləndirilmişdir: “Həmid Araslı 1951-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi ilə bağlı elmi fəaliyyətinə görə tənqidlərə və təqiblərə məruz qaldıqda belə, bu abidənin qəhrəmanlarına qarşı irəli sürülən ittihamları

¹ Bax: M.Arif, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.H.Təhmasib. “Kitabi-Dədə Qorqud” barədə // “Kommunist” qəzeti, 17, 26 mart 1957-ci il

² Bax: “Ədəbiyyat qəzeti”, 5 may 1951-ci il

qətiyyətlə rədd edirdi. O, müzakirələr zamanı “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının milli folklor mədəniyyətimiz üçün yad olmadığını bildirməklə, onun ədəbiyyat tarixindən, dərsliklərdən çıxarılması barədə qərəzli göstərişlərin xüsusi məqsəd daşdığını dəfələrlə qeyd etmişdi”.¹

Eyni dövrdə Türkmənistanda da “Kitabi-Dədə Qorqud” dövlət səviyyəsində tənqid olunmuş, qorqudşünas alimlər və nəşirlər: “Qorqud Ata” kitabının türkmən variantını 1950-ci ildə çap etdirmiş professor Məti Kosayev (1906-1984) və həmin kitabın elmi redaktoru, akademik Baymuhəmməd Qarriyev (1914-1981) və nəşriyyat redaktoru Orazməmməd Abdalov (1909-?) 25 il müddətinə ən ağır cəzaya məhkum edilmişlər. Eyni zamanda, “Qorqud Ata” kitabı ilə əlaqədar tədqiqatlar aparmış akademik Aman Kəkilov (1912-1974), Rəhman Rəcəbov və başqaları “pantürkist” adı ilə damğalanmışlar.² Mənbələrdən öyrənirik ki, Sovet hökumətinin rəhbəri İosif Stalinin ölümündən və şəxsiyyətə pərəstişin aradan qaldırılması haqqında SSRİ miqyasında tədbirlər həyata keçirildikdən sonra – 1956-cı ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Türkmənistandakı tədqiqatçıları və nəşirləri bəraət almışlar.³ Sonralar Türkmənistanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsi 1995-ci ildə filologiya elmləri doktorları Ata Annanurov (1930-1997) və Toyly Quzuçiyev (1936-1998) tərəfindən nəşr edilmişdir. Görkəmli türkmən alimi Annaqurban Aşurov 1997-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrini bir yerdə Aşqabatda çap etdirərək türkmən oxucularına çatdırmışdır.⁴

¹ Cəlal Qasımov. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması. Bakı, Nurlan, 2013, s.111

² Мурадгелди Соегов. О тюркменских изданиях и издателях огузского народного эпоса «Книга моего Деда Коркута» // Вестник Удмуртского Университета. Серия история и филология. Ижевск, 2017, том 27, №3, с.408-416

³ Yenə orada, s.412

⁴ Bax: Annaqurban Aşurov. Xalq ruhunun sönməz ifadəsi // Kitabi-Dədəm Qorqud. Sözdər. Aşqabad, 2015, s.238

Bundan başqa, 2015-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsi akademik Annaqurban Aşurovun geniş sözardı məqaləsi ilə Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu tərəfindən nəfis tərtibatla nəşr edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un bütövlükdə Azərbaycan xalqına qaytarılması və ona aid olmasının tam təsdiq edilməsi, qorqudşünaslığın geniş miqyas alması xalqımızın Ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında imzaladığı 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanından sonra ölkəmizdə və dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində həyata keçirilmiş genişmiqyaslı siyasi-ideoloji, ədəbi-mədəni tədbirlər sayəsində baş vermişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyi münasibəti ilə 9 aprel 2000-ci il tarixində dövlət səviyyəsində keçirilən yubiley mərasimində Ulu öndər Heydər Əliyevin tarixi nitqində deyilmiş aşağıdakı sözlər bu möhtəşəm ədəbi abidəyə əbədi olaraq verilmiş siyasi bəraətin parlaq ifadəsidir: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Gənclik bu kitabı nə qədər dərindən bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər sevməkdir”.¹

Milli dövlətçilik meyarları əsasında qiymət verib, onu yeni nəslin vətənpərvərlik və milli-mənəvi özünüdərk dərslisinə çevirmək görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”a münasibətinin aparıcı xəttini müəyyən edir. Qorqudşünaslıqda doğru olaraq deyildiyi kimi, Ulu öndər Heydər Əliyevin yanaşmasında bu dastan hər sözü, hər cümlə-

¹ Heydər Əliyev. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı // Dədə Qorqud dünyası (məruzələr, məqalələr). Bakı, Öndər, 2004, s.7

si milli dövlətçilik tarixinin əməli təcrübəsi və fəlsəfəsi ilə yoğrulmuş eposdur”.¹

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü ildə Brüsseldə Dədə Qorqudun heykəlinin açılışında iştirak etməsi, xüsusən “Azərbaycan Respublikasındakı monumental heykəltəraşlıq abidələri, xatirə-memorial və memarlıq kompleksləri haqqında” 12 aprel 2007-ci ildə qəbul edilmiş Sərəncamı əsasında 2013-cü ildə Bakı şəhərində Dədə Qorqudun abidəsinin ucaldılması və “Dədə Qorqud dünyası tarixi-etnoqrafik kompleksi”nin yaradılması mühüm ictimai-mədəni hadisədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 20 fevral 2015-ci il tarixi Sərəncamının əsasında ölkə və dünya miqyasında keçirilmiş elmi-mədəni tədbirlər, çap olunmuş kitablar yüksək ideya bədii xüsusiyyətlərə malik olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un beynəlxalq aləmdə Azərbaycan xalqına məxsus ədəbi abidə olmasının bir daha təsdiqinə çevrilmişdir. Prezident İlham Əliyevin aşağıdakı fikirləri “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində oynadığı rolu aydın şəkildə nəzərə çarpdırır: “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Bu əsərdə Azərbaycan xalqının keçmiş həyat tərz, məişəti, psixologiyası əks olunmuşdur. Əsərin qəhrəmanlarının adlarını Azərbaycanın çoxsaylı yaşayış məntəqələrində görmək olar. Bu əsərdə Azərbaycan toponimləri əks olunmuşdur. Bir sözlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalq ədəbiyyatının yazılı abidəsidir. Bu dastan hər bir azərbaycanlı üçün əzizdir.”²

“Kitabi-Dədə Qorqud”un elm aləminə tanıtılmasının

¹ Cəlal Qasımov. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması. Bakı, Nurlan, 2013, s.83

² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakının Nərimanov rayonunda ucaldılan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin və yeni salınan “Dədə Qorqud” parkının açılış mərasimində nitqi // “Azərbaycan” qəzeti, 14 dekabr 2013-cü il

200 illiyi münasibətilə tanınmış alman şərqşünası Henrix Fridrix fon Ditsin 1815-ci ildə çap etdirdiyi “Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkarlanmış Oğuz siklopu” məqaləsinin “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyu ilə birlikdə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi tərəfindən iyirmi beş dildə kitab halında çap edilərək ictimaiyyətə çatdırılması “Kitabi-Dədə Qorqud”a yenidən qayıdışı və ölkəmizdə azərbaycançılıq ideologiyasının, milli-mənəvi dəyərlərin dərinləşdirilməsi proseslərinin geniş miqyasda inkişaf etdirilməsini təmin etmişdir.

Müstəqillik illərində “Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyası Azərbaycandan başqa, digər türk dövlətlərində və xarici ölkələrdə dünya dillərində dəfələrlə nəşr olunmuş, haqqında çoxsaylı tədqiqatlar meydana çıxmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” epos-epopeyası hazırda Azərbaycanın dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi ən məşhur əsərlərdən biri kimi qəbul olunur.

3.4. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Azərbaycan dövlətçiliyi: Qalın Oğuz Eli. Məhz bütün bunlardan sonra “Kitabi-Dədə Qorqud”un möhtəşəm ədəbi abidə kimi həm də milli dövlətçilik tariximizin Ata kitabı miqyasında da tədqiq olunmasına geniş meydan açılmışdır. Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında təsvir olunan Qalın Oğuz Elinin Azərbaycan dövlətçilik tarixinin hadisəsi olaraq tədqiqatlarda görünməsinə başlanılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qalın Oğuz Eli mövzusu Azərbaycan qorqudşünaslıq elmində dövlət müstəqilliyi dövründə meydana çıxan və XXI əsrdə formalaşan yeni elmi istiqamətdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan aydın surətdə görünür ki, Qalın Oğuz Eli qədim dövrdə oğuz tayfa birlikləri əsasında yaranmış Azərbaycan Oğuz dövlətidir. “Qalın Oğuz Eli” söz birləşməsindəki “El” sözü “tayfa-xalq” və “dövlət” anlayışlarını ifadə edir. Yəni Qalın Oğuz Eli – Qalın Oğuz dövləti və ya Qalın Oğuz tayfa birliyi mənalarını bildirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsindəki “xanlıq geri

qayıda”, boylardakı “Xanım-Sultanım” müraciətlərinə əsaslanmaqla Qalın Oğuz Elinin xanlıq idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan bir dövlət quruluşu olduğu anlayışını düşünmək yalnız olardı. Çünki “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “xanlıq” sözü xanlıq idarə üsulu mənasında yox, titul bildirən xanların, xanlar-xanının idarə etdiyi tayfa birliyi anlamında işlədilmişdir. Ona görə də Qalın Oğuz Eli ilə XVIII əsrdə Azərbaycan tarixində meydana çıxmış xanlıqlar idarəetmə sistemini eyniləşdirmək olmaz. Fikrimizcə, müasir terminologiya ilə desək, Qalın Oğuz Eli parlament tipli idarəetmə prinsipinə əsaslanan bir cəmiyyət olmuşdur. “Dədə Qorqud kitabı”nda xanlar-xanı “Bayandır xanın Divanı” kimi ifadə olunan bu idarəetmə strukturu İç Oğuzla, Dış Oğuzu özündə birləşdirən Oğuz cəmiyyətindən ibarətdir. Elmi ədəbiyyatlarda bu bəzən “Xalq Şurası”¹ və ya “Məsləhət Şurası” da adlandırılmışdır.²

“Xanlar-xanı” “Bəylər-bəyi” Bayandır xanın rəhbərlik etdiyi Divanda İç Oğuzu Qazan xan və ya xan Qazan təmsil edir ki, o, Qalın Oğuz Elinin ikinci şəxsi və hərbi rəhbəri, baş qərargah rəisi funksiyasını həyata keçirir. Dış Oğuz tayfalarının Divandakı təmsilçisi olan Alp Aruzun Qazan xanla qohumluq əlaqəsi olmasına, onun dayısı olmasına baxmayaraq, onların arasında müəyyən fikir ayrılıqları da vardır. Dədə Qorqudun təqdim etdiyi Divanın sağ və sol qanadlara ayrılması və bu istiqamətlər üzrə hər kəsin yerinin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə görə sıralanması Qalın Oğuz Elində müxtəlif qütbləri birləşdirən sistemli bir cəmiyyətin olduğunu nümayiş etdirir. Bu, həm də Qalın Oğuz Eli Divanının demokratik xarakterə malik olduğunu göstərir. Epos qəhrəmanlarının dilində Bayandır xanın həm də az olsa da “padşah” kimi qələmə veril-

¹ Александр Якубовский. «Китаби-Деде Коркуд» и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья // Книга моего Деда Коркута (перевод: В.В.Бартольд). Баку, ИНЭ-XXI, 1999, с.135

² Xəliləddin Xəlilli. Türk mədəbiyyatı tarixində “Oğuz xaqan” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.134

məsi, fikrimizcə, “Dədə Qorqud kitabı” nüsxələrinin sonralar ayrı-ayrı katiblər tərəfindən üzü köçürülərkən edilmiş əlavələrdəndir. Çünki Dədə Qorqud boylarında Bayandır xan “padşah” sözünün daşdığı avtoritar-despot tipi yox, “El”in başçısı, ağsaqqalı, rəhbəri, yol göstərəni mənasında “bəylərbəyi” anlayışına daha uyğun olan bir şəxsiyyət kimi canlandırılmışdır. Divanda təmsil edilmiş “tanınmış iyirmi dörd sancaq bəyi” isə bütün oğuz qəbiləsi başçılarından təşkil olunmuş tayfa birliyi mənasını daşıyır. Divanda öz yeri olan Qazılıq Qoca İç Oğuzu təmsil etməklə Bayandır xanın vəziri və Bükdüz Əmənin xidmətində çalışmış din təbliğatçısıdır.

Boylarda baş verən hadisələrin gedişindən Qalın Oğuz Elində əks-kəşfiyyət işi ilə məşğul olan təhlükəsizlik xidmətinin və ailə-nigah, adqoyma məsələlərini tənzimləyən ədliyyə sisteminin də olduğunu müşahidə etmək mümkündür. “Kitabi-Dədə Qorqud”un baş qəhrəmanı Dədə Qorqud isə Qalın Oğuz Elində “Oğuznamə”nin müqəddiməsində deyildiyi kimi, “Oğuzun tamam bilicisi”, “qayıbdən dürlü xəbərlər söyləyən”, “Oğuz qövmünün müşkülünü həll edən”¹ çoxcəhətli funksiyalara malik müdrik bir şəxsiyyətdir. Dədə Qorqud Qalın Oğuz Elinin baş ideoloqu və ya ideoloji məsələlər üzrə baş vəziri vəzifəsini həyata keçirmişdir. Qaraca Çoban isə Qalın Oğuz Elində öz eli-obası, torpağı üçün vətənpərvərlik nümunəsi göstərən sadə adamların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Qalın Oğuz Elində hakimiyyətin nəsil şəcərəsi üzrə davam etdirilməsinə bir çox işarələr olsa da, igid Beyrək bütövlükdə “Elin” və ya Qazan xanın daşdığı baş sərkərdə vəzifəsinin gələcək davamçısı və ya onun oğlu Uruz kimi əsas davamçılarından biri kimi nəzərə çarpır.

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan dövlətçilik tarixinin də mükəmməl abidəsidir. XX əsrin sonla-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşri (Çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi: İsa Həbibbəyli). Bakı, TEAS-Press, 2016, s.205

rında əlamətləri görünən, XXI əsrin əvvəllərindən etibarən tədricən genişlənməkdə olan tədqiqatlarda Qalın Oğuz Eli – “bütün qövmələri bir xalq kimi görmək” təfəkkürünün ifadəsi,¹ “Böyük Oğuz dövləti”,² strukturuna görə “nəhəng bir federativ dövlət”,³ “Oğuzların tayfa ittifaqından... daha yüksək mərhələyə-dövlət quruculuğu mərhələsinə qədəm qoyduqları dövrün keçid hakimiyyəti”⁴ olaraq qiymətləndirilmişdir. Son illərdə Qalın Oğuz Elinin ərazilərinin və sərhədlərinin müəyyən edilməsi qorqudşünaslığın inkişafında yeni olmaqla bərabər, həm də elmdə milli dövlətçilik anlayışının genişlənməsi və dərinləşməsinin təzahürüdür. Qalın Oğuz Elinin geniş əraziləri Böyük Oğuz dövlətinin bugünkü Azərbaycan coğrafi məkanından geniş olub, ölkəmizin tarixi ərazilərinin hüduqlarını nəzərə çatdırır. Ən son tədqiqatlara əsasən, “Qalın Oğuzun ərazilərinə bir daha nəzər salası olsaq, şərti olaraq Aladağ adlandırdığımız torpaqların Gürcüstandan başlayıb Göyçə gölündən, Göyçə dağından keçərək, Əlincəyə qədər olan ərazilər olduğunu, Dış Oğuzun bu torpaqlardan Şərqdə yerləşən Dərbənd, Bərdə, Gəncəyə qədər – bütün Qarabağı əhatə edən ərazilər, İç Oğuzun isə Əlincə qalasından qərbdə Trabzona, Mərdinə, Bayburt hasarına, Evnik qalasına qədər olan torpaqlar olduğunu söyləmək mümkündür”.⁵

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Qalın Oğuz Eli ərazilərini əhatə edən müdafiə qalaları, giriş qapıları və əsas yaşayış məntəqələri də qeyd olunmuşdur. “Kitab”da Dəmir Qapı Dərbənd Qalın Oğuz Elinin Şimaldan girişi və müdafiə qalası, Əlincə isə cənubi-qərbdən yaşayış yeri kimi yox, düşməndən müdafiə

¹ Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.42

² Tofiq Hacıyev. Dədə Qorqud kitabı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild. Bakı, Elm, 2004, s.409

³ Yənə orada

⁴ Tərlan Quliyev. Ədəbiyyatımızın və tariximizin bir parçası // Dədə Qorqud. Vatikan nüsxəsi (transliterasiya, müqəddimə və şərhlərin müəllifi: Tərlan Quliyev). Bakı, Xan, 2018, s.12

⁵ Yənə orada, s.26

olunmaq üçün qala kimi təqdim olunur. Fikrimizcə, Bayandır xanın və Qazan xanın evinin və iqamətgahının yerləşdiyi Altuntaxt Qalın Oğuz Elinin baş kəndi, paytaxtıdır. Bu o deməkdir ki, Bayandır xanın Divanı və Ağ meydanı da həmin ərazilərdə yerləşmişdir. Etimoloji cəhətdən “Altuntaxt” sözünün daşdığı “Qızıl iqamətgah” mənasının hakimiyyətin taxt-tacı fikrini ifadə etməsi ilə yer bildirən Altuntaxt toponiminin hər ikisi bu məkanın dövlətin, tayfa birliyinin mərkəzi yeri olduğunu düşünməyə əsas verir. Elmi ədəbiyyatlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Altuntaxta aid coğrafi məkan adlarının Naxçıvan və Qərbi Azərbaycan ərazilərində olmasına dair məlumatlar, Altuntaxtın Naxçıvan ərazisində mövcud olan yerinin təsviri¹ Qalın Oğuz Elinin baş iqamətgahının mövcudluğunu təsdiq edir.

Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsi Qalın Oğuz Eli – Böyük Oğuz dövləti haqqında epopeyadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” – Azərbaycanın Böyük Oğuznamə Kitabıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” – Oğuz Elinin Ata kitabı, Qalın Oğuz Eli – Azərbaycan dövlətçiliyinin bünövrəsidir. “Dədə Qorqud kitabı” – Qalın Oğuz Elinin miladdan əvvəlki birinci minilliyin ortalarından başlayıb, bizim eranın VII əsrinə qədər davam etməkdə olan keşməkeşli hekayətinin möhtəşəm oğuznaməsidir. Dədə Qorqud boyları – Azərbaycan xalqının milli varlığının və dövlətçilik ənənələrimizin mükəmməl təməl əsəridir. Qalın Oğuz Eli – müstəqil Azərbaycan Respublikasının ədəbi-tarixi sələfidir.

Bütün bunlar Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un Vətəni haqqında aşağıdakı ümumiləşdirilmiş nəticəni bəyan etməsinə əsas yaratmışdır: “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün türk dünyasına məxsusdur, onun Vətəni Azərbaycandır, sahibi Azərbaycan xalqı-

¹ Səfərəli Babayev. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, s.103

dır, müstəqil Azərbaycan dövlətidir.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının zəngin mə-nəviyyata, yüksək milli və bəşəri dəyərlərə malik bir xalq, Azərbaycan Respublikasının isə davamlı və dayanıqlı tarixi ənənələri, möhkəm təməlləri, böyük gələcəyi olan müstəqil bir dövlət olduğunu nümayiş etdirir.

3.5. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının müqəddiməsi: Qorqud Atanın avtoportreti. Müxtəlif əlyazma nüsxələrinin olmasına baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”un ən məqbul variantı Drezden nüsxəsi hesab olunur. Əvvəla, digər əlyazma nüsxələri ilə müqayisədə Drezden nüsxəsi ən geniş həcmə malikdir. İkincisi isə müəyyən katib əlavələri və yanlışlıqları olsa da, Drezden nüsxəsinin mətnindəki sözlərin demək olar ki, mütləq əksəriyyəti oxunmuş, yəni oğuznamənin bu nüsxəsi əsasən tam olaraq dövrümüzə qədər gətirilib çatdırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, Drezden nüsxəsi bir “Müqəddimə” və on iki boydan ibarətdir. Hər biri orijinal, bənzərsiz, süjetə malik olan boylardakı hadisələr arasında oxşarlıq çox az olsa da, iştirakçıların bir çoxunun müxtəlif boylarda iştirakı “Dədə Qorqud kitabı”nın tam, bütöv bir ədəbi abidə olduğunu nümayiş etdirir. Dədə Qorqud boylarının dili və təhkiyəsi də “Kitab”ın vahid bir sistemli mətnə malik olmasından xəbər verir. Bununla belə, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylardan hər biri ayrılıqda həm də müstəqil bir bədii əsər təəssüratı yaradır. Həm bütövlükdə on iki boyun, həm də ayrı-ayrılıqda hər bir boyun ideya-məzmunu və bədii-sənətkarlıq səviyyəsi baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” böyük ədəbiyyat hadisəsi sayılmağa layiqdir.

“Bismillah-ir-rəhman-ir-rəhim” sözləri ilə başlanan “Müqəddimə” “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında əsas obraz olan Dədə Qorqudla və təsvir ediləcək hadisələrin mahiyyəti

¹ Heydər Əliyev. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı // Dədə Qorqud dünyası (məruzələr, məqalələr). Bakı, Öndər, 2004, s.16

ilə ilkin tanışlıq üçün şərait yaradır. “Müqəddimə”dəki öyüdnamələr, obrazlı şəkildə ifadə olunmuş hikmətli sözlər “Dədə Qorqud kitabı”ndakı ayrı-ayrı boyların qabaqcadan nəzərə çarpdırılmış ibrətamiz dərsləri kimi səslənir. İndiyədək folklorşünaslıq elmində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastan janrında yaranmış şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsi hesab olunduğu üçün buradakı “Müqəddimə” ustadnamə adlandırılmışdır. Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsi dastan poetikasına aid olan ustadnamədən çox, yazılı ədəbiyyatda iri həcmə malik olan roman, yaxud epopeya janrlarında yaradılmış əsərlərin proloqu funksiyasını daşıyır. Çünki, adətən, ustadnamələrdə dastanın əsas süjeti ilə əlaqəsi olmayıb, yaxud da çox cüzi bağlılığı olan ümumi söz-sənət, həyat-mərifət dərslərindən bəhs olunduğu halda, yazılı ədəbiyyatda olan proloq isə aid olduğu əsərin üzvi tərkib hissəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində də romanda və ya epopeyada, hətta povestdə olduğu kimi, əsərin sonrakı hissələrində təsvir ediləcək hadisələr üçün müəyyən hazırlıq işi aparılmış, baş verəcək təfərrüatlarla tanışlıq baxımından ilk addımlar atılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı müqəddimə gələcək hadisələrin başlanğıcı olub, sözün əsl mənasında eposa giriş xarakteri daşıyır, yəni “Müqəddimə” olmasa, Dədə Qorqud boylarındakı hadisələrin təsvir edilməsinə başlamaq göydəndüşmə və anlaşılmaz olar. “Kitab”ın ilk sətiirlərində öz əksini tapmış aşağıdakı mətləblər roman-epopeya üçün ümumi hazırlıq funksiyasını yerinə yetirməklə bərabər, həm də konkret olaraq oğuznamə süjetinin başlanğıcıdır; “Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın Bayat boyundan, Qorqud Ata diyərlər, bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi, – nə diyərsə, olurdu, Qaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala anın könlünə ilham edərdi...”

Qorqud Ata ayıtdı: Axır zamanda xanlıq geri-Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almıya. Axır zəman olub qiyamət qopunca bu didügi Osman nəslidir. İşdə sürilib gidə-yürir və dəxi neçə buna bənzər söz söylədi.

Qorqud Ata Oğuz qövminin müşkilini həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqud Ataya danışınca işləməzlərdi”.¹

Bu, “Dədə Qorqud” kitabına girişi ifadə edən, süjetin başlamasından xəbər verən mükəmməl bir proloq, yaddaqalan bir bədii müqəddimədir. “Müqəddimə”dəki şeir parçalarında – söyləmələrdə müdrik fikirlər, professor Əhməd Kabaklının yazdığı kimi “əxlaq düsturları”² ifadə olunmuşdur. “Müqəddimə”də həmçinin sonrakı boylar üçün hazırlıq, həm də real bir başlanğıc notları mənalandırılmışdır. “Müqəddimə”dəki şeir parçalarının bəzi misralarında epik təhkiyə əlamətləri hiss olunur:

*...Könlünü uca tutan adamda ağıl olmaz,
Yad oğlunu saxlamaqla oğul olmaz,
Böyüyəndə atar-gedər, gördüm deməz...³*

Qorqudşünaslıqdakı “Müqəddimə”nin sonradan katiblər tərəfindən yazılaraq, əsərə əlavə edildiyini güman edən fərziyyələrin ciddi elmi əsası yoxdur. Fikrimizcə, “Müqəddimə” əvvəlcədən qoşulub-düzülmüş orijinal bədii mətnidir, sadəcə müxtəlif əlyazmaların üzü köçürülərkən katiblər bura müəyyən əlavələr etmişlər. Bizə görə həmin əlavələr “Müqəddimə”nin nəsr – boylama mətnlərinə yox, əsasən şeir – soylama parçalarına artırılmış misralardan ibarətdir. Bütövlükdə “Müqəddimə” olmadan “Kitabi-Dədə Qorqud”da böyük bir natamamlıq görünür. “Müqəddimə” geniş mənada Dədə Qorqud dünyasına, xüsusən də “Kitabi-Dədə Qorqud”a mənalı və əhəmiyyətli bir girişdir. “Müqəddimə”də səslənən fikirlər epopeyanın sonrakı bütün boylarını başa düşmək üçün qiymətli bir

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.30

² Ahmet Kabaklı. Türk edebiyatı. 5 ciltte, II cilt. İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı, 2008, s.243

³ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.31

açardır.

“Müqəddimə” həm də epopeyanın yaradıcısı Dədə Qorqudun möhtəşəm avtoportretini əks etdirən mükəmməl bir bədii mətnidir.

3.6. Dirsə xan oğlu Buğac boyu: Bayandır xanın təqdimatı və Buğacın hekayəti. “Kitabi-Dədə Qorqud”un birinci boyu olan “Dirsə xan oğlu Buğac boyu” oğuznamənin sonrakı boylarında fərqli şəkildə təsvir edilən nəzir-niyazla doğrulmaq və igidlik göstərüb ad qazanmaq motivi üzərində qurulmuşdur. Bayandır xanın uca meydanında “bərək daşa buynuz vursa, un kimi üyüdən” buğa ilə vuruşda qalib gəlib, onu öldürməyi bacarmış igidin ona həsəd aparən qırx nökrin fitnəsi ilə atasının oğlunu ov ovlamağa dəvət edilərək Dirsə xan tərəfindən oxla vurulması, “boz atlı Xızır”ın tövsiyəsi ilə oğlunun arxasınca gələn anasının südü və dağ çiçəyi məlhəmi ilə Buğacın sağaltması əslində bitkin bir hekayədir. Lakin hadisələrin sonrakı gedişində Buğacın sağ qalmasından xəbər tutan qırx namərdin qaçırdığı “ağlı çaşmış, başı itmiş qoca atası” Dirsə xanın gözləmədiyi halda anasının müraciəti ilə oğlu tərəfindən əsirlikdən azad edilməsi bu boyu qeyri-adi sonluqla bitən ibrətamiz bir novellaya çevirmişdir.

“Dirsə xan oğlu Buğac boyu” həm də Qalın Oğuz Elinin başçısı, xanlar-xanı Qam Ğan oğlu Bayandır xanın hekayətidir. Digər boylarda zəruri hallarda təsvir edilən Bayandır xan “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda geniş planda, hərtərəfli şəkildə təqdim olunmuşdur. Bayandır xanın Qalın Oğuz Elindəki yeri, rolu və funksiyası “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda əsas yönləri ilə təsvir edilmişdir. Bayandır xan haqqında bu boydakı təsvirlər olmasa idi, sonrakı boylarda “xanlar-xanı”na dair öz əksini tapmış məlumatların mahiyyətini başa düşmək çətin olardı. “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda Bayandır xanın Qalın Oğuz Elinin inkişafında, oğuz tayfalarının artıb çoxalmasında maraqlı olması qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur:

“Bir gün Qam Ğan oğlu Bayandır xan yerindən durmuşdu... Günlüyünü yer üzünə dikdirmişdi. Hündür alaçığı göy üzünə dirənmişdir. Min yerdə ipək xalça döşənmişdi. Xanlar-xanı Bayandır xan ildə bir dəfə şadlıq edib, oğuz bəylərini qonaq edərdi. Yenə şadlıq məclisi qurub, atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qırmızı otaq, bir yerdə qara otaq qurdurmuşdu. “Kimin oğlu, qızı yoxdursa, qara otaqda oturdun, altına qara keçə döşəyin, önünə qara qoyun ətinin qovurmasından gətirin. Yeyir-yesin, yemir-sə-dursun getsin” demişdi. “Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qırmızı otağa yerləşdirin. Oğlu-qızı olmayanı, Allah qarğayıb, biz də qarğayırıq, qoy bilsin” demişdi”.¹

Bayandır xanın iqamətgahının təsviri və buradakı qaydaların diqqət mərkəzinə çəkilməsi geniş mənada Oğuz cəmiyyətinin özünəməxsusluqları ilə ilk tanışlıq baxımından da əhəmiyyətlidir.

Dədə Qorqudun oğuz gənclərinə igidliklərinə görə ad qoyması ilk dəfə olaraq “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nda təsvir olunmuşdur. Bütövlükdə Qalın Oğuz Eli üçün ənənəyə çevrilmiş Dədə Qorqud adqoyma mərasiminin tam gedişatı ən təfərrüatlı şəkildə “Kitab”ın birinci boyunda verilmişdir. Buradakı əyani şəkildə canlandırılan adqoyma səhnəsi ciddi bir yazıçı müşahidəsi ilə təsvir edilmiş nadir bir kino kadrları təəssüratı yaradır. “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nda təsvir edilən adqoyma mərasimi Dədə Qorqud dünyasının əhəmiyyətli bir hadisəsinin canlı tablosudur. Bu adqoyma mərasimi və savaş səhnəsi müstəqil bir hekayə qədər məzmunlu və təsirlidir: “Deyilənə görə, Bayandır xanın bir buğası və bir buğrası (dəvə balası, köşəyi – İ.H.) vardı. O buğa bərk daşa buynuz vursa, un kimi üyüdərdi. Bir yazda, bir də payızda buğa ilə buğra-nı savaşırdırdılar. Bayandır xan Qalın Oğuz bəyləri ilə tama-

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: S.Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.238

şaya baxır, əylənirdi.

Bir dəfə, Sultanım, yenə buğanı saraydan çıxardılar. Dəmir zəncirli buğanı üç kişi sağdan, üç kişi də sol yanından tutmuşdu. Gəlib meydanın ortasına qoyub getdilər. Bu vaxt Dirsə xanın oğlu üç uşaqla “aşıq-aşıq” oynayırdı. Buğanı qoyub gedəndə oğlanlara “qaç” dedilər. Oğlanların üçü qaçdı, Dirsə xanın oğlu qaçmadı. Hündür meydanın ortasında durdu – baxdı. Buğa da hücum edib oğlana sarı gəldi. İstədi ki, oğlanı həlak eləsin. Oğlan buğanın alnına çəpəki bir zərbə vurdu. Buğa dal-dalı getdi, geri qayıdıb oğlana hücum etdi. Oğlan yenə buğanın alnına möhkəm bir yumruq vurdu. Bu dəfə buğanın alnına yumruğunu dayadı, itələyib meydanın başına çıxardı.

Oğlanla buğa xeyli çəkişdilər. Buğanın iki kürəyi üstündə köpük durdu. Nə oğlan, nə də buğa üstün gəlirdi. Oğlan fikirləşib, ...yumruğunu buğanın alnından çəkib, yolundan atıldı. Buğa ayaq üstə dura bilmədi, yıxıldı, təpəsi üstə düşdü. Oğlan bıçağına əl atdı, Buğanın başını kəsdi.¹

“Dirsə xan oğlu Buğac boyu”ndakı adqoyma mərasimi “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı eyni mərasimlərin ən mükəmməli hesab oluna bilər. Boydakı təsvirlərdən görünür ki, Dədə Qorqud adqoyma mərasimi bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir. Dirsə xanın oğlu ilə buğanın savaşı səhnəsi adqoyma mərasiminin birinci mərhələsidir. İkinci mərhələdə savaştan sonra Oğuz bəyləri yığılıb oğlanı təbrik etdikdən sonra bu mərasimi həyata keçirmək üçün Qorqud məclisə dəvət olunur və igidə ad verir. Boydan öyrənirik ki, Dədə Qorqud Oğuz igidlərinə ad verərkən həmin gəncin etdiyi qəhrəmanlıq hadisəsinin mahiyyətindən çıxış etmişdir: “Bu oğlan Bayandır xanın uca meydanında vuruşmuşdur. Sənin oğlun bir buğa ilə vuruşmuşdur. Qoy adı Buğac olsun. Adını mən verdim, yaşını

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.241

Allah versin”.¹

Nəhayət, adqoyma mərasiminin üçüncü mərhələsində Dədə Qorqud Oğuz bəylərinin yığıncağında yeni ad qoyduğu igidin özünə və atasına, əslində onların təmsalında Oğuz cəmiyyətinə tövsiyələrini verir və diləklərini çatdırır. Buğacla buğanın savaş səhnəsində olduğu kimi, Dədə Qorqudun məclisə gəlib, igidə ad qoyub xeyir-dua verməsi mərasimi də “Kitabi-Dədə Qorqud”un sonrakı boylarında təsvir edilən Basata və Beyrəyə aid olan eyni mərasimlərdən daha geniş, əhatəli, canlı və məzmunludur. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”ndakı adqoyma mərasimi Qalın Oğuz Elində Dədə Qorqudun adqoyma əhvalatlarının mükəmməl bir modelidir. Adqoyma mərasimlərinin olduğu digər boylardan fərqli olaraq, yalnız bu boyda Dədə Qorqud buğa ilə savaşda qalib gəlmiş igidə “Buğac” adı verməklə bərabər, onun haqqındakı xeyir-duasını və diləklərini soylama ilə – şeirlə onlara çatdırmışdır. Dirsə xana müraciətlə deyilmiş soylama Dədə Qorqudun adqoyma mərasimlərindəki yum xarakterli xeyir-dualarının şeirlə ifadə olunan yeganə nümunəsi olmaqla bərabər, həm də onun ad almış Oğuz igidi haqqındakı diləklərinin də həcm etibarilə kiçik, lakin mənaca dərin və məzmunlu bir proqramıdır. Əslində bu xeyir-dualarda ad qazanmış Oğuz igidinin gələcək taleyinin ana xətləri də qabaqcadan xəbər verilir. Dədə Qorqudun “Buğac” adı verdiyi igidin atası Dirsə xana üz tutaraq dediyi aşağıdakı soylama Dədə Qorqud adqoyma mərasimlərindəki öyüdnamə aktının əsasnaməsidir:

*Hey Dirsə xan! Oğlana bəylik ver,
Təxt ver, güclüdür, ərđəmlidir!
Boynu uzun bədəvi at ver,*

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.242

Qoy minsin, hünərlidir!
Yaylağından on qoyun ver,
Bu oğlana şişlik olsun, cüssəlidir!
Qaytabandan qızıl dəvə ver bu oğlana,
Qoy yüksəlsin, hünərlidir!
Qızıl tağlı hündür ev ver bu oğlana,
Kölgə olsun, ərəmlidir!
Çiyini quşlu cübbə-don ver sən bu oğlana,
*Qoy geyinsin, hünərlidir!*¹

Adqoyma mərasimlərinin gərgin hadisələrlə müşayiət olunan gedişatı və mənalı-məzmunlu mahiyyəti Oğuz igidlərinin taleyində unudulmaz hadisə olmuş, tədqiqatçıların dəqiq ifadə etdikləri kimi, qəhrəmanların “ikinci bir doğuşu”²na çevrilmişdir.

“Dirse xan oğlu Buğac boyu” həm də qadının Oğuz cəmiyyətindəki yerinin və rolunun ilk təqdimatı kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dirsə xanın arvadı oğuz qadınlarının əbədi sədaqəti, övlada böyük məhəbbəti, kişilər kimi at minib səfərə çıxmağı bacarması, ağıllı-tədbirli olması, uzaqgörənliyi ilə səciyyələnir. Dirsə xana müraciətlə dediyi “xan atamın kürəkəni, xanım anamın seviləni, atam-anam verdiyi, göz açaraq gördüyüm, könül verib sevdiyim” – sözləri onun nəslə-şəcərəyə və ailəyə dərin sədaqətinin ifadəsidir. O zaman aldadılaraq atası Dirsə xan tərəfindən yaralanıb Qazılıq dağında qalmış oğlu Buğacın arxasınca at belində gedərkən göstərdiyi ayıqlıq, cəsarət və sonsuz övlad məhəbbəti “Kitabi-Dədə Qorqud” qadını – Anasının hərtərəfli obrazını ümumiləşmiş şəkildə canlandırır. “Dirse xan oğlu Buğac boyu”ndakı yaralanmış oğlunu “dağ çiçəyi, ana südü” ilə sağaltması motivləri oğuz qadınlığının dərin məənəviyyatının təzahürüdür. Nəhayət, “qırx na-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.242

² Kamran Əliyev. Açıq kitab – “Dədə Qorqud”. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.26

mərd yoldaşı” tərəfindən dustaq edilmiş “ağlı çaşmış, başı itmiş” Dirsə xanın xilas edilməsi üçün Buğacı səfərbər etməsi və ərinin azad olunmasına nail olması qadının ər-övlad sevgisinin həyat və cəmiyyət hadisələri ilə üzvi əlaqədə olmasını nəzərə çarpdırır.

Ümumiyyətlə, “Dirsə xan oğlu Buğac boyu” ata-ana-övlad münasibətləri baxımından ibrətamiz bir süjetə malik olmaqla bərabər, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”un sonrakı boyları üçün “Müqəddimə”dən başlanan hazırlıq işlərini dərinləşdirmiş, Dədə Qorqud dünyası ilə tanışlıq üçün əsl pəncərə funksiyasını yerinə yetirmişdir. Dədə Qorqudla tanışlığı davam etdirib, dərinləşdirən Qalın Oğuz Elinin başçısı Bayandır xanı əsas xarakter cizgiləri ilə təqdim edən “Dirsə xan oğlu Buğac boyu” müqəddimədən sonrakı giriş boyu və ya boyların müqəddiməsidir.

3.7. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazan xan və Uruz silsiləsi. Məlum olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qalın Oğuz Elinin baş hərbi sərkərdəsi Salur Qazanla bağlı üç boy vardır. “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy” adlanan bu dərin məzmunlu hekayətlər silsiləsi Qalın Oğuz Elinin ən aparıcı simalarından biri olan Qazan xanın və oğlu Uruzun romanıdır. Son illərdə tapılıb üzə çıxarılmış “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi”, Türkmən Səhra nüsxəsini də nəzərə alsaq, onda “Qazan xan-Uruz silsiləsi”nin geniş və məzmunlu bir roman olduğunu bir daha təsdiq etmiş olarıq. Qazan xan və Uruz boylarındakı ortaq süjet xətti və onu şaxələndirib əlaqələndirən çoxsaylı köməkçi qollar, habelə həmin süjet xətlərini hərəkətə gətirib inkişaf etdirən obrazlar silsiləsi müasir terminologiya ilə desək, bu boyların bir yerdə roman adlandırılmasını müəyyən edir. Qorqudşünaslıqda da Qazan xanla əlaqədar

boyaların “çoxşaxəli roman formasına yaxın olması”¹ qeyd olunmuşdur.

“Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu” Qazan xan və Uruz boyunun müqəddiməsidir. Bu boy “yazıqların ümidi, Amit soyunun aslanı, Qaracüğün qaplanı, Qonur atın yiyəsi, Uruz xanın ağası, Bayandır xanın kürəkəni, Qalın Oğuzun dayağı, igidlərin arxası” Ulaş oğlu Salur Qazan xanın təqdimatıdır. Eyni zamanda, Qazan xan və Uruz silsiləsinin əsas iştirakçıları olan Qazanın arvadı “Boyu uzun Burla xatun”, Qıyan Səlcuk oğlu Dəli Dondaz, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Atağızlı Aruz Qoca, “Bayandır xanın düşməni məğlub edən” Şir Şəmsəddin, “Parasarin Bayburt hasarını sıçrayıb aşan” Beyrək, Qazana “keşiş” deyən Yegnək, “ala qollu sapandı” olan Qaraca Çoban və onun kafirlərlə savaşda “oxlanıb həlak olan” qardaşları: Dabangücü və Dəmirgücü, kafirlər tərəfini təmsil edən Şöklü Məlik və dəstəsi də xarakter cizgiləri ilə birlikdə “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da və eynilə Qazan xan – Uruz silsiləsinə aid olan digər iki boyda da təqdim olunurlar. Bu obrazlar təkcə Qazan xan və Uruz silsiləsinin yox, geniş mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”un əsas hərəkətverici qüvvələridirlər. Əsərin heç bir boyunda Qazan xan – Uruz silsiləsində olduğu qədər çoxsaylı obrazlar yoxdur. Dış Oğuzla qohumluq əlaqəsi olan Qazan xan öz ətrafında İç Oğuzu və Dış Oğuzu birləşdirir. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyda baş sərkərdənin düşmənlə üz-üzə dar günündə, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da Uruz düşmənlərin əlində olanda və hətta “Salur Qazanın dustaq olduğu boy”da özü kafirlər tərəfindən həbsdə olduğu vaxt kafirlərlə savaşda Oğuzun hər iki qolunun adamları Qazan xanın ətrafında cəmləşirlər. Bayandır xandan sonra ikinci əsas şəxs kimi Qazan xan da Qalın Oğuz Elinin birlik rəmzidir.

Daha çox realist təsvirləri ilə səciyyələnən digər boylarla

¹ Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.90

müqayisədə “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da bədii mübaliğəyə nisbətən geniş yer ayrılmışdır. Bu, Şöklü Məliyin “yağmaçı” dəstəsi ilə mübarizə aparan Qalın Oğuz Elini təmsil edənləri daha cəsur, sadıq, mütəşəkkil göstərmək üçün düşünülmüş bir ədəbi priyomdur. Qazan xan və Uruz silsiləsinə daxil olan boyların hər üçündə Şöklü Məliyə qarşı savaşa çıxmış Qazan xanla birlikdə döyüşmək üçün gələn qardaşı Qaragünə mübaliğəli şəkildə aşağıdakı kimi təqdim olunmuşdur: “Qaragünə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yerliyi olan, acığı tutanda qara daşı kül eliyən, bığını boynu dalında yeddi dəfə düynlüyən, igidlər igidi Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çaparaq yetişdi: “Çal qılıncını, qardaşım Qazan, yetirdim, dedi”.¹

Silsilənin bütün boylarında güclü, qüvvətli və tədbirli görünən Qazan xan “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu azad etdiyi boy”da daha əzəmətli təqdim olunur. Uruzun başçılığı ilə onu kafərlərdən azad etməyə gəlmiş oğuz igidləri ilə tanıtmadan vuruşduğu təkbətək döyüşlərdən qalib çıxması həm də roman-epopeya poetikasına görə onun Oğuz Elinin qəhrəman komandanı, böyük sərkərdəsi kimi göstərmək üçün düşünülmüş ədəbi priyomdur. “Salur Qazanın dustaq olduğu” boyda Qazan xanın özü haqqındakı soylamaları onun basılmazlığını bəyan edən mübariz avtoportret şeirləridir:

*Yüksək-yüksək böyük dağdan daş yuvarlansa,
Öz dizini-oyluğunu qarşısına tutan Qazan mənəm.
Fironun sütunu tək yerdə yüklər qalansa,
O tayları dizilə tutub duran Qazan mənəm.
Böyük-böyük bəylərin oğlanları dalaşanda,
Qamçı altına salıb döyən-vuran Qazan mənəm.
Uca dağda dolu yağsa, qara-qatı duman dursa,
Qaraçuq atın qulaqları covğunda görünməsə*

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.263

*Bələdçisiz qorxu çəkən igidlər də yol yanılsa,
Bələdçisiz yol tanıyan, yol bacaran Qazan mənəm.
Yeddi başlı əjdahaya rast gəlib yetişdim,
Heybətindən, qorxusundan bu sol gözüüm yaşardı,
“Hey gözüüm! Bir ilanda nə var belə, nə var belə,
qorxdun?”*

*Mən onda da “ərəm, bəyəm” – deyə öyünmədim.
Çox öyünən kişilərdə bir kişilik görmədim.
Çək qılını, kəs başımı mən ki, qorxan deyiləm!
Öz əslimə, öz kökümə xain çıxan deyiləm!
Oğuzların igidləri dura-dura mən sənini!
Şərəfinə, şəninə tərif yaxan deyiləm!¹*

Qazan xan və Uruz boyları silsiləsində oğuzların əsl döyüş səhnələrinin real təsvirləri verilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında əsasən nəsr dili ilə təsvir edilən müharibə və döyüş səhnələri “Uruzun dustaq olduğu boy”da şeirlə ifadə olunmuşdur. Şübhə yoxdur ki, müharibə şeirlərinin soylamalarla təqdim olunması oğuz qəhrəmanlarını döyüşə hazırlamaq və ya müharibə səhnələrindən nəticə çıxarmaq üçün düşünülmüşdür. “Uruzun dustaq olduğu boy” da təsvir olunan aşağıdakı şeir parçası hər iki məqsədə xidmət edən canlı və ibrətamiz döyüş səhnəsinin təsviridir:

*Gumbur-gumbur mağaralar çalındı,
Burması qızıl tuna borular çalındı.
O gün igid bəy ərənlər dönə-dönə savaşıdı,
O gün iti polad qılınclar çalındı.
O gün qarğı dilli bərk oxlar atıldı
Uzaq vuran gur nizələr sancıldı.
O gün namərdlər xəlvət yer gözlədi.
O gün Uruz baxa-baxa cusa gəldi.²*

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.297-298

² Yenə orada, s.299

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Qazan xan və Uruz silsiləsi” bütövlükdə Oğuz cəmiyyətini təqdim etməsi ilə də səciyyəlidir. Əgər “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsi Dədə Qorqudun, “Dirsə xan oğlu Buğac boyu” Buğacın boyudursa, Salur Qazan boyları Qazan xanın və Uruzun boyu olmaqla bərabər, həm də İç Oğuzla Dış Oğuzun boyudur. Dədə Qorqud bir yaradıcı şəxsiyyət olaraq Qazan xanın və onun oğlu Uruzu çətinliklərdən keçirərkən onların fonunda Qalın Oğuz Elini təmsil edən qüvvələrin şəxsi keyfiyyətlərinin də təqdim edilməsini nəzərdə tutmuşdur.

Qazan xan və Uruz silsiləsində Qaraca Çoban obrazının təsvirində də mübaliğədən məharətlə, yüksək sənətkarlıqla istifadə olunmuşdur. Bu məqamda da bədii mübaliğə Qalın Oğuz Elinin sadə insanların da güclü, qüvvətli, vətənpərvər və sədaqətli olduqlarını göstərməyə xidmət edir: “Çobanın sapandının daşlığı üçyaşar dana dərisindən, sapandın qolları isə üç keçi tükündən düzəlmişdi. Sapandın çatısı bir keçi tükündən idi. Hər atanda on iki batman daş atardı... Üç ilədək daşın düşdüyü yerin otu bitməzdi. Bayırda kök qoyun da, arıq toğlu da qalsaydı, sapandın qorxusundan qurd gəlib yeməzdi”.¹

Ümumiyyətlə, Qaraca Çoban obrazı mənəvi bütövlük və sədaqət rəmzi olan koloritli surətdir. Qaraca Çoban obrazı Qalın Oğuz Elinin daxili-mənəvi bütövlüyünün xalqın dönməz əqidəsinə və etibarına əsaslandığını göstərən mükəmməl bədii surətdir. Sadə peşə sahibi olan Qaraca Çobanın mənəvi portreti “Dədə Qorqud kitabı”nda ona düşmən tərəfə keçmək təklifi edən kafirlərə verdiyi cavabda bütün möhtəşəmliyi ilə öz əksini tapmışdır:

*Boş-boş danışma, itim kafir,
İtimlə bir yalaqdan yal içən azgın kafir*

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.261

*Altındakı alaca atını nə öyürsən?
Ala başlı keçimcə görünməz mənə.
Başındakı dəbilqəni nə öyürsən, ay kafir?
Başındakı papağımca görünməz mənə!
Altmış tutan nizəni nə öyürsən, murdar kafir,
Qırmızı dəyənəyimcə görünməz mənə!
Belindəki doxsan oxun nə öyürsən, ay kafir?
Ala qolu sapandımca görünməz mənə!
Uzaqdasan-yaxındasan, bəri gəl!
İgidlərin zərbəsini gör, sonra get!¹*

Qaraca Çobanda sadə xalq müdrikliyi və yumor hissi də çox təbii şəkildə cəmləşdirilmişdir. O, həm də tədbirli, ayıq, mərd, qoçaq olması ilə səciyyələnir. Yalnız “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da iştirak etməsinə baxmayaraq, Qaraca Çoban obrazı “Dədə Qorqud kitabı”nın əksər boylarında davamlı olaraq təmsil edilən ən mötəbər qəhrəmanlar qədər yadda qalır.

Sədaqət göstərmək baxımından lazım gəldiyi məqamda “paltarının qolu ilə alınının qanını silən” Qaraca Çobanla bağlı olan dahiyənə şəkildə canlandırılmış aşağıdakı səhnə dünya ədəbiyyatının ən yaddaqalan, unudulmaz və təsirli təsvirlərindən biridir: “Qazan fikirləşdi, dedi: Əgər Çobanla getməli olsam, Qalın Oğuz bəyləri bunu başıma qaxınc edərlər. Çobanla olmasaydı, Qazan kafiri məğlub edə bilməzdi deyərlər.

Qazana qeyrət gəldi. Çobanı bir böyük ağaca sarıya-sarıya möhkəm bağladı.

Qaraca Çoban güc elədi, iri ağacı yerilə-yurduyla qopardı, arxasına alıb Qazanın ardınca düşdü. Qazan baxdı gördü, çoban ağacı arxasına alıb gəlir. Qazan soruşdu: Ədə, çoban, bu ağac nədir? Çoban deyir: Ağam Qazan, bu ağac ona görədir ki, sən kafiri basdırasan, qarnın acar, mən də sənə bu

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.253

ağacla yemək bişirərəm”.¹

Bu, qətiyyəən şifahi ədəbiyyat nümunəsi olmayıb, yalnız Dədə Qorqud kimi böyük istedad sahibi olan bir yaradıcı şəxsiyyətin yüksək bədii təfəkkürünün bənzərsiz-təkrarsız və parlaq ifadəsi olan əsl ədəbiyyat hadisəsidir. Uzun zaman ədəbiyyat tarixi kitablarında, dərslıklərdə əməkçi insan surəti kimi əsasən sosial baxımdan qiymətləndirilmiş Qaraca Çoban obrazı adındakı hər iki sözü böyük hərflərlə yazılmağa layiq olan əsl sadə, zəhmətkeş və sədaqətli insanın Azərbaycan ədəbiyyatındakı aydın və təbii heykəlidir. Xalq yazıçısı Anarın verdiyi aşağıdakı qiymət bütövlükdə “Dədə Qorqud kitabı”nın, o cümlədən də Qaraca Çoban obrazının dünya ədəbiyyatındakı yerini və əhəmiyyətini layiq olduğu yüksək səviyyədə ifadə edir: “Ağaca bağlanmış, həmin ağacı köklü-köməcli qoparıb düşməən üzərinə gedən Qaraca Çoban Şekspir əzəmətinə malik surətdir”.²

Salur Qazan boylarında Uruz Qalın Oğuz Elinin həyatın çətin sınaqlarından keçmiş, dərin mənəviyyata və yetkin, kamil düşüncəyə, bütöv əqidəyə malik yeni nəslini və həm də gələcəyini ləyaqətlə təmsil edir. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Uruz anasının namusunu atasının dustaqlıqdan azad olmasından üstün tutması, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da onu xilas etmək üçün savaşa gəlmiş atasını məğlub olmaq və ya ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qoymağa razı olmaması, nəhayət, “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da Qazan xanın ardınca gedərkən etdiyi ağıllı, tədbirli davranışları ilə təqdim olunur. Ən çətin vəziyyətlərdə göstərdiyi döyüş qabiliyyəti, şücaəti ilə Uruz “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qalın Oğuz Elinin gələcəyini təmsil edə biləcək yeni nəsil qəhrəmanlardan biri

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.258

² Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.86

olduğunu isbat edir. Uruzun cəsurluğu və döyüş bacarığı isə “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da öz əksini tapmış və onun kafərlər üzərindəki döyüşü obrazlı şəkildə “sanki dar yolda dolu düşdü, ya qaz sürüsünə şahin girdi” sözləri ilə ifadə edilmişdir. Bununla Uruz sözün əsl mənasında Qazan xanın oğlu və “xanlar-xanı” Bayandır xanın nəvəsi adını daşımağa layiq olduğunu sübut edir. Dustaq düşməsinə, əsir alınmasına baxmayaraq, bəy-xan nəslinə məxsus yüksək mənəvi dəyərləri daim uca tutması onun simasında döyüş şücaəti ilə şəxsi keyfiyyətlərin bir-birini tamamladığını nümayiş etdirir.

Qalın Oğuz Elinin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması ilə ali mənəvi keyfiyyətlərin yaşadılması Qazan xanın oğlu və Bayandır xanın nəvəsi kimi, Uruzun borcu və vəzifəsidir. Həyat hadisələrinin qarşısına çıxardığı bütün məqamlarda Uruz adı özü qazanmalıdır.

Qazan xan və Uruz silsiləsinin hər üçündə əsas iştirakçılardan biri olan “boyu uzun, beli incə” Burla xatun əsl Azərbaycan qadınlarına məxsus olan gözəlliyi, ləyaqəti və dəyanəti özündə əks etdirir. Digər Qalın Oğuz qadınları kimi, Burla xatunun da at çapıb qılinc çalması, Qazan xanla döyüşlərdə iştirak edib “kafirin qara bayrağını qılincleyaraq yerə salması”¹ kimi keyfiyyətləri bu cəsur və alicənab Azərbaycan qadınının hərtərəfli obrazını canlandırır.

“Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da əsir düşmüş oğlunu azad etmək üçün əri Qazan xanın ardınca savaş yerinə gəlmiş Burla xatunun göstərdiyi dönməz iradə və şücaət bu Oğuz qadınının mərdanə simasını əyani surətdə təqdim edir: “Boyu uzun Burla xatun oğlunu anladıqca qərarı qalmadı. Qırx incə belli qız-oğlanla Qara aygırını çəkdirib mindi. Böyük qılincinə qurşandı. “Başımın tacı Qazan gəlmədi” deyə izinə düşüb getdi. Gəlib-gəlib Qazana yaxınlaşdı...

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.308

Çal qılıncını, yetdim Qazan!

...Qazanın bütün bəyləri yetdi... Cəsarətlə kafirin üstünə at saldılar, qılınc çaldılar... Bir qiyamət savaş oldu... Boyu uzun Burla xatun kafirin qara bayrağını qılıncıladı, yerə saldı”.¹

İranın Urmiya şəhərində məzarının olması haqqındakı məlumatlar göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu bənzərsiz qadın qəhrəmanı tarixdə yaşamış xanım – şəxsiyyətdir.

Qazan xan-Uruz boyları silsiləsi Qalın Oğuz Elinin oğuz tayfalarına düşmənçilik edən “kafirlərin” məhv edilib aradan qaldırılması ilə başa çatır. Lakin Qazan xanın missiyası bununla bitməmişdir. Qalın Oğuz Elini qoruyub saxlamaq və daha da möhkəmləndirməklə yanaşı, onu öz içindəki xəyanətkar xilqətlərdən təmizləmək missiyasını həyata keçirmək də Qazan xanın üzərinə düşür. “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”da təsvir edildiyi kimi o, bu zəruri və məsuliyyətli missiyanı İç Oğuz xain çıxan, igid Beyrəyi qanına qəltan edib həyatına son qoyan, Dış Oğuzu təmsil edən Alp Aruzu öldürməklə mərdanəliklə yerinə yetirib, Qalın Oğuz Elinin bütövlüyünü təmin etmişdir.

Adından göründüyü kimi, hələlik ayrıca kitab halında nəşr edilməsinə baxmayaraq, “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi boyu” da Qazan xan və Uruz silsiləsinə aiddir. Bu boyda Uruzun adı çəkilməmiş, məlum silsiləyə lələ Qılbaş Qıl Baraq, Xan Əfşar kimi obrazlar əlavə olunmuşdur. “Türkmən Səhra və ya Gümbəd nüsxəsi” adlandırılan bu əlyazma üç hissədən: “Soylamalar”, “Salur Qazanın Araz çayı ilə Qars Qalasını alması” və “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” adlı hissəsindən ibarət olması bu boy haqqında “iki boy və bir söyləmə” iddiasını ortaya qoymuşdur. Hətta Türkiyədə Yusuf Azmu Türkmən Səhra nüsxəsini “Soylamalar və

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.306-308

iki yeni boy ilə Türkmən Səhra nüsxəsi” adı ilə kitab halında nəşr etdirmiş, təhlillərində iki boydan danışmışdır.¹

Lakin diqqətlə yanaşdıqda, Türkmən Səhra nüsxəsinin iki hissədən ibarət olan bir boy olduğunu görmək mümkündür. Buradakı “Salur Qazanın Araz suyu (çayı) ilə Qars Qalasını alması” və “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” hissələri müstəqil boylar olmayıb, biri digərini davam etdirən boylardır. Qazan xanın Qars Qalasını fəth etdikdən sonra “Ağca Qala Sürməliyə” dağə təyin etdiyi lələ Qılbaşın, qardaşı Qaragünənin oğlu Qarabudağın da “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi boyu”nda iştirak etməsi, Qalın Oğuz Elinin başqanı Bayandır xanın Qars qalasının alınmasından sonra yox, yeddi başlı əjdahanı öldürməsindən sonra süjet daxil edilib, boyu tamamlaması “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi boyu”nun iki hissəli bir boy olduğunu göstərir. Salur Qazanın “Alagözün” (Türkiyə–Azərbaycan sərhəddində dağ – İ.H.) ağzında Sərabxana düzündə savaşıda Qars Qalasını aldıqdan sonra heç bir qutlama, təntənə keçirməməsi boyun davam etməsindən xəbər verir. Dədə Qorqudun “Salur Qazanın Araz çayı ilə Qars qalasını alması”nın finalında peyda olmayıb, bir söz deməməsi də bu hissənin Qazan xanın eyni bir səfərdə bir qəhrəmanlıq nümunəsi göstərib yolunu davam etdirərək, növbəti hadisələrə doğru yolunu davam etdirməsinin təsviridir. “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahasını öldürməsi”ndə vahiməli, qorxunc və nəhəng yeddi başlı əjdahanı öldürməsi daha çətin şəraitdə qazanılan qələbə olduğu üçün, həm də daşıdığı mühüm ictimai-fəlsəfi mənaya görə xüsusi əhəmiyyətə malik hadisə olduğuna görə hər iki hissəni tamamlayan boydur. Fikrimizcə, “Salur Qazanın Araz çayı ilə Qars qalasını alması” hissəsinin sonluğunda boy sözünün işlədilməsi, “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi”nin

¹ Bax: Yusuf Azmun. Dədə Korkut’un üçüncü elyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019

“boy” adlandırılması da təsadüfi olmayıb, məhz boyun burada yekunlaşdığını diqqətə çatdırır. Məhz “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi boyu”nun finalında Qazan xanın əjdahanın dərisini soyaraq əyninə geyib Qalın Oğuz Elinə dönməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” boyu oğuz bəylərinin şərə qarşı mübarizəsinin yekunu olmaqla bərabər, həm də bu ədalətli, güclü, qüvvətli tayfanın daha möhtəşəm güc qazanmalarının, bütün gücləri özlərində birləşdirmələrinin təntənəsidir. Bu həm də yeddi başlı əjdahanın öldürülməsi ilə yer üzünün, insanlığın xilas edilməsinin bayram kimi qeyd olunmasının ifadəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ilk dəfə olaraq, xanlar-xanı Bayandır xanın bütünlüklə “İç Oğuzu, Dış Oğuzu götürüb qarşılamaşı” və əjdaha dərisindən çadır qurduraraq “yeddi gün yeddi gecə padşahlığı qonaqlaması”¹ möhtəşəm final səhnəsidir. Nəhayət, bütün bunlardan sonra Dədəm Qorqudun gəlib öz müdrik sözünü deməsi də nəticə etibarilə həm “Qazan xan və Uruz silsiləsi”nə, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyasına yekun vurur: “Qazan kimi qoçaq igid bu dünyadan gəldi keçdi”.² Artıq bu sözlərdən sonra “Kitabi-Dədə Qorqud”un demək olar ki, əksək boylarının son səhnəsində Dədə Ozanın soyladığı “Hanı dediyim bəy ərənlər” sualına cavab axtarmağa ehtiyac qalmır. Dədə Qorqudun müdrikcəsinə ifadə etdiyi cümlədəki “gəldi keçdi” sözləri isə boyların yekunundakı “gəlimli-gedimli dünya” fikrini də mənalandırır.

Bütün bu ictimai-mənəvi hadisələrin fonunda haqqında danışdığımız Qazan xan-Uruz silsiləsində oğuz bəylərinin hər birinin xor kimi ifadə etdikləri “Çal qılınıcı, xan Qazan, çatdım” sözləri dünən, bu gün də, hətta sabah da Qalın Oğuz Elinin – Azərbaycanın birliyini və qüdrətini ifadə edən, daim güclü və həmrəy olmağa səsləyən, müdrik və uzaqgörən Dədə

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut’un üçüncü elyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.64-65

² Yəni orada, s.65

Qorqud öyüdnaməsini diqqət mərkəzinə çəkən əbədi çağırışlardır. Bu gün Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şanlı Azərbaycan ordusu Qarabağda apardıqları ədalətli mübarizə və göstərdikləri qəhrəmanlıqlarla Dədə Qorqudun arzularını və Qazan xanın igidliklərini həyata keçirirlər.

3.8. Bamsı Beyrəyin romanı. “Dədə Qorqud kitabı”nda ayrıca roman təsiri bağışlayan boylardan biri də “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”dur. “Bamsı Beyrək boyu” həcm etibarilə də “Dədə Qorqud kitabı”nın ən çox mətnə malik olan hissəsini təşkil edir. Həm də Beyrək eposda Dədə Qorqud və Qazan xandan sonra ən çox iştirak edən surətlərdən biridir. “Bamsı Beyrək boyu”ndan başqa o, bir neçə boyda da əsas iştirakçıların sıralarındadır.

Qazan xan – Uruz boyları silsiləsinə daxil olan boyların hər üçündə də “Parasaran Bayburd hasarından sıçrayıb aşan, al rəngli gəlin otağına qarşı gələn, yeddi qızın ümidi, Qalın Oğuzun müjdəçisi, Qazan bəyin silahdaşı Boz aygırlı Beyrək” Oğuz elinin ən çətin günlərində savaş meydanlarında olmuşdur. Adından da göründüyü kimi, mənalı bir oğuznamə olaraq “Dədə Qorqud” kitabı “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy” ilə – Beyrəyin faciəsi ilə başa çatır. Beləliklə, Beyrək həm “Dədə Qorqud kitabı”nın, həm də Qalın Oğuz Elinin əsas, aparıcı simalarından biridir. Obrazlı şəkildə desək, Beyrəyin taleyi Qalın Oğuz elinin keşməkeşli həyatı və ümidləri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu mənada Bamsı Beyrək motivi ideya-sənətkarlıq baxımından “Dədə Qorqud kitabı”nda roman içərisində roman təəssüratı yaradır.

Süjetdə aparıcılıq təşkil edən motivlərə əsasən “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nu “Beyrək və Banıçiçək boyu” da adlandırmaq olar. Qalın Oğuz cəmiyyətində ata kultu əsas götürüldüyü üçün bəzi boylardakı hadisələrin gedişatında qadınlar xüsusi rola malik olsalar da, “Dədə Qorqud kitabı”nda heç bir boyda onların adları sərlövhəyə çıxarılmamış-

dır. Ədəbiyyatımızın tarixində “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nun ideya-məzmununa görə “Xan qızı boyu” adlandırılmasına dair təklif özünə yer almışdır.¹ Fikrimizcə, “Bamsı Beyrək boyu”nun “Beyrək və Banıçiçək boyu” adlandırılmamasının səbəblərindən biri də Qalın Oğuz Elində ata, kişi xəttinin aparıcı olmasıdır. Həm də “Dədə Qorqud”da igidlik-qəhrəmanlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə Qalın Oğuz Eli cavanlarının şücaətini diqqət mərkəzinə çəkmək üçün Dədə Qorqud boylarının yardıcısı olan şəxs, bizə görə Dədə Qorqud, Oğuz cəmiyyətinin reallıqlarını nəzərə alaraq və gələcəyini düşünərək, boylara ad qoyarkən gənc oğlan adlarının önə çıxarılmasına ciddi surətdə fikir vermişdir. Diqqət edilsə, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı on iki boyun on birində Qalın Oğuz Eli gənclərinin: Buğac, Beyrək (iki dəfə), Uruz (iki dəfə), Dəli Domrul, Qanturalı, Yegnək, Basat, İmran, Səgrəyin adları sərlövhədə səsləndirilmişdir. “Kitab”ın üçüncü boyunda Beyrəyin adının xüsusi olaraq sərlövhədə yazılması Qalın Oğuz Eli reallığının həmin epoxanın ədəbiyyatında rəsmiləşdirilməsindən ibarətdir.

“Baybörənin oğlu Beyrək boyu”nun süjet xəttinin əsasında Beyrək-Banıçiçək motivi dayanır. Xanlar-xanı Bayandır xanın məclisində atası, Baybörənin etdiyi arzu və “alqışı-alqış, qarğıışı-qarğıış” olan Qalın Oğuz Eli bəylərinin duaları ilə dünyaya gəlmiş Beyrək hələ anadan olmamış, Baybecan bəyin qızına beşikkəsmə nişanlı elan edilmişdir. Rum elindən – Anadoludan geri qayıdarkən bəzirganları (tacirləri – İ.H.) yoldakı kafərlərin talan etməsindən xilas etdiyi üçün Dədə Qorqud bu aslan ürəkli Oğuz gəncinin adını Boz ayğırly Beyrək qoymuşdur. Beyrək qabaqcadan sözlüsü olması barədə məlumatlı olsa da, o vaxtın rast gəldiyi Baybecanın qızı Banıçiçəyi görüb bir daha bəyənmiş, at çapıb ox atmaqda fərqlənərək qalib gəldikdən sonra altın üzüyünü qızın barmağına keçirməklə onun-

¹ Tofiq Hacıyev. Dədə Qorqud kitabı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild. Bakı, Elm, 2004, s.416

la ailə qurmaq üçün qəti fikirdə olduğunu bəyan etmişdir. Də-də Qorqudun elçiliyi ilə Banıçiçəyin Beyrəklə ailə qurması rəsmi olaraq həll olunmuşdur. Lakin Banıçiçəkdə gözü olan Bayburut hasarının bəyi kafirləri Qalın Oğuzla göndərib Bey-rəyi yaxın dostları ilə birlikdə əsir apardıqları üçün son anda nigah mərasimi baş tutmamışdır. Beyrəyin taleyindən on altı il ərzində heç bir xəbər çıxmadığı üçün Baybörənin oğlu Dəli Qacarın təklifi ilə “Beyrəyin qaldı xəbərini gətirənə altun ax-ça, öldü xəbərini gətirənə bacısının verilməsi” qərara alındıq-dan Yalançı oğlu Yalincığa vaxtilə Beyrəyin ona verdiyi köy-nəyi qana bulaşdıraraq gətirməklə Banıçiçəklə evlənmək haq-qı qazanır. Bayburt hasarında bir şənlik mərasimi zamanı bə-zirganlardan Banıçiçəyin Yalincığa ərə veriləcəyi xəbərini eşidən Beyrək örkənlə qalanın hasarından çıxmağı bacarır. O, kafir ilxısının içərisində Boz aygırını taparaq, toy günü özünü Qalın Oğuz Elinə çatdırı bilir. Yolda rastlaşdığı Ozanın qopu-zunu bir at verib alan Beyrək köhnə dəvə çuvalını başına keçir-rək dəli Ozan qismində toy məclisinə gəlmiş, əvvəlcə ox atan cavanlara qoşularaq oxla Yalincığın toy üzüyünü parala-mış, sonra qızlar oturan otağa girməklə Banıçiçəyə özünü ta-nıtdırmışdır. Toy məclisində iştirak edənlərin dəli Ozanın Beyrək olduğunu bilmələrindən, Beyrəyin ata-anasının bun-dan xəbər tutmasından və nəhayət, Beyrəyin kiçik barmağının qanı ilə Baybörənin ağlamaqdan kor olmuş gözlərinin açılma-sı xəbərindən qorxan Yalincıq qaçaraq “Dəli sazı” adlı qamış-lıqda gizlənmək istəmişdir. Beyrəyin tərəfdarları qamışlığa od vurub yandırmış, Yalincıq xilas olmaq üçün Beyrəyin ayağına düşərək qılıncının altından keçməklə bağışlanmasını xahiş et-mişdir. Yalincığı bağışlayan Beyrək Qalın Oğuz Eli bəylərinin iştirakı ilə Bayburt qalasını alıb, əsirlikdə olan yoldaşlarını azad etdikdən sonra Banıçiçəklə vüsalına qovuşmuşdur.

Yığcam şəkildə süjeti nağıl edilən “Baybörənin oğlu Beyrək boyu” bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir:

1. Oğuz cəmiyyətinin siyasi və mənəvi həyatının təq-

dimatı. “Bamsı Beyrək boyu” ilk növbədə Qalın Oğuz Elinin siyasi və mənəvi həyatının səciyyəvi hadisələrini təqdim edir. Xanlar-xanı Bayandır xanın rəhbərlik etdiyi Qalın Oğuz Elinin özünəməxsus sabit qayda-qanuna malik olmasının nəzərə çatdırılması “Bamsı Beyrək boyu”nda sistemli şəkildə təsvir olunmuşdur. “Bayandır xanın söhbətinə toplaşmış” Oğuz cəmiyyətinin bu məclisdəki yerləşməsi Qalın Oğuz Elinin sabit idarəetmə prinsiplərinə malik olmasından xəbər verir. Boyda Bayandır xanın iqamətgahı və məclisi, həmin məclisdə müzakirələr aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur: “Qara yerin üstündə hündür ağ evini tikdirmişdi. Uca alaçıq göy üzünə dirəmişdi. ...İç Oğuzun, Dış Oğuzun bəyləri Bayandır xanın söhbətinə toplanmışdı.... Bayandır xanın qarşısında oğlu Qarabudaq bəy dayanıb durmuşdu. Sağ yanında Qazanın oğlu Uruz durmuşdu. Sol yanında Qazılıq Qoca oğlu Yegnək bəy durmuşdu. Baybörə və onun adamları da Bayandır xanın məclisinə gəlmişdi. Baybörə bunları gördükdə bir ah çəkdi, dəsmalını əlinə alıb, hönkürə-hönkürə ağladı: – Oğuldan dayağım yox, qardaşdan sayılmağım! ...Bəylər, taxtım-tacım üçün ağlayıram. Bir gün ola, düşəm öləm, yerimdə-yurdumda kimsə qalmayacaq”.¹

2. Sədaqət. Beyrəyin öz eşqinə sədaqəti, bütün çətinlikləri, maneələri aşaraq sevgilisinə çatmaq üçün göstərdiyi fədakarlıqlar Qalın Oğuz Eli cavanlarının yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin əyani bir nümunəsidir. Baniçığəyin vəfası da oğuz tayfaları arasındakı qadının vəfasına və sədaqətinə əsl nümunədir. Beyrəyin təqdimatındakı həyatı xüsusiyyətlər: iztirab, hiss-həyəcan, ağıllı düşünmək bacarığı və sair onu bir çox məqamlarda bədii əsərin qəhrəmanından çox, real insan kimi təsəvvür etməyə şərait yaradır. Buna görədir ki, Viktor Jir-munski Beyrəyin “Alpamış” dastanında olduğu kimi, “nağıl-

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.267

vari alp deyil, gənc oğuz bəyi”¹ olduğunu görüb fərqləndirmişdir. Kamal Abdulla da Beyrək obrazını “yeniliyin simvolu” kimi təhlilə cəlb etməklə, onun müəyyən dərəcədə mifopoetik düşüncədən ayrılıb, Dədə Qorqudun müasiri olduğu dövrlə səsləşdiyini göstərmişdir. Müəllifin fikrincə, “yenilik simvolu olduğuna görə Beyrək intiqam obyektini seçilir”.² Lakin İç Oğuzla Dış Oğuzun daxili mübarizəsində Beyrək intiqamının qurbanı olsa da, nəticə etibarilə o, “vallah, mən Qazanın və İç Oğuzun yolunda başımı qoymuşam. İstəyirsiniz, yüz para eləyin, mən Qazana xain çıxmaram” deməklə əsl sədaqət nümunəsi olduğunu sübut edir. Buna görə də Beyrəyin ölümü faciəli hadisə olsa da dərin mənası ilə əsl insan sədaqətinin isbatıdır. Oğuz bəyləri və onların övladları üçün geniş mənada sədaqətli olmaq sabit həyat tərzinin normal göstəricisi və insan mənaiviyyatının dəyəridir.

3. Adqoyma. “Kitabi-Dədə Qorqud”un ilk səhifələrindən Dədə Qorqudun Oğuz cavanlarına göstərdikləri igidlərə görə ad qoymaq missiyasını həyata keçirməsi bəyan olunmuşdur. “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda “dəmir zəncirli buğa” ilə təkəbək “vuruşda” buğanı öldürdüyü üçün Dirsə xanın oğluna Buğac adının verilməsi Dədə Qorqud boylarındakı və bütün təfəsilatı ilə təsvir olunmuş ilk adqoyma mərasimidir. “Bamsı Beyrək boyu”nda da Dərbənddən Qalın Oğuza gələrəkən Gürcüstan sərhədində “Evnik qalasının (Ərzurum yaxınlığında – İ.H.) beş yüz kafiri”nin hücumuna məruz qalan tacirləri cavan bir oğuz igidi tərəfindən xilas etməsindən sonra Dədə Qorqudun ona adqoyma mərasimi təsvir edilmişdir. Ayrı-ayrı boylardan, o cümlədən “Bamsı Beyrək boyu”ndan görünür ki, adqoyma mərasimi sadəcə cavan oğlanlara ad vermək

¹ Виктор Жирмунский. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» // Книга моего Деда Коркута (перевод: В.В.Бартольд). Баку, ИНЭ-XXI, 1999, с.207

² Kamal Abdulla. Məntiqsizliklərin məntiqi // Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı, Öndər, 2004, s.87

mərasimi olmayıb, mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan bir aksiyadır. Bu adət Oğuz nəsilərini igidliyə, qəhrəmanlığa istiqamətləndirən dərslərdir. Qalın Oğuz Eli qaydalarına görə, cavanların göstərdikləri igidlik, qoçaqlıq yalnız güc göstərmək deyil, ilk növbədə Elin mənafeələrinə uyğun gələn addım olması idi. İkincisi isə müdrik Dədə Qorqudun adqoyma mərasimində söylədiyi tərbiyəvi fikirlər Oğuzun gələcək nəsiləri üçün “tərbiyə məktəbi” funksiyasını daşımışdır: “Baybörə Qalın Oğuz Beyrək bəylərini çağırdı, qonaq etdi. Dədəm Qorqud gəldi, oğlana ad qoydu. Dedi: “Sözümü dinlə, Baybörə bəy! Allah-təala sənə bir oğul vermişdir, əlində qalsın! Ağır bayraq götürəndə müsəlmanlara arxa olsun. Qarşı yatan uca qarlı dağlardan aşarsa, Allah sənə oğluna keçid versin. Coşğun sular dan keçərsə, keçid versin! Kafir qoşununa baş vuranda Allah-təala sənə oğluna fürsət versin! Sən oğlunu “Bamsım” – deyə oxşayasan. Onun adı Boz aygırlı Bamsı Beyrək olsun! Adını mən dedim, yaşını Allah versin!

Qalın Oğuz bəyləri əl götürüb ona dua etdilər. “Bu ad bu igid üçün uğurlu olsun”¹ – dedilər.

Göründüyü kimi, “Dirse xan oğlu Buğac boyu” ilə müqayisədə “Bamsı Beyrək boyu”nda təsvir edilən adqoyma və xeyir-dua mərasimi həcm etibarilə yığcamdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un birinci boyu olan “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nda geniş şəkildə təsvir edilmiş adqoyma mərasimində bu tədbirin bütün ritualları təqdim olunduğu üçün digər boylarda, o cümlədən “Bamsı Beyrək boyu”nda yenidən adqoyma mərasiminin təfərrüatlarının hamısını təkrar etməyə ehtiyac qalmamışdır.

4. Qalın Oğuz Elində möhkəm ailə və nəslin çoxalması məsələsi. Bu, Qalın Oğuz Eli üçün əsas dəyərlərdən biridir. “Kitab”da övladı olmayanların “qara çadırda” yerləşdirilmə-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.270

sinin təsviri nəsil çoxaldılmasının Qalın Oğuz bəyləri üçün dövlət səviyyəsində diqqət yetirilən vacib bir məsələ olduğunu göstərir. “Bamsı Beyrək boyu”nda da nəsil artımı məsələsinə ciddi fikir verilmişdir. Boyun sonunda böyük çətinliklərdən sonra vüsalına qovuşan Beyrəyin toyunda Qalın Oğuz bəylərindən bir çoxunun ailə qurmalarına xüsusi yer ayrılması bu məmləkətdə nəslin çoxaldılması məsələsinin mühüm əhəmiyyətə malik olan ciddi məsələ olduğuna şahidlik edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da yurdu üçün ailəni qoruyub yaşatmaq Qalın Oğuz Elinin dayağı və dəyəridirsə, nəslə çoxaltmaq, oğul-uşaq artırmaq ölkənin gələcəyi ilə əlaqədar strateji məsələdir. “Bamsı Beyrək boyu”nda çox çətinliklə baş tutan Beyrəyin toyunun Qalın Oğuzun başqa oğlan və qızlarının, hətta dövlətin başçılarının övladlarının ailə qurmalarının təsvirinin oğuz elində nəslin artırılmasına hansı səviyyədə münasibət göstərildiyini diqqət mərkəzinə çəkir. “Bamsı Beyrək boyu”nda Beyrəyin toyu epopeyanın ayrı-ayrı boylarında təsvir olunan toy səhnələrinin hamısından fərqli olub, geniş mənada Qalın Oğuz cavanlarının ümumxalq toyu kimi təqdim olunur: “Baybörə bəyin oğlu Beyrək Baybecan bəyin qızını aldı, hündür evlərinə, ağ otağına qayıtdı. Toy şənliyinə başlandı. Qırx igidin bir neçəsinə Qazan xan, bir neçəsinə Bayandır xan qız verdilər. Beyrək də yeddi bacısını yeddi igidə verdi”.¹

“Bamsı Beyrək boyu”ndan görünür ki, Qalın Oğuz elində ailə qurmaq və toy etmək müəyyən sınaqlardan keçməklə baş tutur. Beyrəyin toyunda Elin başqa övladlarının toy edib ailə qurmaları üçün “sınaqlardan keçmə”si aşağıdakı kimi təsvir edilir: “Otuz doqquz qız hərə öz bəxtinə-taleyinə görə bir-bir ox atdı, doqquz igidin hər biri öz oxunun ardınca getdi. Qırx gün-qırx gecə toy etdilər. Beyrək igidlərlə birlikdə mura-

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.290

dına çatdı. Dədəm Qorqud gəldi, qopuz çaldı”.¹

5. Mühəribə. Ümumiyyətlə, Dədə Qorqud boyları qəhrəmanlıq üstündə qurulduğu üçün burada tez-tez mühəribə səhnələrinə rast gəlinir. “Bamsı Beyrək boyu”nda da Bayburt qalasının alınması uğrunda Qalın Oğuz Eli ilə Şöklü Məliyin təmsil etdiyi kafirlər arasında mühəribə baş verməsi təsvir olunmuşdur. Bu boyda və digər boylarda Qalın Oğuz Elinin torpaqlarını qorumaq və ya igidlərini xilas etmək mühəribənin əsas səbəbi kimi nəzərə çatdırılmışdır. Mühəribə və döyüş məqamları həm də Qalın Oğuz Eli bəyləri və igidlərinin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıqlarını əyani şəkildə göstərmək üçün də şərait yaradır. Bütün boylarda, o cümlədən “Bamsı Beyrək boyu”nda mühəribə səhnələrinin həcm etibarilə çox kiçik olmasına baxmayaraq, qarşı-qarşıya duran tərəflərin əsl döyüş anlarını çox real şəkildə əks etdirir. Cəmi yeddi-səkkiz cümlədən ibarət olan döyüş səhnələri sözün əsl mənasında mühəribə təəssüratı yaradır. Bütövlükdə “Dədə Qorqud kitabı”nda, o cümlədən “Bamsı Beyrək boyu”ndakı mühəribə səhnələri tarixdən bizə məlum olan Yunan-Troya mühəribəsini xatırladır. Təpəgöz süjeti kimi, mühəribə səhnələrinin təsviri də “Kitab”ın yarandığı dövrlərdən çox əvvəlki tarixi mərhələləri yada salır. Bu, bəlkə də Dədə Qorqudun Qafqaz coğrafiyasına yaxın olan Troya əsatirləri haqqında müəyyən məlumatlara malik olması ehtimalını gündəmə gətirir. “Bamsı Beyrək boyu”ndakı kiçik mühəribə səhnəsi antik yunan şairi Homerin “İliada” əsərində təsvir etdiyi mühəribə vəziyyətləri kimi canlı, sistemli və təsirlidir. Bu isə böyük şöhrətə malik olan türk hərbi işinin qonşu Yunanıstandakı ordu və mühəribə sahələrinə də təsir göstərməsi barədə ehtimal irəli sürməyə əsas verir. Bəlkə də, Homer Təpəgöz motivi kimi, Şərqə səfəri zamanı oğuz savaş süjetləri haqqında da müəyyən məlumatlar əldə et-

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.291

miş və bədii yaradıcılıq prosesində onlardan faydalanmışdır. “Bamsı Beyrək boyu”ndakı yığcam həcmə malik olan aşağıdakı mətndə bir dastana sığa biləcək qədər canlı müharibə və döyüş səhnələri təsvir olunmuşdur: “Gümbur-gümbur nağaralar döyüldü. Bir qiyamət savaşı oldu. Meydan dolu baş oldu.

Şöklü Məlik Qazan bəy böyürdü atdan saldı. Qara Təkurü Dəli Dondaz qılınclayıb yerə saldı. Qara Arslan Məlik Qarabudaq yerə saldı. Dərələrdə kafirlərə qırğın düşdü. Yeddi kafir bəyi qılınclan keçirildi.

Beyrək, Yegnək, Qazan bəy, Qarabudaq, Dəli Dondaz, Qazanın oğlu Uruz bəy hasara yürüş etdilər. Beyrək otuz doqquz igidin yanına gəldi. Onları sağ-salamat görüb, Allaha şükür etdi”.¹

Qalın Oğuz Elinin böyük qələbəsi ilə tamamlandığı üçün hər boyda Dədə Qorqudun dilindən verilmiş final şeirindəki “İndi hanı o dediyin bəy ərənlər! Dünya mənim deyənlər! Əcəl aldı, yel gizlədi. Fani dünya kimə qaldı?” və məşhur “Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya” sözləri “Bamsı Beyrək boyu”nda yoxdur. “Bamsı Beyrək boyu” Dədə Qorqudun mahiyyətində həyatilik və nikbinlik ifadə edilmiş “Uca dağların yıxılmasın, Böyük kölgəlik ağacın kəsilməsin!” kimi müdrik kəlamları ilə tamamlanır. Ümumiyyətlə, “Bamsı Beyrək boyu”nda folklor qatı ilə yanaşı, həm də həyatı motivlərin süjetdə ifadə olduğunu nəzərə çarpdırır. Viktor Jirmunskinin aşağıdakı fikirləri “Bamsı Beyrək boyu”nun müəyyən həyatı əsaslara malik olduğunu təsəvvür etməyə əsas verir: “Kitabi-Dədə Qorqud”un digər hekayələri kimi, “Bamsı Beyrək” də qədim oğuz epik rəvayətlərinə əsaslanmasına baxmayaraq, daha az rəvayətçiliyə, əsasən isə ayıq və rəşadətli xarakterə malikdir.

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.290

rakterə malikdir.¹

“Bamsı Beyrək boyu” folklor materialından həyat hadisələrinə doğru ciddi bir inkişafın əsas təzahürlərini əks etdirir. “Bamsı Beyrək boyu” Baybörə oğlu Beyrəyin romanıdır.

3.9. Dəli Domrul boyu: ölümdən qaçma motivi. “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu” Oğuz Elinə islamın gəlişindən əvvəlki dövrlərin hadisələrini əks etdirir. İlk dəfə olaraq bu boyda obrazın Allahla dialoqunun verilməsi, insanın Əzrayılla vuruşda dirəniş göstərməsi öz dönməzliyi və ağılı ilə ona qalib gəlməsi hadisəsi təsvir olunmuşdur. Qorqudşünasların fikrinə, “Dəli Domrul” boyunda Əzrayıl əsərin qəhrəmanından zəif verilmişdir. O, qılıncı çəkib hücum edən Domrulun qorxusundan qapını qoyub bacadan çıxır”.² Dəli Domrul-Əzrayıl xətti dini xarakter daşımayıb, insanın mövhumi-mistik qüvvələrlə canlı savaşı şəklində təqdim olunur. Dəli Domrulun Əzrayılla dialoqu sanki fantastik dini qüvvələrlə deyil, boyun qəhrəmanının öz müasiri olan bir əks qütbün daşıyıcısı ilə danışıq aparması kimi təzahür edir: “Dəli Domrul deyir: Aya, al qanadlı Əzrayıl sən sənmi? Bəli, mənəm! – dedi. Bu yaxşı igidlərin canını sənmi alırsan? Bəli, mən alıram... Ay Əzrayıl, mən səni gen yerdə axtarıram, dar yerdə yaxşı əlimə keçmişən, deyəsən? Mən indi səni öldürüm, yaxşı igidlərin canını qurtarım.

Böyük qılıncı siyirdi. ...Hücum etdi ki, Əzrayılı vursun, Əzrayıl bir göyərçin olub, pəncərədən uçdu-getdi”.³

Dəli Domrul boyundakı səmavi qüvvələrlə insanların dialoqu qədim türklərin şamançılıq dünyagörüşünün Dədə

¹ Виктор Жирмунский. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» // Книга моего Деда Коркута (перевод: В. В. Бартольд). Баку, ИНЭ-XXI, 1999, с.207

² Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.28

³ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.311-312

Qorqud zamanındakı əks-sədası olub, oğuz tayfalarının inanc-larında hələ də yaşamaqda olduğunu göstərir.

“Dədə Qorqud kitabı”nda doğmalığ-əzizlik, sədaqət mə-sələlərinin təşviq edilməsi xüsusi yer tutur. “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda ixtiyar yaşında olan doğma ata-anası-nın “dünya şirin, can əzizdir” deyərək Dəli Domrula öz canla-rını qıymadıqları halda, ömür-gün yoldaşı – “halalı”nın ərinə qurban getməyi ürəklə qəbul etməsi Oğuz cəmiyyətinə bir nü-munə kimi təqdim olunur. Dəli Domrulun arvadının canını qurban verməklə göstərdiyi sonsuz sədaqət nəinki Oğuz eli üçün, digər xalqlar üçün də qeyri-adi, nadir hadisədir. Dünya ədəbiyyatında “Dəli Domrul boyu”ndakı qədər canını ərinə qurban verməyi birmənalı şəkildə ürəklə qəbul edən, onsuz yaşamağın ölümdən betər olduğunu düşünən ikinci bir qadın obrazı tapmaq çətindir. Dəli Domrulun arvadının dilindən ve-rilmiş aşağıdakı soylama uca və dönməz qadın sədaqətinin mükəmməl bir odasıdır:

*Göz açaraq gördüyüm!
Könül verib sevdiyim!
Qoç igidim, şah igidim,
...Bir yasdıqda baş qoyduğum,
Qarlı yatan uca dağları
Səndən sonra mən neylərəm?
Yayla yarsam, qor olsun!
Soyuq-soyuq sularını mən içərsəm,
Mənim qənimim olsun!
Qızılını-gümüşünü xərclərsəm,
Kəfənlüyüm olsun!
Tövlə-tövlə atlarını mən minsəm,
Mənim tabutum olsun!
Səndən sonra bir igidi sevib, seçsəm
Ərə getsəm, birgə yatsam,
Bir əjdaha ilan olub, məni çalsın!*

*Can nədir ki, sənə qıya bilməmişlər?
Yerlər şahid olsun, göy şahid olsun,
Qüdrətli Allah şahid olsun, qurbanam sənə,
Mənim canım qurban olsun sənə canına.*¹

Dəli Domrulun Allaha müraciətlə “Alırsansa, ikimizin canını birgə al, sağ qoyursan, ikimizə də rəhm et” – deməsi də dünya ədəbiyyatında analoqu olmayan hadisədir. Nəhayət, Allahın əmri ilə Dəli Domrula və arvadına yüz qırx il ömür verib əvəzində qoca ata-anasının haqq dünyasına köçməsinin qərarlaşdırılması yüksək insani dəyərlərin, sədaqətin, etibarın əbədiyyət qazanması kimi ümumiləşdirilir.

Göründüyü kimi, “Dəli Domrul boyu”, hər şeydən əvvəl, Qalın Oğuz Elinin inanc və etiqadı haqqında mənalı və ibrətamiz hekayətdir. Burada Dəli Domrulun Allahla dialoqu, Əzrayılla əlbəyaxa olması onu göstərir ki, Qalın Oğuz Elində Tanrıçılıq etiqadına inam hələ də üstünlük təşkil edir. “Dəli Domrul boyu” oğuz tayfaları arasında totemizmin yenicə başa çatdığı, hətta bəzi əlamətlərinin hələ də yaşadığı və Tanrıçılıq dini inamının formalaşdığı dövrün məhsuludur. Lakin sonralar eposun üzü köçürülərkən “İslam ideologiyası bura hopdurulduğundan”,² “Dəli Domrul” boyu həm də islam dini etiqadı ilə də səsleşir.

Bundan başqa, “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu” Qalın Oğuz Elinin ailə dəyərlərinin müqəddəsliyini səciyyələndirməsi ilə də fərqlənir. “Kitabi Dədə Qorqud”un demək olar ki, bütün boylarında Qalın Oğuz Elinin yüksək və möhkəm ailə ənənələrindən söz açılsa da, bu boydakı “Dəli Domrulun halalı”nın nümayiş etdirdiyi bütöv ər-ailə sevgisi, ümumiyyətlə, ədəbiyyatdakı ideal qadın obrazlarının səddini aşar.

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.317

² Tofiq Hacıyev. Dədə Qorqud kitabı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild. Bakı, Elm, 2004, s.430

raq, fərqli bir səviyyədə təqdim edir. Fikrimizcə, “Dəli Domrulun halalı” olan qadın dünya ədəbiyyatında bərabəri olmayan dönməz vəfa sahibi olan ömür-gün yoldaşı obrazıdır.

“Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda oğuz tayfalarının islamdan əvvəlki həyatının və baxışlarının əks olunmasını həm də bu boyda insanın ölümdənqaçma motivinin təsvir edilməsi faktı da bir daha təsdiq edir. Ölümdənqaçma motivinin ölümdənqorxma baxışı ilə az əlaqəli olub, daha çox ölüməqalibgəlmə düşüncəsinin ifadəsi olmasını bu baxışın oğuz-türk tayfalarının dünyagörüşündə və ya məişətində ad qazanıb əbədi yaşamaq, mərdlik-namərdlik, sədaqət-xəyanət müqayisələrində mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin keşiyində dayanmaq kimi dəyərlərin və davranışların da əhatə edildiyini diqqət mərkəzinə çəkir. Dəli Domrulun ölümdənqaçma çarpışmaları onun həyat eşqilə bərabər, həm də Əzrayıla təslim olmaması kimi bir igidlik nümunəsidir. Əslində bu qeyri-adi bacarıq Dədə Qorqudun basılmazlıqlarına görə ad qoyduğu qəhrəmanların hamısının göstərdiyi hünərdən yüksəkdə dayanır. Dəli Domrulun Əzrayıl üzərində qələbəsi Buğacın savaşda buğanı, Beyrəyin beş yüz kafiri, Qanturalının dəmir zəncirli buğanı, qızmış aslanı və dəvəni məğlub etməsindən qat-qat çətin və qeyri-adidir. Digər Dədə Qorqud qəhrəmanları güc, qüvvət hesabına qalib gəldikləri halda, Dəli Domrulun ağıl və tədbirlə, son nəticədə məhəbbətin və sədaqətin gücü ilə ölümdənqaçmağa nail olması onun oğuz tayfaları içərisində fərqli qabiliyyətə malik olduğunu meydana qoyur. Dəli Domrul əsl məhəbbət və sədaqətlə ölümə qalib gəlməyin mümkün olduğunu isbat etmiş Dədə Qorqud igididir.

Dədə Qorqudun özünün də ölümdənqaçma ilə bağlı olaylar yaşadığına dair rəvayətlər mövcuddur. Belə məlum olur ki, Dədə Qorqud rastlaşdığı qəbirqazandan soruşduğu “bu goru kimin üçün qazırsan?” sualına cavab olaraq onun üçün qazıldığı cavabını aldıqdan sonra dünyanın dörd bir tərəfinə qaçmışsa da, hər yerdə qəbirqazana rast gəlmişdir. Hətta o,

gölün ortasında tənha otursa da, ölümdən xilas ola bilməmiş, ölüm ilan cildində onu təqib etmişdir.

Buna baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Dəli Domrul boyu”nda insanın ölümdənqaçması, son nəticədə ölümsüzlüyə nail olması məsələsi nəzərə çarpdırılmış və yarı-mistik həyat hadisələrinin təsviri vasitəsilə bunun mümkün olması göstərilmişdir. “Dəli Domrul boyu”ndakı ölümdənqaçma motivi həyatın mənasının yalnız özü üçün deyil, başqaları üçün də yaşamaqda axtaran, əsl məhəbbət və sədaqət yolunda canını qurban verməyi bacaran insanların ölümsüzlük qazanması ideyasını təsdiq etməyə xidmət edir. Buradakı ölümdənqaçma aktı şəxsi maraq olmayıb, ictimai-fəlsəfi məzmun daşıyan əhəmiyyətli hadisədir. Dəli Domrulun Əzrayilla savaşındakı “yaxşı igidlərin canını qurtarmaq” niyyəti isə ölümdənqaçmanın Dədə Qorqud variantının, ümumiyyətlə insanlığı xilas etmək, yaxşını, Xeyri şərdən qorumaq kimi daha geniş mətləbləri əhatə etdiyini diqtə edir.

3.10. Qanturalı və Sarı donlu Selcan xatun. “Kitabi-Dədə Qorqud”da boylardan hər biri digərini təkrar etməyən, təqdim etdiyi süjet və obrazlar baxımından özündən əvvəlki və sonrakı boylarla bənzəyişi olmayan orijinal bədii əsərlərdir. “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu” da Dədə Qorqud boylarının bənzərsiz bir səhifəsidir. Burada Qalın Oğuzda ailə qurmaq üçün hər iki tərəfdən, qız axtarıb seçmək meyarlarının və ailə qurub evlənmək şərtlərinin müəyyən edilməsi və icrası məsələləri süjetin əsasını təşkil edir. Eposdan görünür ki, ailə qurmaq üçün oğlan tərəfin – Qanturalının tələbləri ər yerindən durmamış xanımının durması, ondan qabaq atını minmiş olması, kişi kafir elinə varmamış onunla baş-başa getməsindən ibarətdir. Əslində, bu, Qalın Oğuzda kişi-qadın bərabərliyinin mühüm prinsiplərdən biri olduğunu diqqət mərkəzinə çəkir. Qanlı Qocanın sözlərindən görünür ki, qız tərəfin “Sarı donlu Selcan xatun”un atası Trabzon təkurunun tələbləri daha sərt-

dir: “Onun qızı üçün üç vəhşi heyvan saxlayıblar. Kim o üç heyvanı (qara buğa, qara buğa köşək və quduz aslanı – İ.H.) basıb öldürsə, o qızı ona verirlər. Öldürməsə, onun başını kəsib bürədən atırlar”.¹

Məlum olduğu kimi, Trabzon təkurunun şərtləri Qalın Oğuzda cavanların igidlik göstərməklə ad almaq qaydasına uyğun gəlir. Qanturalı da sevgisinə çatmaq üçün üç vəhşi heyvanla savaşa özünü təsdiq etməli idi. Boyda Trabzon təkurunun qızının ərə getməsinə razılıq verməsi şərtlərinə uyğun olaraq əlbəyaxa savaşa çıxardığı heyvanlarla Qanturalının “döyüşü” digər boylardakı Buğacın “adqoyma” mərasiminə aid olan “igidlik göstərmək” üçün icra olunan mərasimlərlə səsleşir. “Qanturalı boyu”ndakı insan-heyvan savaşı səhnəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un digər boylarındakı oxşar döyüş vəziyyətlərini təsvir edən eyni yaradıcı şəxsin rəsm etdiyi qeyri-adi tablodur. Lakin fərq ondadır ki, Buğac bir heyvanla – buğa ilə vuruşduğu halda, Qanturalı üç qızmış heyvanla vuruşmalı olur: deməli, “Qanturalı boyu”ndakı “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında təsvir olunan insan-heyvan döyüşləri səhnələrinin boydan-boya təkmilləşdirilib inkişaf etmiş daha təkmil və cəlbedici nümunəsidir: “Dəmir zəncirli buğanı gətirdilər. Buğa diz üstə çökdü, buynuzu ilə bir mərmər daşı ovdu, pendir kimi diddi... Buynuzu almaz süngü kimi olan buğa Qanturalının üstünə cumdu. Qanturalı ... Buğanın alnına elə bir yumruq vurdu ki, dalı üstə çökdürdü... Buğa buynuzu üstə qalxdı. Qanturalı buğanı quyuğundan tutub, üç dəfə yerə vurdu. Buğanın sümükləri sındı.

...Getdilər aslanı çıxarıb meydana gətirdilər... Qanturalı bir yapıncını duz qapağına doladı, aslanın pəncəsinə verdi. Aslanın alnını gözləyib elə bir yumruq vurdu ki, yumruq heyvanın çənəsinə dəyib parçaladı. Boynundan tutub, belini üzdü.

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.320

...Qanturalı... dəvəyə çiyini ilə bir zərbə vurdu. Dəvə bağırdı. Bir də vurdu, dəvə ayaq üstə dura bilmədi, yıxıldı. Qanturalı dəvəni basıb, iki yerdən kəsdi, doğradı”.¹

“Dədə Qorqud kitabı”ndakı bu səhnə dünyada insanla heyvanların ən mükəmməl, cəlbedici döyüş kadrlarını təqdim edir. Bu, qədim dövrlərdən İspaniyada bu gün də keçirilməkdə davam edən məşhur kəl döyüşündən də koloritli təsvir olunmuş səhnədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaradıcısı Qalın Oğuz igidlərini belə çətin imtahanlardan keçirməklə bu xalqın hansı böyük cəsurluq qüdrətinə malik olduğunu göstərmək istəmişdir.

Dədə Qorqudun ilhamla vəsf etdiyi Sarı donlu Selcan xatun qadın gözəlliyi baxımından Burla xatunla müqayisə olunana bilər:

*Par-par yanan, parıldayan incə donlum!
Yeriyəndə yerə qədəm basmayan,
Qar üstünə qan dammış tək al yanaqlım!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlım!
Qələm ilə rəssam çəkən qara qaşlım!
Hörükləri qırx tutamlıq qara saçlım!”²*

Bundan başqa, “Qanturalı boyu”nda həm də qadınların qeyri-adi qəhrəmanlığını təqdim edən hadisələr verilmişdir. Bu boyda təqdim olunan Trabzon Təkurunun qızı Sarı donlu Selcan xatun vəfası və etibarilə birlikdə həm də əri Qanturalı ilə birlikdə at minib qılınc çalmaq qabiliyyətinə malikdir. Folklorşünaslıqda haqlı olaraq Selcan xatun “Türk xalqları eposunda cəngavər qadının təkmil modeli”³ hesab edilmişdir. “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda Sarı donlu Selcan xatunun hünəri, şücaəti aşağıdakı kimi, həm də onun tədbirli olma-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.323-327

² Yəni orada, s.321-322

³ Azad Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, Turan, 2002, s.562

sı ilə bir yerdə təsvir olunur: “O (Qanturalı – İ.H.) yatarkən qız fikirləşdi: “Mənim aşiqlərim çoxdur. Birdən xəlvətcə gəlib igidimi öldürərlər! Ağ üzlü mən gəlini tutub yenə ata-anamın evinə apararlar”. Ona görə də Qanturalının atını yəhərlətdi. Özü də altdan geydi, üstədən qıfıllandı. Süngüsünü əlinə aldı. Bir yüksək yerə çıxıb gözlədi.

...Selcan xatun: “İgidim, üstünə düşməən gəlib. Oyatmaq məndən, igidlik səndən. ...Selcan xatun at oynatdı. Qanturalının önünə keçdi. Qanturalı deyir: – Gözəlim, hara gedirsən?” Deyir: – İgid bəy, baş salamat olsa, papaq tapılmazmı?

Burada Selcan xatun at saldı, qırılanı qırıldı, qaçanı qovmadı, “aman” deyəni öldürmədi”.¹

Təsvir olunan səhnə Selcan xatunun ayıq və tədbirli olması ilə yanaşı, həm də döyüş təcrübəsinə yiyələndiyini göstərir. Ədəbiyyatşünaslıqda göstərildiyi kimi, “Qanturalının seçib-bəyəyib sevdiyi Selcan xatunda əsl ərlik ləyaqəti və mənliyi vardır. Öz qırımı ilə o, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin də mətanətli, qəhrəman, şəxsiyyətli qadın surətidir”.²

Bəzi elmi ədəbiyyatlarda Trabzon təkurunun qızı Selcan xatun xristian kimi qələmə verilir. Son illərin ədəbiyyatında isə Selcan xatunun və onun ölkəsinin türkəsilli olmasına dair aşağıdakı qənaətlər meydana çıxmışdır: “Qanturalının tapdığı qızın – Sarı donlu Selcan xatunun ölkəsi türk ölkəsidir. Ölkənin bəyi-təkuru, kafir adlanan başçısı və camaatı məhz türkdilli xalqdır. ...Oğuzun kafir dediyi, başçısını təkur adlandırıdığı bu ölkələrdə yaşayanlar antropoloji əlamətlərinə görə qıpçaqlara oxşayırlar”.³

Fikrimcə, Trabzon təkuru və qızı Selcan xatun qədim Yunanıstanın Anadolu ilə sərhəd bölgələrində yaşayan türkə-

¹ Azad Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, Turan, 2002, s.327-329

² Elməddin Əlibəyli. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999, s.155

³ Tofiq Hacıyev. Kitabı-Dədə Qorqud // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild. Bakı, Elm, 2004, s.432-433

silli trakiyalıların-troyalıların nəsilələrindənəndirlər. Bu qəbildən olan türkləri “rumlu”da adlandırırlar.

“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu” Qanturalının təqdimatı, Sarı donlu Selcan xatunun hekayəsidir.

“Qanturalı boyu” – qadın sədaqəti və qəhrəmanlığı haqqında əfsanədir.

3.11. Qalın Oğuz Elinin vəziri və onun oğlu Yegnək.

“Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyu”nda Bayandır xanın vəziri Qazılıq Qocanın Qara dəniz sahillərindəki Düzmürd qalasına səfəri, qalanın təkuru Arşın oğlu Diləklə vuruşması və əsir düşməsi təsvir olunur. Qazılıq Qoca əsir düşdüyü il bir yaşında olan oğlu, nəhayət, on beş yaşına çatanda atasının bu vaxtadək kafirlərin əlində olduğunun ondan gizlədildiyi, öl-məməsi haqqında xəbər tutmuşdur. O, əsirlikdə qaldığını zənn etdiyi atasını düşməndən azad etmək üçün yola çıxır. Bayandır xanın əmri ilə Qalın Oğuzun iyirmi dörd vilayətinin bəylərindən seçilmiş igidlərlə birlikdə Düzmürd Qalasının alınmasında iştirak edənlərin hamısı “altmış arşın qaməti”, “altmış batmanlıq gürzü” olan Arşın oğlu Diləklə təkbətək savaşda məğlub olmuşlar. Nəhayət, atasının üstünə cumaraq, onu əvvəlcə ağır yaralamış, son anda dönüb qayaya tərəf qaçan nəmərd kafiri Qazılıq Qocanın oğlu Yegnək qapıdan içəri girən yerdə yaxalamış və qılıncı ilə başını top kimi yerə salmış, atasını azad etməyə nail olmuş və igidlərlə birlikdə qayıdıb evlərinə gəlmişlər.

Göründüyü kimi, bu boyda iki istiqamət vardır: igidlik göstərməklə oğulun ataya sədaqətini isbat etməsi və oğulun döyüş bacarığı, şücaəti. Hər iki istiqamət Qalın Oğuz Eli üçün səciyyəvi olub, tayfa və ailə dəyərlərinin bütövlüyünü, övladın ata qarşısında borcunu və oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqlarını bir daha fərqli hadisələrlə sübut etməyə xidmət edir.

“Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyu” həm də Bayandır xanın tərcümeyi-halı və xidmətləri haqqında bir qədər geniş mə-

lumat əldə etmək üçün mötəbər mənbədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un digər boylarında Bayandır xan əksər hallarda boyun əvvəlində səhər tezdən, ağ evində, yaxud göy üzünə dirənən böyük alaçıqında İç Oğuz və Dış Oğuz bəyləri ilə məşvərət-məsləhət, yeyib-içmək məclislərində tapşırıq və məsləhətlər verərkən təsvir olunur. Həmin təsvirlərdən Bayandır xanın tərcümeyi-halı, keçdiyi yol haqqında əlavə məlumatlar yoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyu”nda Yegnəyin atasını Dizmürd qalasından azad etmək üçün səfərə çıxmağa icazə və kömək almaqdan ötrü Bayandır xanın hüsurunda ona müraciətlə dediyi aşağıdakı soylama Qalın Oğuz Elinin başçısının portretinin, yığcam və ümumiləşdirilmiş həyat hekayəsinin təqdimatıdır:

*Səhər çağı sərt yerdə tikilən hündür evli!
Atlasdan yapılmış göy alaçıqlı!
Tövlə-tövlə çəkilən şahənə atlı!
Çağıranda həy verən, yolu çavuşlu!
Süfrəsindən yağ tökülən, bol nemətli!
Türküstanın dirəyi! Tüklü quşun balası!
Amit soyunun aslanı! Qaracığın qaplanı!
Dövlətli xan, mənə kömək!
Qoşun ver, məni atamın dustaq olduğu
Qalaya göndər.¹*

Bu, Qalın Oğuz Elinin vəziri Qazılıq Qoca oğlu Yegnəyin “Bayandırnamə”sidir. Yegnəyin Bayandır xan haqqında səsləndirdiyi soylamada ifadə olunan məlumatlar və poetik dəyərləndirmələr müstəqil bir boyda təsvir edilə biləcək mətləblərdir. Bayandır xan barəsində yüksək fikirlərin və tərcümeyi-hal göstəricilərinin onun “dünyagörmüş və işəyarayan” vəziri olmuş Qazılıq Qocanın oğlu Yegnək tərəfindən deyil-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.335

məsi reallıqları ifadə etməklə, həm də təbii səslənir. Yegnəyin poetik xitabı və dəyərləndirməsindən Bayandır xanın həyat hekayəsini və xidmətlərini tam olaraq öyrənmək mümkündür. Fikrimizcə, bu mətləbləri “Qazılıq Qoca oğlu Yegnəyin Bayandırnaməsi” adlı ayrıca bir boya çevirmək olar. Bu, boy içində boy kimi də sənətkarlıq baxımından əhəmiyyətlidir. “Yegnək Bayandırnaməsi” Qalın Oğuz Elinin başçısı, uca Divanının rəhbəri Bayandır xanın özü və iqamətgahı haqqında “Dirsə Xan oğlu Buğac boyu”nda verilmiş və sonrakı boylarda bir qədər fərqli cizgilərlə yeniləşdirilmiş ilkin və epizodik məlumatları genişləndirir və tamamlayır.

Dədə Qorqud boyları sırasında özünəməxsus yeri olan “Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyu”nda Bayandır xanın başçılıq etdiyi Divanın daha bir üzvü – xanlar-xanının etibarlı vəziri Qazılıq Qoca və onun oğlu Yegnək ilə tanış olmaq imkanı yaranır. Bayandır xanın vəziri Qazılıq Qoca ilə əlaqədar əhvalatlar həm də Qalın Oğuz Elinin rəhbərləri, igidləri, dostları və düşmənləri haqqındakı təsəvvürləri daha da dərinləşdirir.

3.12. Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”u bütün dünyaya ən çox tanıdan və onu məşhurlaşdıran “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”dur. Məlum olduğu kimi, alman şərqşünası Henrix Fridrix fon Dits Almaniyanın Drezden Kral Kitabxanasından ilk dəfə 1815-ci ildə tapıb üzə çıxardığı “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasındakı digər boylarla birlikdə “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”u seçib ayırmaqla, onu alman dilinə tərcümə edərək yazdığı müqəddimə ilə birlikdə kitab halında nəşr etdirmişdir. Beləliklə, Fridrix fon Dits “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy” vasitəsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsi haqqında elm aləmində birinci olaraq məlumat vermişdir. O həm də “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”a yazdığı “Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş oğuz siklopu” adlı müqəddiməni çap etdirərək dünya qorqudşünaslıq elminin əsasını qoymuşdur.

“Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”da Qalın Oğuz Elində təkgözlü siklopun – Təpəgözün Alp Aruzun Qonur Qoca Sarı adlı çobanı ilə Uzun bulaq adlanan yerdə bura toplaşmış pərilərdən biri ilə izdivacından doğulmasından başlayaraq, onun Aruzun ailəsində Basatla birlikdə böyüməsindən, adamyeyən uşaq kimi vərdişlərə malik olduğu üçün evdən uzaqlaşmasından, böyüdükcə hər gün altmış adam yeyib vəhşiləşməsindən söz açılır. Nəhayət, Dədə Qorqudun gəlib, Təpəgözü gündə iki adam və beş yüz qoyun veriləcəyi haqqındakı sövdələşməsindən sonra da o öz vəhşi xasiyyətini tərgitmir. Aruzun aslan südü ilə böyümüş və qüvvətli olduğuna görə də Dədə Qorqud tərəfindən Basat adı verilən igid oğlunun Qalın Oğuz Elini yox olmaqdan qurtarmaq üçün böyük çətinliklə Təpəgözü öldürüb, xilaskarlıq missiyasını həyata keçirməsi oğuz tayfaları və ümumən insanlıq qarşısında mühüm bir xidmətə çevrilir.

Qorqudşünaslıqda dönə-dönə izah olunduğu kimi, “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”un dərin mifoloji kökləri vardır. Məlumatla görə, antik yunan şairi Homer Şərq səyahəti zamanı oğuz tayfaları və Təkgözlü siklop haqqında məlumatlar əldə etmiş və özünün məşhur “Odisseyə” əsərini yazarkən bu motivdən istifadə edərək Polifem obrazını yaratmışdır. İlk dəfə olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”da təsvir olunan Təpəgözlə Homerin “Odisseyə”sindəki Polifemin müqayisəsini aparan Fridrix fon Dits Azərbaycan oğuznaməsindəki təkgözlü siklop motivinin daha qədim olduğunu xüsusi olaraq aşağıdakı şəkildə qeyd etmişdir: “Oğuz siklopu yunanlardan deyil, əksinə, daha çox yunanlarınkı ondan əxz edilmişdir. Əgər yunanlardakı qədim dövrə aid edilirsə, onda Oğuzlarınkı da, burada deyildiyi kimi, bir o qədər də yeni deyil ki, Dədə Qorqudun müasiri hesab edilsin”.¹

İxtisasca şərqşünas olan Fridrix fon Dits Şərq Oğuz sik-

¹ Henrix Fridrix fon Dits. Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş oğuz siklopu (nəşrə hazırlayan: Sərraf Hüseynov). Bakı, Mütərcim, 2015, s.18

lopunun Homerin Polifemindən qədim olduğunu bir çox dəlillərlə sübut etmişdir: “Əvvəldən, şərqilər heç vaxt yunan mifologiyası ilə tanış olmayıblar. Ona görə də mifoloji baxımdan bu, onlar üçün tam anlaşılmaz idi. Əgər Homer asiyalıları tərcümə yolu ilə məlum olmayıbsa, onda onun Polifem haqqında hekayələri də onlara tanış olmamalı idi.

Digər tərəfdən, Oğuz siklopunun həyatının təsviri əvvəldən ölümünə qədər tam təfəsilatı ilə verilmişdir. Homerin Polifem hekayəsi isə bunun müqabilində bir parça və ya bir hadisənin surəti ikimi görünür.... Oğuz müəllifinin hadisə haqqında Homerdən çox məlumata malik olması açıq-aşkar görünür.¹

Belə inandırıcı müqayisələrdən sonra Fridrix fon Dits qəti surətdə qərara gəlmişdir ki, “Homer Təpəgöz nağılını Asiya səyahətində eşitmişdir. ...Beləliklə, Təpəgöz nağılı Kiçik Asiyaya gətirilmiş, Homerin vaxtında yeni bir xatirə kimi yadda qalmış və Homer bundan istədiyi kimi istifadə etmişdir.”²

Azərbaycan folklorşünaslıq elmində vaxtilə Fridrix fon Ditsin irəli sürdüyü tezis ətrafında geniş tədqiqatlar aparılmış, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı Təpəgözlə “Odisseyə”dakı Polifem elmi cəhətdən müqayisə edilərək belə bir qərara gəlinmişdir ki, bu iki süjet arasında həm bənzərlik və həm də fərqlər mövcuddur. Ədəbiyyatşünaslıq elmi “Təpəgözlə Polifem arasında azmanlıq, güc, bədxahlıq, təkgözlü olmaq kimi oxşar cəhətləri”³ müəyyən etmişdir. Bundan başqa, Basatla Odisseyin, Təpəgözlə Polifemin icra etdikləri hadisələr baxımından da Azərbaycan Oğuznaməsi ilə antik yunan “Odisseyə”sı bir-birinə yaxındır. Çünki “Təpəgöz mağarada olan qoynları çıxarmaq yolu ilə Basatı tutmaq istədiyi kimi, Polifem

¹ Henrix Fridrix fon Dits. Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş oğuz siklopu (nəşrə hazırlayan: Sərraf Hüseynov). Bakı, Mütərcim, 2015, s.37-39

² Göstərilən mənbə, s.39-40

³ Məhəmməd Hüseyn Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, s.117

də sürünü bir-bir yoxlamaq qərarına gəlir”.¹

Bununla belə, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyundakı Təpəgözlə Homerin əsərindəki Polifemin arasında fərqlər daha çoxdur. Qorqudşünaslıqda xüsusi yeri olan Təpəgöz – Polifem müqayisəli təhlili əsasən, Məhəmməd Hüseyn Təhmasib və Əli Sultanlı tərəfindən zərgər dəqiqliyi ilə aparılmışdır.

Professor Məhəmməd Hüseyn Təhmasibə görə:

- “Odisseylə Polifem arasında heç bir qohumluq” əlaqəsi yoxdur, hətta tanışlıq belə yoxdur. Basatla Təpəgöz isə bir yerdə böyümüş,bir atanın çörəyini, hətta bəlkə də, bir ananın südünü əmmişlər. Onlar demək olar ki, qardaşdırlar.
- ...Oğuzun südü ilə, çörəyi ilə böyümüş bu nankor axırda ona bəla kəsilmiş, Qalın Oğuz ellərini yeddi dəfə yerindən oynatmış, ən görkəmli qəhrəmanlarını “zəbun etmiş”, axırda yemək üçün beş yüz qoyun, iki adam tələb edərək kəsım kəsmişdir.
- Təpəgöz Oğuz Eli üçün dəhşətli bir fəlakət, ümumi bir bəladır. Odissey təsadüfən Polifemlə üzləşmiş, öz canını qurtarmaq üçün mübarizəyə məcbur olmuşdur. ...Basat isə öz elinin, xalqının intiqamını almaq, Qalın Oğuz Elini fəlakətdən qurtarmaq üçün düşüncəli olaraq Təpəgözlə vuruşa gedən bir qəhrəmandır.
- Odisseygil Polifemi öldürə bilmirlər, ancaq kor edir və bundan istifadə ilə qaçıb canlarını qurtarırlar”.²

Professor Əli Sultanlının fikrincə:

- ...“Təpəgözün doğum və uşaqlığı haqqında ən çox təfəsilatlı məlumat verilmişdir. ...Halbuki “Odissey”da Polifemin doğumu və uşaqlığı haqqında heç bir məlu-

¹ Məhəmməd Hüseyn Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, s.51

² Göstərilən mənbə, s.115-116

mat yoxdur.

- Təpəgöz təkdir. Polifem isə bir çox təpəgözlərin içəri-sində yaşayır. Daha doğrusu, onun yaşadığı adada çoxlu təpəgöz var, həmin ada təpəgözlər adası adlanır.
- Polifem insan cəmiyyətini tanımır, cəmiyyətsiz yaşayır. ...Halbuki Təpəgöz insan cəmiyyəti olmadan yaşaya bilmir.
- Təpəgözün bədənindən qılınc keçmir. Halbuki Polifemin bədənindən qılınc keçir.
- Təpəgöz qəhrəmanlarla vuruşur, bütün silahları işlətməyi bilir. ...Polifem silah tanımır.
- Azərbaycan ədəbiyyatında Təpəgözün sələfləri olmuşdur.
- ...Qoyun vasitəsilə hər iki qəhrəmanın mağaradan çıxıb xilas olmaları fərqlidir. ...Odissey böyük bir qoçun altında mağaradan çıxır. Polifem bilmir ki, qoçun yavaş getməsinə, dala qalmasına səbəb Odisseydir... “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qoyun soyub, dərisinə bürünmək və sair kimi təfəsilat tamamilə yerli xarakter daşıyır”.¹

Akademik Kamal Abdulla isə Təpəgözlə Polifem arasındakı fərqlərin “daha dərinədə gizləndiyini” qeyd etməklə bu obrazlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmişdir:

- “Hər iki bədheybət, həm Polifemi, həm də Təpəgözü birləşdirən çox cəhət var: xarici qiyafə, amansızlıq, fəvqəlbəşər, vəhşi ehtiraslar...

Fərqli xüsusiyyətlər də vardır:

- Təpəgözlə mübarizə ölüm-dirim mübarizəsidir. Ya Təpəgöz, ya Oğuz! Mübarizənin mayası, ideyası budur.
- Polifemlə mübarizə isə yalnız qaçıb can qurtarmaq məqsədi güdür. Onun ölümü Odisseyi maraqlandırmır. Çünki Odissey bu sikloplar adasında gəldi-gedər qo-

¹ Əli Sultanlı. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim yunan dastanları. Bakı, Elm, 1999, s.53-55

naqdır. Amma Polifemdən fərqli olaraq Təpəgöz üzünə ağ olduğu cəmiyyətin içindən çıxıb, elə bil bu cəmiyyətin yarası, irinidir.

- Təpəgözlə Polifem variantları həm də ecazkar doğum xəttində birləşir. Biri dəniz allahının oğlu, o biri pəri oğludur.
- Bütün şər qüvvələrə qalibgəlmə ümidinin simvolu kimi sonunda Təpəgöz cəza alır – öldürülür. Polifem də cəzasız qalmır. O da eynən Təpəgöz kimi kor edilir. Kor edilmələrinin səbəbi hər ikisinin nankorluğudur.
- Təpəgözün ölümü ilə bütün məşəqqətlərə son qoyulur, bütün işgəncə və izzətlər bitir. Polifemin aldadılıb məğlub edilməsi isə Odisseyin işgəncə, əzab və əziyyətlərinin ancaq başlanğıcı olur”.¹

Göründüyü kimi, əvvəla, Azərbaycan Təpəgözü ilə yunan Təkgözlü Siklopu arasında bənzərlikdən çox fərqlər vardır. Həm də oxşar cəhətlər daha çox zahiri qatdadır. Deməli, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” orijinal əsərdir. İkincisi, “Dədə Qorqud kitabı”nda “Odisseyə”dan fərqli olaraq, Təpəgözün anadan olduğu vaxtdan öldürülməsinə qədərki bütün həyatı təsvir edilmişdir. Üçüncüsü, Homerin “Odisseyə” əsərindəki Polifemlə müqayisədə Təpəgöz bədii obraz kimi hərtərəfli şəkildə və mükəmməl surətdə canlandırılmışdır. Dördüncü, Azərbaycan mifologiyasında süjetləri, nağıllarda sələfləri olan Təpəgöz motivinin daha qədim olduğu və geniş yayıldığı üçün antik yunan ədəbiyyatına, Homerin “Odisseyə” əsərindəki Polifem obrazının yaradılmasına təsir göstərməsi inandırıcıdır. “Odisseyə”nın müəllifi Homerin Qafqaz regionundan keçməklə Şərq ölkələrinə səfərinin reallığı Təpəgöz süjetinin yunan ədəbiyyatına Azərbaycan Təpəgözü vasitəsilə keçdiyini ehtimal etmək üçün əsas verə bilər.

¹ Kamal Abdulla. Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud – 3. Bakı, Mütərcim, 2009, s.233-234

“Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”dakı toponimlərin də Azərbaycan coğrafiyası ilə bağlı olması Təkgözlü siklop motivinin “gəlmə” deyil, ölkəmizə aid süjet olduğunu bir daha qəti şəkildə təsdiq edir. Ümumiyyətlə, “mifoloji səciyyə”¹ daşıyan Təpəgöz obrazının elmdə Şərqlə bağlı olduğu ən qədim dövrlərdən etiraf olunmuşdur: “Şərq tərəflərdə ...issedonlar yaşayırlar. Issedonlar haqqında “tarixin atası” Heredot tərəfindən də bizdə məlumatlar var. Onların özlərinin dediklərinə görə, issedonlardan yuxarıda təkgözlü insanlar yaşayırlar. ...Biz skiflər vasitəsilə onlar haqqında məlumat almışıq və həmin adamları skif sözləri ilə “arimaspi” adlandırırıq. Skiflərə görə “arima” tək, “spu” isə göz deməkdir”.² Görkəmli folklorşünas Xalıq Koroğlu da bu fikirdədir ki, “Təkgözlü div motivi Şərqdən əski Yunanıstana keçmiş və daha sonralar burada epik hekayət olaraq şəkilləndirilmişdir”.³

Lakin Şərq anlayışı geniş olduğu üçün Təpəgözə aid olan coğrafi ərazinin müəyyənləşdirilməsi də tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Vasili Bartoldun “Qorqud epik silsiləsi Qafqazdakı şəraitdən kənarda çətin ki, mümkün ola bilərdi”⁴ kimi mühüm əhəmiyyətə malik elmi qənaətindən sonra Azərbaycan folklorşünaslığında konkret olaraq Təpəgöz boyunun bu regionla əlaqədar olması bir daha dəqiqləşdirilmişdir: “Təpəgöz süjeti Qafqaz regionu üçün daha arxaıkdir”.⁵

Bununla belə, “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”dakı yer adlarının Azərbaycan coğrafiyası ilə əlaqədar olduğu da müəyyənləşdirilmişdir. Məlum olduğu kimi, “Basatın Təpəgö-

¹ Книга моего Деда Коркута (перевод: В.В.Бартольд). Баку, ЙНЭ-XXI, 1999, с.120

² Геродот. История. Москва, АСТ, 2017, с.309

³ Xalıq Koroğlu. Təpəgöz və Polifem // Milli folklor dərgisi. Ankara, 1998. №37, s.45

⁴ Книга моего Деда Коркута (перевод: В.В.Бартольд). Баку, ЙНЭ-XXI, 1999, с.126

⁵ Azad Nəbiyev. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Təpəgöz fenomeni // Azərbaycan, 27 may 1999-cu il

zü öldürdüyü boy”dakı Salaxana, Uzun bulaq və Günortac yer adlarının hər üçü Azərbaycan ərazisində bu gün də toponim kimi yaşamaqdadır.

Qafqazda oğuzların yayılma arealının geniş olduğunu nəzərə alaraq, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da cərəyan edən hadisələrin konkret olaraq hansı coğrafi məkanla əlaqədar olmasını aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır. Bunun üçün həmin boydakı toponimlərin müəyyən olunması və elmi cəhətdən izah edilməsi zəruridir. Dastandan görünür ki, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da cəmi üç toponimin adı çəkilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: Uzun bulaq, Salaxana qayası (yaxud mağarası) və Günortac. Təəssüf ki, qorqudşünaslıqda Salaxana ifadəsi uzun müddət toponim kimi deyil, “dəri soyan”, yaxud “qəssabxana” kimi izah olunmuşdur. İlk dəfə 1998-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Coğrafiya” kafedrasının müdiri, professor Səfərli Babayev Azərbaycanın Naxçıvan regionunda Salaxana ilə bağlı toponimlərin olduğunu müəyyən etmişdir. Onun fikrincə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Babək rayonunun dağlıq sahəsində Qazan yaylağının Qərb ətəklərində Salaxan qayası, Salaxan dərəsi, Salaxan bulağı, Salaxan yurdu və Salaxan (Kəlləgöz) mağaraları yerləşir”.¹

Xüsusən, Naxçıvan ərazisindəki Salaxan qayasında mağaraların da mövcud olması bu mülahizənin reallığını bir daha sübut edir. Çünki “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da da Təpəgözün Oğuz Elindən gətirilmiş qoyunlarla birlikdə Salaxana qayasındakı mağarada qərar tutduğu aşkar şəkildə öz əkini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da oxuyuruq: “Təpəgözün olduğu Salaxana qayasına gəldi, gördü ki, Təpəgöz arxasını günə verib yatır. Basat... süngünü Təpəgözün gözüne elə basdı ki, gözü məhv oldu. Təpəgöz elə nərə çəkdi, elə hayxırdı

¹ Bax: Səfərli Babayev. Sallaxana, Sahxana, Salxan // Elm və həyat, 1998. №1, s.13

ki, dağ-daş əks-səda verdi. Basat sıçradı, mağaraya qoyunların içinə düşdü. Təpəgöz bildi ki, Basat mağaradadır. Mağaranın qarşısında durub, bir ayağını qapının bir yanına, birini digər yanına qoydu”.¹

Bundan başqa, Təpəgöz boyunda Təpəgözün dilindən deyilmiş “Qalın Oğuz bəyləri üstümə gəlsə, deyərdim ki, qaçıb Salaxana qayasına girim”² cümləsindəki “girim” ifadəsi də onun yerinin Salaxana qayasındakı mağara olduğunu bir daha təsdiq edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonu ilə Babək rayonunun qovuşduğu yerdə, Qaraquş adlanan ərazidəki Salaxan mağarasının girişindən yuxarı hissədəki qaya sütununun üstündə təbiətin öz üsulu ilə təkgözlü insanın silueti həkk olunmuşdur. Sanki təbiət özü Salaxana mağarasının Təpəgöz mağarası olduğunu daşların dili ilə möhürləmişdir. Salaxana mağarasının eşikdən yuxarı tərəfindəki qayada Təpəgözün alt dişlərini, qalın üst dodağını, meymuna bənzəyən başını və alnındakı tək gözünü görmək mümkündür. Salaxana qayasına yaxın ərazidə yerləşən qədim daş dövrü abidəsi olan Qazma mağarası da girişinin dar olmasına görə “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan Salaxana mağarasına bənzəyir. “Dədə Qorqud kitabında Təpəgözün iki mağaradan istifadə etməsi haqqındakı məlumatlarla Salaxana və Qazma mağaralarının yaxın ərazilərdə yerləşməsi “Təpəgöz boyu”nda cərəyan edən hadisələrin bu torpaqlarla əlaqədar olduğunu bir daha nümayiş etdirir.”³

Məlumdur ki, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Günnortac qəhrəmanın əsas yurdu, vətəni kimi mənalandırılmışdır. Təpəgözün “Haradan gəldin sən igid, yerin nə yerdir” sua-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, Yazıçı, 1988, s.199

² Yenə orada, s.201

³ Ətraflı bax: İsa Həbibbəyli. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının işığında // Kitabi-Dədə Qorqud. F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşri (Çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi: İ.Həbibbəyli). Bakı, TEAS-Press, 2016, s.16-17

lına cavab olaraq Basat: “Olduğum yer, yurdum mənim Gü-nortacdır”¹ – deyir. Azərbaycan qorqudşünaslığında ilk dəfə “Günortac” toponiminin də yeri yenə də professor Səfərli Babayev tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Müəllif Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarında, Babək rayonunun Çalxanqala kəndi ilə Payız kəndi arasında Çalxan-dağın qərb tərəfində yerləşən Günorta daşının “Basatın Təpə-gözü öldürdüyü boy”dakı Günortac olduğu qənaətinə gəlmiş-dir”.² “Kitabi-Dədə Qorqud”da cərəyan edən hadisələrin mərkəzi hissəsində, orta nöqtəsində yerləşməsi, ayrı-ayrı boylar-dakı Qazan yaylağı, Buğa çeşməsi, Salaxana ilə qonşu olması, əhatə edilməsi irəli sürülən fərziyyənin doğruluğuna inamı artırır.

Məlumat üçün deyək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı ha-disələrlə səsləşən Buğa çeşməsi də Altuntaxtla adlanan yerlə Salaxana arasındadır. Salaxana mağarasını isə yerli əhali həm də Kəlləgöz mağarası adlandırır.³

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” Qalın Oğuz Elinin varlığını davam etdirməsi üçün öz gücü ilə böyük bir bələdan xilas olmasını əks etdirən əhəmiyyətli bir ədəbi nümunədir. Qalın Oğuzun sabahı “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dan sonra yenidən başlanır.

3.13. Bəkil oğlu İmran boyu: dövlətçilik və təhlükə-sizlik məsələləri. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı “Bə-kil oğlu İmran boyu” həm Qalın Oğuz Elinin dövlətçilik ənə-nələrini, həm də sərhədlərini, qonşularını, onlarla münasibət-lərini müəyyən etmək, öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Hadisə Bayandır xanın Yüksək evi – Divanda, Gürcüstandan

¹ Yenə orada, s.200

² Səfərli Babayev. Altuntaxt, Günortac və Salaxana haradadır? // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. Naxçıvan, 1999. № 3, s.9

³ Bax: İsa Həbibbəyli. “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Naxçıvan // Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, s.19

gəlmiş xəracın bölüşdürülməsi ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi ilə başlayır. Boydan görünür ki, “doqquz tümən Gürcüstan-dan” əvvəlki illərdəki qızıl-gümüş əvəzinə bu il göndərilmiş “bir at, bir qılinc və bir çomaq” Qalın Oğuz bəylərini razı salmamışdır. Ona görə də Dədə Qorqudun məsləhəti ilə bu dəfəki qənimətlər Bəkilə verilmişdir. Bu mərasimin təsviri Qalın Oğuz Eli Divanında hər bir məsələnin məsləhət-məşvərət, müzakirələr əsasında həyata keçirildiyini göstərir. Eyni zamanda, bu ilki ərmağanı alan şəxsin “oğuz elinə qaraul çəkməsi”¹ də müəyyən olunmuşdur. Beləliklə, “Bəkil oğru İmran boyu”nun strategiyası yurdun keşiyində durmaqdan, ölkənin qorunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Lakin ov zamanı atdan yıxılan Bəkilin sağ ayağının sınması xəbərini eşidən kafirlərin bundan istifadə edərək, Qalın Oğuzla həmlə etmək istəməsi hadisələri gərginləşdirir. Bəkilin Qazan xandan kömək almaq istəməsini qəbul etməyən oğlu İmranın atasının yaraq-yasağı ilə qarşı tərəflə bərabər keçən çətin döyüşdə “kafiri götürüb yerə vurma-sı”, “burnundan qan düdük kimi şoruldaması” və islam dinini qəbul etdiyi üçün onu öldürməməsi və nəhayət, Qalın Oğuzla qələbə ilə qayıtması boyun əsas mahiyyətini təşkil edir.

“Bəkil oğlu İmran boyu”nun əvvəlindəki Bayandır xanın iqamətgahında təşkil olunan “Yüksək Ev”in boyun sonunda yenə də təsvir edilməsi Qalın Oğuz Elində dövlətçilik məsələsinin öndə olduğunu nəzərə çarpdırır. “Doqquz tümən Gürcüstan”dan alını açıq geri dönmüş İmrana Bayandır xan tərəfindən “Qazan oğlu Uruzun yanında, sağında” yer verilməsi, ona “gözəl naxışlı cübbə-çuxa geyindirməsi” onun da igidliyi ilə Qalın Oğuz Elində özünəməxsus mövqe qazandığını bildirir. Boy bac-xərac kimi göndərilmiş atın, qılincin və çomağın oğuz tayfalarının həyatında xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu, ölkənin təhlükəsizliyinə xidmət etdiyini diqqətə çatdırır.

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.30

Bu boydan başa düşmək olur ki, Bəkil hərbcidir, yaxud Qalın Oğuzun təhlükəsizliyi ilə məşğul olan şəxsdir. Doqquz - tümən Gürcüstandan gətirilmiş hərbi əhəmiyyətə malik olan xərəcə onə verilməsi, Bayandır xanın hüsurunda onun qarşısında müdrik Dədə Qorqud tərəfindən “Oğuz elinə qaravul çəkmək” vəzifəsinin qoyulması Bəkilin Qalın Oğuz üçün əhəmiyyətli persona olduğuna şahidlik edir. Bundan başqa, boyda həm Gürcüstan təkurunun, həm də Qalın Oğuz Eli tərəfinin cəsuslarının təsvir olunması və onların fəaliyyəti haqqındakı məlumatlar Oğuz cəmiyyətində milli təhlükəsizlik məsələlərinin sistemli şəkildə qurulmasından xəbər verir. Həm Gürcüstan tərəfinin, həm də Qalın Oğuzun cəsuslarının verdikləri məlumatların vaxtında dəqiq çatdırılması və diqqətə alınması bunun əyani təzahürüdür: “Deyilənə görə, kafirin cəsusunu vardı. Bu xəbəri (Bəkilin atdan yıxılıb ayağının sınmasını – İ.H.) eşidib getdi, təkura xəbər verdi.

...Bəkilin də orada cəsusunu vardı. Bəkilə xəbər göndərdi. Dedi: Başınıza çarə eləyin, üstünüzdə düşmən gəlir”.¹

Bəkil özündə mifik təfəkkürlə real həyatı baxışları birləşdirən obrazdır. Onun ovçuluq mərasimi ilə bağlılığı mifoloji təfəkkürün, dövlətçiliyə xüsusi önəm verməsi isə ictimai dünyagörüşün təzahürləridir. Buna görə də elmi ədəbiyyatda Bəkil “islamiyyətdən qabaqkı mifik təfəkkürlə bağlı”² olan obraz kimi səciyyələndirilmiş, eyni zamanda, onun cəmiyyət hadisələrinə məsuliyyətli münasibəti təqdir olunmuşdur. Mifoloji təfəkkür Bəkili soykökə, ictimai düşüncə isə dövlətçiliyə bağlayır. “Bəkil oğlu İmran boyu”nda Qalın Oğuz Elinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi üçün milli köklərə bağlılıqla dövlətçiliyin üzvi vəhdətinin zəruri və əhəmiyyətli olması əsaslandırılmışdır.

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.353

² Mirəli Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.217

3.14. Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu: Sədənəkdan – Dərəşama və Əlincə qalasına. “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda öz əksini tapmış Səgrək sözü qorqudşünaslıqda aşağıdakı mənalarda izah olunmuşdur: şəxs adı kimi və toponim kimi. Şəxs adı olaraq Səgrək Uşun Qocanın iki oğlundan biri və Əgrəyin qardaşıdır, “pəhləvan cüssəli cəsur bir igiddir”.¹ Bayandır xanın yanında xüsusi hörməti olan və bütün Oğuz cavanları kimi xüsusi bir igidlik nümunəsi göstərmək üçün Əlincə qalası ədəklərindəki düşməni qoruğunu alıb, “sığın-keyik, qaz-toyuq qızdırmış” Əgrək burada əsir düşmüşdür. Səgrək böyüyəndən sonra qardaşı Əgrəyin Əlincə qalasında hələ də əsir saxlanıldığını eşidib, onu azad etmək təşəbbüsü ilə yaşayır. Bu oğlunu da itirmək qorxusu keçirən ata-anası Qazan xanın məsləhəti ilə Səgrəyin savaşa getməsinə mane olmaq üçün toy edib onu evləndirirlər. Vüsal gecəsi Səgrəklə sevgilisi arasındakı danışq və münasibətlər fikrimizcə, dünya ədəbiyyatında bənzəri olmayan nadir psixoloji səhnədir: “Qızla yorğan-döşəyə girəndə qılincını çıxardı, qızla özü arasına qoydu. Qız dedi: “Qılincını qınına qoy, igid, murad ver, murad al, bir-birimizə sarılaq”. Oğlan dedi: “Ay yaramaz qızı, qardaşımın üzünü görməyincə, ölmüşsə, qanını almayınca, muradıma çatmam, qoy qılincımla doğranım, oxuma sancılı, oğlum doğulmasın, doğularsa on yaşına çatmasın”.²

Eyni zamanda, “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda Səgrəyin sevgilisinin vəfasını və etibarını ifadə edən məqamlar Qalın Oğuz Eli üçün səciyyəvi olan qadın sədaqətinin təkrarsız nümunəsidir. Qardaşını əsirlikdən azad etmək üçün qərarlı olan Səgrəyin “yorğan-döşəkdə” ikən gəlinə dedi: “qız, sən mənim üçün bir il yola bax! Bir il də gəlməsəm iki il bax!

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.361

² Yəni orada, s.363

İki il gəlməsəm üç il bax! Gəlməsəm o vaxt bil ki, ölmüşəm. Aygır atımı kəsdirib ehsanımı ver! Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ona get!” – kimi sözlərinin qarşısında sevgilisinin ona verdiyi cavab onsuz da sədaqətli olan Qalın Oğuz Eli qadınlarında ailə dəyərlərinin nə qədər uca və keçilməz olması haqqında təsəvvür yaradır. Bu mənada Səgrəyin sevgilisinin aşağıdakı sözləri əsl qadın sədaqəti haqqında monoloqdur:

*İgidim, mən səni bir il gözləyəm,
Bir ilə gəlməsən, iki il gözləyəm,
İki ilə gəlməsən, üç-dörd il gözləyəm.
Dörd il yox, beş-altı il gözləyəm.
Altı yolun ayrıcında çadır quraram,
Gedəndən-gələndən xəbər soruşaram,
Xeyir xəbər gətirənə at, don verərəm,
Qaftanlar geydirərəm.
Şər xəbər gətirənin başını kəsərəm,
Erkək bir milçək də sinəmə qondurmaram.¹*

Səgrəyin qardaşını azad etmək yolundakı şücaəti “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı igidlik, basılmazlıq nümunələrindən biri kimi canlı şəkildə təsvir olunmuşdur. Boyda az sözlərlə böyük savaş səhnələri canlandırılmışdır: “Qılınç çəkib altı kafiri yerə sərdi. Atla fırlanıb dayları ürkütdü, qovub həmin qoruğa saldı”.² Bir neçə dəfə kafər tərəfin “altmış dəmir donlu” döyüşçüsünü, “bir alayı” məhv edəndən sonra Səgrəyi öldürmək üçün Əlincə qalasında əsir olan Əgrəyin vuruşa cəlb edilməsi və bir-birlərini tanımayan qardaşların üz-üzə gəldiyi vəziyyətlərin təsviri dünya ədəbiyyatı üçün örnək sayıla biləcək psixoloji məqamların təbii şəkildə ifadə olunması-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.364

² Yəni orada, s.365

dan ibarətdir. Qalın Oğuz Elindən kafərlərə əsir düşmüş Əgrəyin qarşılığında ona azadlıq vəd edilməsinə baxmayaraq, yatmış vəziyyətdə gördüyü və hələ ki, tanımadığı, qoltuğundakı qopuza görə Oğuzdan olduğunu zənn etdiyi üçün Səgrəyi öldürməməsi onun doğma torpağına, Oğuz Eli dəyərlərinə ürəkdən bağlılığının sübutudur.

Boyda qardaşlar arasındakı bir-birlərini tanınamamaqdan-tanımağa doğru baş verən proseslərin təqdimatı da incəliklərinə qədər təsvir olunmuşdur. Qopuzla başlanan ümumi tanışlıq tədricən inkişaf edərək Səgrəyin “qardaş üçün” səfərə çıxmasını bildirməsi ilə bir qədər konkretləşdirilmişdir. Əvvəlcə qarşısında dayanan gəncin Qalın Oğuz Elindən olduğunu bir daha yəqinləşdirmək üçün “böyük bayraq götürənin kimdir, döyüş günü öndə duran igidiniz kimdir” kimi suallara və bunun ardınca “atan kimdir” sorğusuna cavab axtarılmışdır. Son savaşa qədər üç dəfə kafirləri qırıb-çatdıqdan sonra arxayın düşüb çöldə yatarkən, atının yüyəni qolundan açılib qaçmış Səgrəklə Əgrəyin arasında onun “qaytabanını (dəvələrini – İ.H.) güdən sarvan”, “qaracığ atına baxan ilxıçı, yaylağını idarə edən çoban, yoxsa “qulluğunda dayanan naib”, bəlkə “bəşikdə qoyub getdiyi” qardaşı olmasının müəyyənləşdirilməsi üçün qarşılıqlı şəkildə sorğu-sualın aparılması boyda tanımazlıqdan-tanımağa doğru prosesin nə qədər incəliklərinə qədər getdiyini diqqətə çatdırır. Burada hətta tanımazlıqdan-tanımağa süjeti həmin motivin özünəməxsus yer tutduğu antik yunan ədəbiyyatındakı oxşar əhvalatlardan da fərqli və üstün şəkildə təsvir olunmuşdur. Belə ki, qədim yunan ədəbiyyatında əgər “tanınma” əhvalatı ərin arvadının başqa kişi ilə izdivacına həsr olunmuş toyda baş verirsə, Azərbaycan oğuznaməsinin “Səgrək boyu”nda həmin hadisə qardaşlar arasında cərəyan edir. Həm də Azərbaycan ədəbiyyatında tanınma ailə və xəyanət çərçivəsindən tam fərqli olaraq soy-kök, əsl-nəcabət məsələlərinə və dövlətçilik səviyyəsinə qədər sorğulardan keçmə ilə davam etdirilir.

“Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyu” Əgrəklə Səgrəyin, nəhayət, bir-birlərini tanımaları, birlikdə “qara donlu kafərlərin üstünə at sürüb qılinc çalmaları, onları qırıb-çatmaları”, qovub Əlincə qalasına salmaları və Qalın Oğuz qayıtmaları ilə başa çatır. “Səgrək boyu”nun axırındakı qardaşların qarşılanması və toy səhnəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında yalnız Beyrəyin toyu ilə müqayisə olunan təmtəraqlı hadisədir. Bu, nikbin hadisə həm də Qalın Oğuz Elinin birlik və zəfər bayramı təsiri bağışlayır: “Gumbur-gumbur təbillər çalındı. Qızıl-tunc borular göyə ucaldıldı... Atdan aygır, dəvədən buğra (köşək – İ.H.), qoyundan qoç kəsdirildi. Qoca bəy oğullarının qarşısına gəldi. Atından endi, oğlanları ilə qucaqlaşib görüşdü.... Günülüyü qızıl tağlı evlərinə gəldilər. Şadlıq, yemək, içmək oldu.

Uşun Qoca oğlu böyük oğlu üçün də gəlin gətirdi. İki qardaş bir-birinə sağdış oldu. ...Öz muradlarına yetişdilər”.¹

Mövzu, süjet və ideya baxımından yüksək sənətkarlıq nümunəsi olan “Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyu”ndakı şəxs bildirən Səgrək sözünün həm də yer adı olaraq Səderək toponimi ilə bağlılığına dair mülahizələr də vardır.² AMEA-nın müxbir üzvü Səfərli Babayev yazır: “Bizcə, “Səderək” toponiminin elmi izahını “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında axtarmaq lazımdır. Dastanın “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”ndan aydın olur ki, Uşun Qocanın oğlanları Əgrək və Səgrək öz yaşayış yerlərindən – “Şərun ucundan” səfərə çıxır və yolları Əlincə qalasına düşür. Şərun düzü ilə Səgrək düzü geniş sahədə bir-birilə həmsərhəddir. ...Buradakı Şərun “əsas şəhəri” hesab edilən Səderək indiki Səderək kəndi deyil, xarabalıqları indiyədək qalan “Şəhər yeri”ndə mövcud olmuş, mühüm ticarət yolu üzərində yerləşən qədim Səderəkdir. ... Uşun Qocanın bu ərazidə, həmçinin Türkiyənin, İranın... bu regiona qon-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-Oğuzan (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.368-369

² Səfərli Babayev. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, s.173-177

şu olan ərazilərində hakim olduğu mülahizəsini qəbul etsək, bu qədim şəhərin onun qəhrəman oğlu Səgrəyin adından törəməsi, daha doğrusu, bu şəhərin Səgrəyin adı ilə adlandırılması tamamilə mümkün və təbii görünür.¹ Ümumiyyətlə, Azərbaycanda yer adı ilə ifadə olunan şəxs adları qoymaq ənənəsi vardır. “Şirvan” kişi adı ilə “Quba” qadın adları Azərbaycan ərazisindəki yer adları ilə üzvi surətdə bağlıdır. “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”ndakı Səgrək adı da Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Sədərək rayonu mərkəzinin adı ilə yaxındır. Boydakı hadisələrin baş verdiyi, cərəyan etdiyi coğrafi ərazilərdən olan Şəkur – indiki Şərur, Dərəşam və Əlincə qalası bu regionda indi də qədim adlarını yaşadan toponimlər kimi mövcuddur. Və ya əksinə, Sədərək toponimi Dədə Qorqud qəhrəmanlarından olan Səgrəyin adı ilə həmahəngdir. Bütün hallarda toponimlə şəxs adı və təsvir edilən hadisələrin coğrafiyası birbirini tamamlayır. Arxeoloqların apardıqları qazıntı işləri nəticəsində Naxçıvan ərazisindəki Sədərək kəndinin ətrafında tapılmış “şəhər yerinin” yeddi-səkkiz min illik tarixinin olması “Dədə Qorqud kitabı”ndakı Səgrək adının həmin arxaik toponimlə bağlı olduğuna şahidlik edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda adı çəkilən Səgrəyin böyük qardaşı Əgrəyin də adı ilə səsləşən yer adları – Qərbi Azərbaycanda və Naxçıvanın Şahbuz rayonu bölgəsində Əgrək adlı kəndlər də olmuşdur.²

3.15. İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy: faciəli sonluq, yoxsa nikbin final?! “Dədə Qorqud kitabı”nın Drezden nüsxəsinin sonuncu boyu olan “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy” Azərbaycan oğuznaməsinin möhtəşəm yekunudur. Bu, kədarli və ibrətamiz boyla “Dədə Qorqud kitabı” başa çatır. Əvvəla,

¹ Səfərəli Babayev. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, s.368-369

² Yəni orada, s.142-144

“İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması boy”u bu böyük ədəbiyyat abidəsini təkcə süjet baxımından yox, həm ideya-məzmun etibarilə tamamlayır. Özünəqədərki boylarda əsasən bir yerdə olan, çox zaman həmrəylik nümayiş etdirən İç Oğuzla Dış Oğuzun münasibətlərində ara-sıra sezilən fikir ayrılıqları “Beyrəyin öldüyü boy”da nəhayət ki, çərçivəsini aşır, özünü açıq bürüzə verir.

AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları üzərində bu mövzu üzrə ilk dəfə xüsusi araşdırma apararaq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, İç Oğuzla Dış Oğuz arasında Qalın Oğuz Elinin təmsilçilərinə dair örtülü söhbətlərlə əlaqədar “ilk səssiz toqquşma” sayca ikinci boy olan “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyundan başlayaraq tədricən gözəgörünməz şəkildə olsa da, get-gedə dərinləşməkdə davam etmişdir: “Belə ki, ... sıra ilə dördüncü olan “Qazan bəyin oğlu Uruzun dustaq olduğu boy”da da Aruz Qoca (Dış Oğuzun başçısı – İ.H.) görünür, lakin qəribədir ki, boyun sonundakı döyüşdə əvvəlki boyda olduğu səviyyədə iştirak etmir... Sayca on birinci olan “Salur Qazanın dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy”da isə Aruz Qoca tamamilə görünür. ...Beləliklə, təsdiq edilir ki, Aruz Qoca ilə Qazan xan arasındakı ziddiyyət ikinci boydan başlayaraq addım-addım davam etmiş, XII boyda isə özünün ən yüksək səviyyəsinə – zirvə nöqtəsinə çatmışdır.¹

İç Oğuzla Dış Oğuzun arasında ciddi bir konfliktin yaranması isə “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”da təsvir edilən Qazan xanın evini yağmalatdırarkən Dış Oğuzla xəbər verməməsi, oğuz tayfalarının bu qolunun orada olmaması kimi zahirən sadə görünən bir səbəbdən ibarətdir. Uzun dövrlər ərzində birlikdə olmuş, ən müxtəlif qohumluq münasibətləri yaratmış, çətin sınaqlardan keçmiş bu

¹ Kamran Əliyev. Açıq kitab – “Dədə Qorqud”. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.108-109

tayfa birlikləri arasındakı gözəgörünməz ədavət, nəhayət, gərginləşərək düşmənçiliyə çevrilmişdir. Nəticədə Dış Oğuzun başçısı Alp Aruz tayfadaşlarını yığıb, İç Oğuzun rəhbəri və ümumən Qalın Oğuz Elini əsas idarə edənlərdən biri olan Qazan xana düşmən olduğunu elan etmişdir. O, eyni zamanda, İç Oğuzla düşmənçilik niyyətini Qalın Oğuz Eli ənənəsində olduğu kimi açıq-açıqına deyil, xəyanət yolu həyata keçirmişdir. Tayfalar arasında yaranmış ədavəti aradan qaldırmaq üçün barışıq yaratmaq adı ilə aldadaraq, Dış Oğuzla dövət etdiyi Beyrəyə Qazana düşmən olmaq üçün müqəddəs kitaba and içməyi təklif etmişdir. Beyrək isə cavabında “Mən Qazanın nemətini çox yemişəm bilməzsəm tabutum olsun”, “Qazanın və İç Oğuzun yolunda başımı qoymuşam, istəyirsiniz, yüz para eləyin, mən Qazana xain çıxmaram” deyərək qəti mövqe ifadə etmişdir. Bundan sonra At ağızlı Aruz Qoca “qara polad qılıncı çəkib” bu igidi “qara qanına boyamışdır”.¹

İç Oğuz da Dış Oğuzun xəyanətinin dərslərini gərəyincə vermişdir. Qazan xan İç Oğuz bəyləri ilə silahlanıb atlanaraq Dış Oğuzla getmiş, Oğuzun iki qolu arasındakı savaşda Alp Aruzu faciəli şəkildə öldürərək Beyrəyin qisasını almışdır: “Qazan qalxanını çəkdi. ...Dedi: Ay əbləh, namərdliklə igid öldürməyin nə demək olduğunu indi mən sənə göstərərəm! Aruz Qazanın üzərinə at sürüb onu qılıncladı. Zərbəsi zərrə qədər də Qazanı kəsmədi, yan keçdi. Növbə Qazana yetişdi. ...Qazan Aruza bir nizə vurdu. Nizə alov tək Aruzun köksündən o tərəfə keçdi, onu at üstündən yerə saldı. Qazan öz qardaşı Qaragünəyə işarə etdi: “Başını kəs!” Qaragünə atdan düşüb Aruzun başını kəsdi”.²

Qazan xanın Dış Oğuzun başçısı Alp Aruza verdiyi ağır cəza ilk növbədə İç Oğuzla edilən xəyanətə verilmiş layiqli ca-

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.387

² Yenə orada, s.388

vabdir. Beyrək İç Oğuzun gələcəyi hesab edildiyi üçün Aruz Qocanın cinayəti nəticə etibarilə Qalın Oğuzla xəyanət demək idi və ona görə Qazan xan geniş mənada bu qanlı hadisə ilə Oğuz Elinin bütövlüyünü qorumaq andı qarşısında borcunu yerinə yetirmişdir. Bu hadisə həm də Qalın Oğuz Elinin içindəki parçalanma cəhdlərinə, nifaq salmağa cəhd göstərənlərə, verilən ədalətli cəzadır. Lakin bu faciəli hadisə “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması” boyunun finalı deyildir. Qazan xanın Beyrəyin qanını dayısından alması səhnəsi “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması boyu”nun kulminasiya nöqtəsidir. Bu faciəli hadisə həm də bütövlükdə “Dədə Qorqud kitabı”nın da kulminasiyasıdır. Nə “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”da, nə də ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud kitabı”nda hadisələrin bundan sonra yüksələn xətlə inkişaf etdirilməsi mümkün deyildir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” kompozisiyasında ən yüksək nöqtə olan Beyrəyin və Alp Aruzun öldürülməsindən sonra boy üzrə mətnə daha üç mərhələ: düynün açılması, bədii sonluq və epiloqa aid mətləblər ifadə olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının yaradıcısının dahiyənə ustalığı ondan ibarətdir ki, həm “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxdığı boy”un, həm də ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud kitabı”nın tamamlanması üçün zəruri olan həmin mərhələlərdən hər biri cəmiyyəti bir neçə cümlə ilə öz ifadəsini tapmışdır. Bundan sonra “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması boyu”ndakı kiçik mətnə ifadə edilmiş mətləblər mərhələ-mərhələ təkcə bu boyu yox, ümumiyyətlə “Dədə Qorqud kitabı”nın tamamlanmasına xidmət edir. Yalnız bircə cümlədən ibarət olan “Dış Oğuz bəyləri bunu (Alp Aruzun öldürülməsini – İ.H.) görüb, hamı atdan düşdü, Qazanın ayağına yıxıldılar, günahlarından keçməyi xahiş etdilər, əlini öpdülər” – sözləri bu boyun kompozisiyasında razvyazka – kulminasiyadan sonra düynün açılışı funksiyasını yerinə yetirir. Göründüyü kimi, bir cümlə olmasına baxmayaraq, bu kiçik mətnə sanki boyun bütöv bir fəslə

ifadə olunmuşdur. Təqdim olunan parça zahirən “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması boyu”nun finalı kimi səslənir. Bu, nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, bəlkə də geniş mənada dünya ədəbiyyatında ən qısa razvyazka kimi rekordlar kitabına düşə bilən ədəbi faktdır. Məhz Alp Aruz öldürüldükdən sonra atılan addımlar “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxdığı boy”u yekun üçün hazırlayır. Bu addımlar həmçinin “Dədə Qorqud kitabı”nı da tamamlamağa doğru aparır.

Buna baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının da hi yaradıcısı həmin düşündürücü final hesab edilməsi mümkün olan addımlardan sonra da hadisələri davam etdirir. Kompozisiyanın bədii sonluq və ya real final mərhələsi üç cümlədən ibarətdir: “Sonra Aruzun evini çalıb-çapdırdı. Elini-gününü talan elətdirdi. İgid bəylər böyük qənimət qazandılar”.¹ Bu cümlələr bütövlükdə “Dədə Qorqud kitabı”nın deyil, on ikinci boyun yekunudur. Əvvəla, Alp Aruzun Qalın Oğuz Elinin gələcəyi ola biləcək qəhrəman bir igidi namərdcəsinə qətlə yetirməsinin cəzası əvəzində sadəcə yalnız bu xəyanəti icra etmiş şəxsin ağır cəzaya məhkum edilməsi ilə bitə bilməzdi. Eyni zamanda, Beyrəyin qisasının alınması hadisəsinə Qazan xanın, yaxud İç Oğuz bəylərinin intiqamçı olması kimi baxmaq da doğru deyildir. Bu, namərdliyə və xəyanətə Qalın Oğuz Elində yer olmadığını göstərmək, xəyanətkarlığın kökünü kəsmək baxımından verilmiş qəti cavabdır. Həm də bu “günahlarından keçməyi xahiş edən” Dış Oğuzlular və ümumiyyətlə Oğuz eli üçün çox canlı və təsirli ibrət dərsidir. Alp Aruzun varidatının talan edilməsindən sonra belə düşünmək olar ki, bu “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması boyu”nun mükəmməl bir bədii sonluğudur.

“Dədə Qorqud” boyunun on ikinci, yəni Drezden nüsxəsinin axırıncı boyunun ideya-bədii xüsusiyyətlərini izah

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.388

edib tam yekunlaşdırmaq üçün boyun razvyazka mərhələsini müəyyən edən cümlədəki “günahlarından keçməyi xahiş etdilər” və “Qazan onların günahını bağışladı” sözlərinin daşdığı mənanın və funksiyanın izahına ehtiyac vardır. Çünki bu qısa sözlərdə əslində həm boyun, həm də “Dədə Qorqud kitabı”nın fəlsəfəsi, mahiyyəti ilə bağlı çox dərin bir mətləb ifadə olunmuşdur. Həmin cümlədəki “günah”ın etiraf olunması və bağışlanmasına dair ifadələr həm bütövlükdə Qorqud Atanın, Dədə Qorqud boylarının və həm də “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması boyu”nun dərin qatlarını açmaq və əhəmiyyətini qiymətləndirmək baxımından çox mühüm açar sözlərdir. Bu cümlədə çox aydın şəkildə diqqətə çatdırılmışdır ki, Dış Oğuzun İç Oğuzla münasibətində gerçək bir “günah” var imiş. Bu, yalnız ən sonda Aruz Qocanın igid Beyrəyi öldürməsindən ibarət xəyanətlə bitmir. Beyrəyin qətlə yetirilməsi Dış Oğuzun içərisində illər ərzində yığılıb qalmış narazılıqların, bəlkə də kin-küdurətin üzə çıxması hadisəsidir. Beyrəyin “Mən Qazana dönük çıxمام” andını mənalandıran aşağıdakı soylamada əksini tapmış əxlaqi-mənəvi dəyərlər Dış Oğuz üçün müqəddəs deyildi və onların günahlarının əsl mahiyyəti bundan doğurdu:

*Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,
Bilməzsəm, gözümü tutsun!
Qaracığ Qazılıqda atına çox minmişəm,
Bilməzsəm, tabutum olsun!
Yaxşı qaftanlarını çox geymişəm,
Bilməzsəm, kəfənim olsun!
Böyük, geniş otağına çox girmişəm,
Bilməzsəm, zindanım olsun!
Mən Qazana dönük çıxمام, qəti bilin!”¹*

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.384

Qalın Oğuz Elində Beyrəyin sadaladığı bu nemətlər və imkanlardan bəlkə də, Alp Aruz və digər Dış Oğuz bəyləri daha çox faydalanmışlar. Lakin göründüyü kimi, bu etimad və imkanlar onlar üçün ictimai və ya mənəvi dəyərə çevrilməmişdir. Bundan başqa, “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması boyu”nu sözbəsöz təhlil edərkən görmək mümkündür ki, Beyrək üçün Qazan xan yalnız İç Oğuzun başçısı olmayıb, həm də Bayandır xanla birlikdə bütövlükdə Qalın Oğuz Elinə başçılıq edən iki əsas rəhbərdən biridir. Beyrəyin Alp Aruza dediyi “vallah, mən Qazanın və İç Oğuzun yolunda başımı qoymuşam” sözlərində Qazan xanı İç Oğuzla eyniləşdirməməsi də bunu aydın surətdə göstərir. Çox incə şəkildə ifadə olunmuş “Qazan xan və İç Oğuz” formatına münasibətdə Beyrəyin və Dış Oğuzun tayfa birliyinə ümumi baxışlarındakı fərq Qalın Oğuz Elində hakimiyyət uğrunda iddialı olmaq demək olub, Alp Aruzun xəyanətinin əsasını təşkil edir. Deməli, İç Oğuzla Dış Oğuz arasındakı gərgin münasibətin arxasında hakimiyyət uğrunda mübarizə məsələsi dayanır. Bunun əlamətləri isə Qazan xanın bəylərlə söhbəti zamanı Aruz Qocanın “Ordun üstə kimi qorsan” sualına Uruza etibar ediləcəyi cavabı alınandan sonra Qalın Oğuz Elinin gələcəyinin İç Oğuzla davam edəcəyi ehtimalına qısqanc münasibətdə müşahidə olunmuşdu. Qorqudşünasların doğru müşahidə etdikləri kimi, “sakit keçən bu söhbətin arxasında heç də sakit olmayan başqa mətləb vardır. Belə ki, Aruz Qoca ilk dəfə olaraq Uruzu yetişmiş bir igid-varis səviyyəsində görür”.¹ Qalın Oğuz Elinin gələcək inkişafında rəhbər səviyyəsində Dış Oğuzun nəzərdə tutulmayacağını hiss edən Alp Aruz hər hansı bir inciklikdən, o cümlədən, Qazan xanın evinin yağmalanmasında iştiraka dəvət olunmamaq bəhanəsindən istifadə etməklə İç Oğuzu zəiflətməyə çalışmışdır.

Bu mənada Beyrəyi öldürmək Qalın Oğuz Elində İç

¹ Kamran Əliyev. Açıq kitab – “Dədə Qorqud”. Bakı, Elm və təhsil, 2015, s.108

Oğuzun mövqelərinə zərbə vurmaq, Qazan xanı hakimiyyətdəki əsas dayaqlarının birindən məhrum etmək deməkdir. “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması boyu”nda artıq Bayandır xanın səsi-sədasının gəlmədiyini, hətta tədqiqatçıların fikrincə, artıq vəfat etdiyini, “Divanın sahibi Qazan xan olduğunu”¹ nəzərə alsaq, onda Alp Aruzun namərdliyi və xəyanətinin hər cür mənəvi dəyərləri ayaqlayaraq, hakimiyyətə doğru atılmış addım olduğunu yəqinləşdirmiş olarıq. Buna görədir ki, Dış Oğuz bəyləri Alp Aruzun başı kəsildəndən sonra Beyrəyin öldürülməsinə görə sadəcə Qazan xandan özlərinin bağışlanmalarını yox, daha dərin mənaya malik olan “günahlarından keçməyi” xahiş etmişlər. Bu həm də ümumiyyətlə Qalın Oğuz Eli qarşısında Dış Oğuzluların günahlarının olmasının onların özləri tərəfindən etirafıdır.

“İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması boyu”nda Qazan xanın Dış Oğuz bəylərini dərhal bağışlamasının səbəbi də xüsusi izah tələb edən məsələdir. Mətndəki “günahlarından keçməyi xahiş etdilər, Qazan onların günahını bağışladı” cümləsində “günah” sözünün iki dəfə işlədilməsi Dış Oğuz bəylərinin günahlarının nə qədər böyük olduğu mənasını ifadə edir. Mətnə “bağışladı” sözünün də qısa və qəti, izahsız verilməsi ilk növbədə Qazan xanın Beyrəyin intiqamını aldıqdan, günahkarların layiq olduqları dərslərini verdikdən, Oğuz cəmiyyətini xəyanətdən xilas etdikdən sonra məsələni dərinləşdirməkdə və İç Oğuzla Dış Oğuzu ayırmaqda yox, əksinə, dərhal Qalın Oğuz Elində birləşdirməkdə qərarlı olduğunu göstərir. Qalın Oğuz Eli içərisində günahın olmasının müəyyən edilməsi və aradan qaldırılaraq bağışlanması təkcə “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxdığı boy”un deyil, bütövlükdə “Dədə Qorqud kitabı” üçün mühüm nəticə olan siyasi-mənəvi təmizlən-

¹ Tofiq Hacıyev. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu // Azərbaycan ədəbiyyatı. 6 cild-də, I cild. Bakı, Elm, 2004, s.449

mə hadisəsidir. Bu, antik dövrün qədim yunan filosofu Aristotelin “katarsis” adlandırdığı hadisədir ki, bədii əsərdə qorxu, həyəcan, faciə ilə nəticələnən vəziyyətlərin daxili məntiqindən doğub, mənəvi təmizlənməyə xidmət edir. Bu mənada, Qazan xanın Alp Aruzu faciəli şəkildə öldürməsi və Beyrəyin qətlə yetirilməsinə görə intiqamını aldıqdan sonra Dış Oğuz bəylərini bağışlaması, onun ali məqsədinin Qalın Oğuz Elinin daxilində, bətnində olan günahın, çirkin, qısqanlıqın, nifaqın, hakimiyyət hərisliyinin kəsilib atılmasından, təmizləməkdən ibarət olduğunu göstərir. Dərin mənada illərdən bəri tayfaları arasında mövcud olmuş günahların, namərdlik və xəyanətin təmizlənməsi Qalın Oğuz Elinin xilas, katarsisidir. Qalın Oğuz Elində əsl birlik yalnız belə möhtəşəm təmizlənmə prosesindən sonra baş tuta bilərdi. Qazan xan günahı və günahkarları müəyyən edib, namərdlərə və xəyanətkarlara ən ağır cəza verdikdən, xəyanəti aradan qaldırıdıqdan sonra onları bağışlamaqla Qalın Oğuz Elinin gələcəyi üçün zəruri olan siyasi-mənəvi təmizlənmə “əməliyyatını” həyata keçirməyə nail olmuşdur. Ona görə də, Beyrəyin öldürülməsinə görə dayısı Alp Aruzu qətlə yetirməsi sadəcə intiqam hissi olmayıb, geniş ictimai-mənəvi mahiyyət daşıyaraq, Qalın Oğuz Elinin gələcək bütövlüyünə xidmət etmək deməkdir. Ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən dövlətin taleyi məsələsində doğma dayısına da heç bir güzəşt etməyən Qazan xan Qalın Oğuz Eli idealının onun üçün dəyişməz və müqəddəs and olduğunu isbat etmişdir.

Ona görə qorqudşünaslıqda birmənalı şəkildə öz əksini tapmış “Dədə Qorqud kitabı”nın faciəli sonluqla bitməsi qənaəti Azərbaycan oğuznaməsinin final səhnələrinin məntiqi nəticəsi ilə uyğun gəlmir. Bu mənada “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxdığı boy”un cəmi bir cümlədən ibarət olan aşağıdakı epiloqu ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının süjeti sadəcə olaraq tamamlanmır, əksinə, daha çox davam edir: “Qazan

hündür göy çəmənlərdə çadırlar qurdu".¹ Fikrimcə, bu məqamda "Dədə Qorqud kitabı"nın Drezden nüsxəsinin katibi həmin cümlənin sonuna üç nöqtə qoymağı unutmuşdur. Bu, o deməkdir ki, Qalın Oğuz Eli içindəki "günahları", xəyanəti qanla yuyan Qazan xan cəmiyyətin bütövlüyünə nail olmağı, oğuz tayfalarının gələcək yeni inkişafını təmin etməyi bacarmışdır. Buna görə də, ciddi bir dönüş vəziyyətindən, ölüm-dirim savaşıdan, qan tökülməsindən sonra Qazan xanın "göy çəmənlərdə hündür çadırlar qurdu" kimi bütövlükdə "Dədə Qorqud kitabı"nı hər cəhətdən tamamlayan final hadisəsi qorqudşünasların düşündüklərinin əksinə olaraq "faciəvi, bədbin, kədərli" yox, nikbin hadisədir. Bu, Qalın Oğuz Elinin işıqlı gələcəyinin nikbin proqnozudur. Əgər belə olmasaydı, müdrik və uzaqgörən Dədə Qorqud "Kitab"ın sonunda peyda olarkən boy-boylayar, soy-soylayar, lakin şadlıq çalmazdı. Sonuncu boyda Dədə Qorqudun şadlıq məclisində qopuzun müşayiəti ilə söylədiyi aşağıdakı sözlər "gəlimli, gedimli dünya"da günahlardan təmizlənməyin və birliyin gələcək yeni həyat üçün böyük bir başlanğıc olmasını bəyan edir: ...Yığışdır-sın, saxlasın Allah günahımızı...²

Yeni tapılmış Türkmən Səhra nüsxəsindəki "Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi boyu" da "Qazan xan və Uruz silsiləsi"nə daxil olub, təkcə bu "trilogiyanı" deyil, bütövlükdə "Kitabi-Dədə Qorqud" roman-epopeyasını tamamlayır. Bu boyun mətnindəki Qazan xanın Araz çayı ilə Qars qalasını almaq uğrunda yürüşü zamanı döyüş üçün igidləri yerləşdirərkən işlətdiyi "dayısı Qonur Alpın boynun vuran... qoçubaşı Xan Əfşar"³ sözlərinə istinad etməklə "Salur Qaza-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.388

² Yenə orada, s.388

³ Yusuf Azmun. Dede Korkut'un üçüncü elyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.60

nın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyundakı hadisələrin Alp Aruzun öldürülməsindən sonra baş verdiyini nəzərə çarpdırır. Doğrudur, Drezden nüsxəsində Dış Oğuzla təkbətək savaşda Qazan xanın Alp Aruzun köksündən nizə ilə vurub atdan yerə saldıqdan sonra qardaşı Qaragünənin onun başını kəsməsi təsvir edildiyi halda, Türkmən Səhra nüsxəsində bu işin Xan Əfşar tərəfindən icra olunduğu bildirilir. Ümumiyyətlə, Drezden nüsxəsində Xan Əfşar adlı obraz və ya sadəcə iştirakçıya rast gəlinmir. Türkmən Səhra nüsxəsindəki “dayısı” kəlməsinə görə Xan Əfşarın Salur Qazanın və Qaragünənin qardaşı olduğunu başa düşmək mümkündür. “Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi” boyunun “Salur Qazanın Araz çayı ilə Qars qalasını alması” hissəsində təsvir edilmiş savaş səhnəsində Qaragünənin də iştirak etməsinə baxmayaraq, Alp Aruzun Əfşar tərəfindən öldürüldüyü yada salınmışdır. Bütün hallarda “Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi” boyundakı “dayısı Qonur Alpın boynunu vuran” ifadələri bu boyun “Kitabi-Dədə Qorqud”un on üçüncü boyu olduğunu düşünmək üçün əsas verir. Xan Qazan “İç Oğuza Dış Oğuzun dönük çıxması boyu”nda Alp Aruzu öldürməklə Qalın Oğuz Elindəki xəyanətə layiqli cəza vermiş, “Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi boyu”nda isə yeddibaşlı əjdahanı məhv etməklə, ümumiyyətlə yer üzündən şəri məhv etmək missiyasını həyata keçirmişdir.

Dünya eposunun əfsanəsi və Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri olan “Dədə Qorqud kitabı”ndan çıxan ən möhtəşəm ictimai-əxlaqi nəticə budur.

IV FƏSİL

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN POETİKASI

4.1. “Kitabi-Dədə Qorqud”da təhkiyə və tərənnüm: boylama və soylama. Bədiilik və sənətkarlıq xüsusiyyətləri etibarilə “Dədə Qorqud kitabı” orijinal və nadir sənət əsəridir. Daha doğrusu, Dədə Qorqud boyları başdan-başa bədiidir. Dədə Qorquddə bədii yükü və çəkisi olmayan abzaslar, cümlələr azdır. Azərbaycan dilinin bədii təsvir və ifadə vasitələrinin demək olar ki, hamısına aid Dədə Qorqud boylarında kifayət qədər mükəmməl və bənzərsiz nümunələr vardır. Qorqudşünaslıq da bu fikirdədir ki, abidənin dilində bədiilik elə yüksəkdir ki, burada “üslubi nəzarətdən kənarda heç bir söz, heç bir cümlə yoxdur”.¹ Bədii dilin zənginliyi, təhkiyənin kamilliyi cəhətdən də “Dədə Qorqud kitabı” ilə müqayisə edilə biləcək ədəbi əsərlər göstərmək çətindir. Bədiilik – Dədə Qorqud boyları mətnlərinin sadəcə sənətkarlıq xüsusiyyəti deyil, ədəbi simasıdır.

Məlum olduğu kimi, “Dədə Qorqud kitabı” qədim Azərbaycan – türk şifahi xalq ədəbiyyatı və dastançılıq ənənəsində olduğu kimi, şeirlə nəsrin növbələşməsi əsasında yaradılmışdır. Epik təhkiyə və mənzum tərənnüm təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud”un deyil, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının modelidir. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan poemalar da mənzum şəkildə ifadə edilən epik əsərlərdir. Ədəbiyyatşünaslıq elmində həmin poemaların həm də epik dastanlar adlandırılması intibah dövrü mərhələsində yazılı ədəbiyyatda mənzum bədii forma ilə şifahi epos ənənəsinin vəhdətdə olmasının etirafıdır. Epik təhkiyə Nizami Gəncəvinin əsərlərində boylama, mənzum bədii ifadə, tərənnüm isə soylama funksiyasını hə-

¹ Tofiq Hacıyev. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild. Bakı, Elm, 2004, s.454

yata keçirmişdir. Daha doğrusu, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylama və soylama modeli struktur baxımından özündən sonra yaranmış Azərbaycan klassik ədəbiyyatının formatını müəyyən etmişdir.

Daha qədim tarixə malik olan Azərbaycan nağıllarındakı epik mətn daxilində “təpələrdən yel kimi, dərələrdən sel kimi, az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi”, yaxud “hamam hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik edər, köhnə hamam içində” və sair kimi kiçik həcmə malik şeirlərdən istifadə edilməsi ənənəsi daha da inkişaf etdirilərək dastan ənənəsinə və yazılı ədəbiyyat nümunələrinə çevrilmişdir. Nağılların nəsr hissəsi daha da təkmilləşərək inkişaf etmiş, şeir parçaları isə şifahi şəkildə genişləndirilərək müstəqil hekayətlərin və şeirlərin yaranmasına təsir göstərmişdir. Nağıllarda şeir parçaları çox az olduğu halda, “Dədə Qorqud kitabı”da nəsr və şeirin həcmi altmış-qırx, bəzi boylarda isə əllinin-əlliyyə nisbətindədir. Bu mənada qədim Azərbaycan nağılları “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının sələfidir. Xalq arasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un ayrı-ayrı boylarının nağıl variantlarının, rəvayətlərinin olması və onlardan bəzilərinin indiyədək yaşaması Azərbaycan nağılları ilə “Dədə Qorqud kitabı” arasında sadəcə bədii forma-struktur baxımından deyil, ideya-məzmun, süjet-qəhrəman cəhətdən də dərin genetik bağlılığın olduğunu göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının təhkiyəsində Azərbaycan nağıl üslubu qorunub saxlanılmış, yaşadılaraq bədii əsər təhkiyəsinə çevrilmiş və daha da möhkəmləndirilmişdir. Fikrimizcə, “Dədə Qorqud kitabı”nın müqəddiməsindəki – “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın, Qorqud Ata derlər, bir ər qopdu” – ilk cümləsi Azərbaycan nağıllarının başlanğıcındakı “Biri vardı, biri yoxdu” təhkiyəsi üstündə qurulmuşdur. “Biri vardı” nağıl təhkiyə taktikası Azərbaycan folklorunun nəslə yaranan demək olar ki, bütün janrları üçün səciyyəvidir. Azərbaycan klassik yazılı epik ədəbiyyatı da üçüncü şəxsin dilindən deyilən bu ənənə əsasında formalaşmışdır. Nağıl təhkiyə

modelinin ümumədəbiyyat faktına çevrilməsində “Dədə Qorqud kitabı”nın mühüm rolu olmuşdur.

Tədqiqatçıların yazdıqları kimi, “şeyrlə nəsrin növbələşməsi prinsipi”¹ əsasında yaradılmış “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında hadisələrin gedişatı, süjetin inkişafı nəslə nağıl edilmiş, təsvir olunmuşdur. “Kitab”ın yaradıcısı bunu “boy” və ya “boylama” adlandırmışdır. “Boy” sözü geniş anlayış olub, bir neçə mənada işlədilir. “Boy” – dastan, dastanın bir qolu, bədii nəsr, təhkiyə, nağıl etmək və sair mənaları bildirir. “Dədə Qorqud kitabı”nda on üç boyun hər birinin ayrılıqda “boy” adlandırılması bu sözün hətta bədii əsər mənasında işlədildiyini də göstərir. “Dədə Qorqud kitabı”ndakı bütün boylarda “Dədəm Qorqud gəldi, boy boyladı, soy soyladı” sözlərindəki “boy boylamaq” söz birləşməsi – nağıl etmək, təsvir etmək, danışmaq mənalarında işlədilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un nəsr dili zəngin, bədii, ritmik və obrazlı dildir. Qısa cümlələrlə ifadə olunmuş fikirlər yığcam, dərin və aydındır. Obrazlı bədii vasitələrdən geniş istifadə və cümlələrdəki axıcılıq, lakoniklik Dədə Qorqud boylarının nəsr dilinin mənsur şeyr dilinə yaxın olduğunu nəzərə çarpdırır. Bu, Dədə Qorqudun boylarının nəsr hissəsini soylamalara, şeyrlərə yaxınlaşdırır. “Dədə Qorqud kitabı” başdan-başa mənsur əsərdir. Dədə Qorqud boylarından bəziləri ayrı-ayrılıqda mənsur hekayə və ya mənsur povestdir. Müasir elmi qavrayışla desək, “Dədə Qorqud kitabı” mənsur hekayələrin və ya mənsur povestlərin ümumiləşdirilmiş ifadəsindən ibarət olan roman-epopeyadır.

Bundan başqa, “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnində özünəməxsus yer tutan “soy soylamaq” – mətnin şeyr hissəsi deməkdir. Soy soylamaq – şeyr qoşub-düzmək mənasını daşıyır. Eyni zamanda, “soy soyladı” ifadəsi həm də, soyu, nəsil-kökü

¹ Məhəmməd Hüseyn Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, s.58

tərif etmək mənasında da işlədilir. “Dədə Qorqud kitabı” mətnlərinin təmsalında “soy soyladı” sözlərinin hər iki mənası özünü doğruldur. Qeyd olunduğu kimi, “Dədəm Qorqud gəlib soy soyladı” sözləri şeir qoşdu, şeir dedi mənasından başqa, həm də qəhrəmanların kimliyini, həyat hekayəsini soylamaq, vəsf etmək anlayışını ifadə edir. Məsələn, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Basatın Təpəgözə yem olaraq verilməsi sırası çatan qardaşı haqqındakı həyəcanları “soylama” adlandırılan şeirlə mənalandırılmışdır. Qazan xanın Təpəgözə münasibətini ifadə edən “Böyük nəhəng oldu Təpəgöz” misrası ilə başlayan şeir parçası da “soylama” adı ilə verilmişdir. Hətta boyun son səhnələrində Basatla Təpəgözün dialoqu da “Basat Təpəgözü soylamış” görək, xanım, nə soylamışdır”, “Təpəgöz də burada soylayıb demişdir” ifadələri ilə təqdim olunmuşdur. Beləliklə, Dədə Qorqud boylarının hamısında Dədə Qorqudun və digər qəhrəmanların adlarından deyilmiş “soylamalar” əsərin bədii təsvir gücünü artırmağa, obrazların daxili-mənəvi aləminin açılmasına, hiss və həyəcanlarının ifadə edilməsinə şərait yaratmış, onların bədii portretinin tamamlanmasına xidmət etmişdir.

Eyni zamanda, “Dədə Qorqud kitabı” soylamalarında Qalın Oğuz Eli bəylərinin soyu, nəsil şəcərəsi, adı-sanı da təriflənmiş, tərənnüm olunmuşdur. “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda arvadı Dirsə xanın tərifini şeirlə “soylamışdır”. “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda üz-üzə gələn və bir-birlərini tanımayan qardaşlar: Əgrək və Səgrək Qalın Oğuz Elini, nəsil-köklərini soylamalarla tərifləyirlər. Səgrəyin qardaşına dediyi soylamada Qalın Oğuz Eli aşağıdakı kimi vəsf edilmişdir:

*Qara dövranda yol azsam, ümidim Allahdır,
Böyük bayraq götürən xanınız Bayandır xandır!
Döyüş günü öndə duran igidimiz Salur Qazandır!
Atamın adını soruşursan, Uşun Qocadır!*

*Mənim adımı bilmək istəsən, Səgrəkdir!
Qardaşım varmış deyirlər, adı Əgrəkdir.¹*

“Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da Qazan xan qarşı tərəfə özünün nəsl-i-kökü haqqındakı məlumatları soylama vasitəsilə çatdırmışdır. Aşağıdakı şeir Salur Qazanın şəcərəsi və igidlik nümunəsi olan ömürnaməsi haqqında soylamadır:

*Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var,
Ortac qırda sizin keyik sürünüzü rahat qoymaz.
Ağ sazın astanından bir köküm var,
Ala qaz tək otlamağa düzlərində bir at qoymaz.
Qorxu bilməz qurd balası erkəyindən bir köküm var,
Qorxusundan çobanların qoyunları otarammaz.
Ağ sunqur quşunun ekrəyitək bir köküm var,
Qorxusundan ala ördək, qara qazın suya qonmaz.
Uruz adlı bir oğul verdim Qalın Oğuz Elinə,
Bir qardaşım var ki, mənim, adı igid Qaragünə,
Xəbər tutub, qolundakı şahinini sağ qoymazlar!
Əlinə düşmüş ikən, ey kafir, öldür məni!
Mən ki, sənin qılıncından qorxan deyiləm!
Öz əslimə, öz kökümə xain çıxan deyiləm!²*

“Kitabi-Dədə Qorqud” roman-epopeyasının boylama, yəni nəsr hissəsi nağıl edilmiş, təşkil-təhkiyə vasitəsilə təqdim olunmuşdur. Süjet xətti boylamalarla nağıl edilərək inkişaf etdirilmişdir. “Kitab”ın şeir hissəsini təşkil edən soylamaları isə Dədə Qorqud və ya onun davamçıları olan alp ozanlar qopuzun müşayiəti ilə avazla ifa etmişlər. “Nəzm hissəsini ozanlar

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.368

² Yəni orada, s.375

qopuz çalıb müəyyən hava ilə oxumuşlar”¹ – qənaəti qorqud-şünaslıqda qəbul olunmuş müddədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un əksər boylarındakı “Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı” sözləri Oğuz cəmiyyətində qopuzun möhkəm yer tutduğunu diqqətə çatdırır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qopuz bədii obraz səviyyəsinə qaldırılmışdır. Dədə Qorqud üçün qopuz və soylama, şeir – qoşa qanadlar kimi bir-birindən ayrılmazdır.

4.2. Bənzərsiz obrazlar yaratmaq ustadı: Dədə Qorqud yazıçı-rəssam kimi. Bir-birindən fərqli, bənzərsiz obrazlar yaratmaq baxımından da Dədə Qorqud mahir sənətkardır. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı böyüklü-küçüklü bütün obrazlar həm zahiri görünüşünə, həm də xarakterinə görə bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri ilə təqdim olunmuşdur. “Dədə Qorqud kitabı”ndakı çoxsaylı bədii obrazların hər birinin özünəməxsus sifəti və fərdi xarakter xüsusiyyətləri vardır. Obrazların böyük məharətlə fərdiləşdirilməsi baxımından Dədə Qorqud fitri istedadla malik şair-yazıçı olmaqla bərabər, həm də qeyri-adi dərəcədə yaradıcılıq fantaziyası olan yazıçı-rəssamdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Salur Qazanla əlaqədar boylarında mövzu ilə bağlı ən çətin məqamlarda Qalın Oğuz Elinin baş sərkərdəsinə kömək etmək üçün özünü yetirmiş oğuz bəylərindən hər birinin fərqli cizgilərilə təqdimatı Dədə Qorqudun nadir istedad sahibi olan böyük yazıçı-rəssam olduğunu təsdiq edir: “Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yerliyi olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, qara bığını boynu dalında yeddi dəfə düyünləyən, igidlər-igidi, Qazan bəyin qardaşı Qaragünə;

...Dəmir qapı Dərbənddəki dəmir qapını hücumla alan, altmış tutumluq böyük nizəsinin ucunda igidləri böyürdən Qıyan Səlcuk oğlu Dəli Dondaz;

...Amidlə Mardin qalasını vurub-yıxan, dəmir yaylı Qıpçak Məlikə qan qusduran, gələrək Qazanın qızını mərdliklə

¹ Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, s.224

alan, Oğuzun ağsaqqal qocaları görəndə o igidə “əhsən” deyən, ağ məxmər şalvarlı, atı mavi qotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq;

...İcazəsiz Bayandır xanın düşməninə basan, altmış min kafirə qan qusduran, ağ-boz atının yalı üzərində qar yığılan Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin;

...Parasaran Bayburd hasarından sıçrayıb aşan, al rəngli gəlin otağına qarşı gələn, yeddi qızın ümidi, Qalın Oğuzun müjdəçisi, Qazan bəyin silahdaşı, boz aygırlı Beyrək;

...Çalım-çarpaz çalmalı, çal qaraquş ərdəmli, qurama qurşaqı, qulağı qızıl küpəli, Qalın Oğuz bəylərini bir-bir atdan yıxan Qazılıq Qoca oğlu Yegnək bəy;

...Altmış təkə dərisindən olan kürkü topuqlarını örtməyən, altı erkək dərisindən papağı qulağını örtməyən dolu budu uzunca, baldızları incə Qazan bəyin dayısı, at ağızlı Aruz Qoca;

...Gedib peyğəmbərin üzünü görən, gələrək oğuzlar içində ona tərəfdar çıxan, bıçqı qanlı Bükdüz Əmən;

...Kafirləri it ardına qoşub alçaldan, evdən çıxıb Aygır-gözlü suyunda at üzdürən, əlli yeddi qalanın açarını alan, Ağ Məliyin Çəsmə qızına evlənən, Sufi Sandal Məlikə qan qusduran, qırx cübbə bürünüb, otuz yeddi qala bəyinin gözəl qızlarını oğurlayıb bir-bir boynunu qucan, üzündən-dodağından öpən İpək Qoca oğlu Alp Ərən çaparaq yetişdi: “Çal qılınıcı, bəyim Qazan, çatdım” – dedi”.¹

Tərəddüd etmədən demək olar ki, dünya ədəbiyyatı və təsviri sənətində Dədə Qorqud səviyyəsində bu qədər ən incə cizgilərinə qədər fərqli obrazlar yaradan, bənzərsiz portretlər çəkən şair-yazıçı və ya rəssam göstərmək çətinidir. Cəmi bir səhifəlik mətnə doqquz obrazın fərdi xüsusiyyətlərini tam fərqli şəkildə, qeyri-adi obrazlı vasitələrlə canlandırmaq Dədə

¹ Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, s.263-264

Qorqudun parlaq istedadının təzahürüdür. Dədə Qorqud nadir istedadla malik olan dahi yazıçı-rəssamdır.

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da təsvir edilmiş Qaraca Çoban obrazı bədii söz vasitəsilə dahiyənə şəkildə işlənmiş bənzərsiz portretdir: “Çobanın sapandının daşlığı üç-yaşar dana dərisindən, sapandının qolları isə üç keçi tükündən düzəlmişdi. Sapandın çatısı bir keçi tükündən idi. Hər atanda on iki batman daş atardı. Atdığı daş yerə düşməzdi. Yerə düşsə də toz kimi sovrular, kül kimi ovulardı. Üç ilədək daşının düşdüyü yerin otu bitməzdi. Bayırda kök qoyun da, arıq bağı da qalsaydı sapandın qorxusundan qurd gəlib yeməzdi”.¹

Həyatı müşahidələrinin incəliklərinə və obrazlı vasitələrlə təqdim olunmasına görə Dədə Qorqudun yaratdığı Qaraca Çoban obrazı dünya ədəbiyyatı və təsviri sənətinin şah əsərlərdən biri hesab oluna bilər.

Bədii obraz yaratmaq sənətkarlığı etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud” şifahi xalq ədəbiyyatından yaradıcı şəkildə istifadə etməklə yaradılmış mükəmməl yazılı bədii ədəbiyyat nümunəsidir.

4.3. Dədə Qorqud şeir mədəniyyəti: xalq şeirindən yazılı şeirə keçid. Dədə Qorqud şeirləri Azərbaycan şeir mədəniyyətinin klassik nümunələridir. Bu poetik nümunələr xalq şeirindən yazılı ədəbiyyatdakı şeirə keçid dövrünün misilsiz nümunələridir. Dədə Qorqud sərbəst şeiri tam sərbəst olmayıb, heca ilə sərbəst şeirin qovşağında olan orijinal poetik mətnlərdir. Daha doğrusu, Dədə Qorqud şeirləri heca üstündə köklənmiş sərbəst şeirlərdir. Bu şeirlərin əksəriyyətində heca vəzninə aid xüsusiyyətlər sərbəst şeirə məxsus əlamətlərdən çoxdur. Ədəbiyyatşünaslıqda doğru olaraq qeyd edilmişdir ki, “Dədə Qorqud şeirlərinin ifası zamanı sərbəst şeirlərlə qəliblərə, kannonlara uyğun gələn şeirlər arasında kəskin fərq qoymaq ol-

¹ Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, s.261

mur”.¹ Fikrimizcə, heca vəzninin aparıcılığının müşahidə olunduğu Dədə Qorqud şeirləri vəznli sərbəst şeirlərdir. “Qanturalı boyu”ndan gətirdiyimiz “Çal qaraquş” obrazını bənzərsiz epitetlərlə mənalandıran aşağıdakı şeir Dədə Qorqud vəznli sərbəst şeirinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən orijinal poetik nümunədir:

*Sərt qayalar başında yuva quran,
Ulu Tanrıya yaxın uçub qanad vuran,
Mancanaq daşı tək qıjıldaııb yerə enən,
Duru gölün ördəyini şığayıb alan,
Su dibinə girən quşu darıb üzən,
Qarnı acan zaman qalxıb süzən
Bütün quşların sultanı – çal qaraquş,
Özünü heç sağsağana vurdurarmı?
İgid ərlər döyüş günü ölümündən qorxarmı?*²

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şeirlərdə əsas poetik funksiya ritm və alliterasiya üzərində qurulmuşdur. Bu, “Dədə Qorqud kitabı”nın təkcə şeir hissələrinə yox, eynilə həm də mənsur xarakterə malik olan nəsr bölmələrinə də aiddir. Bu mənada ritm və alliterasiya boyların nəsr bölməsi ilə şeir hissələri arasında körpüdür. Ritm geniş mənada Dədə Qorqud mətnlərinə axıcılıq, lakoniklik gətirmişdir. Dədə Qorqud şeirlərində ritm düşüncənin bədii-emosional və axıcı şəkildə ifadəsini təmin edir. Dədə Qorqud şeirlərində xüsusi əhəmiyyətə malik olan alliterasiya isə səslərin ahəngini tənzimləyir. Bu ənənələr Azərbaycan xalq şeirinin ilkin yaranma texnologiyasından gəlib, Dədə Qorqud boylarında daha da inkişaf etdirilərək, yeni mərhələyə qaldırılmış sabit şeir yaratma prinsipləridir. Azhecalı Azərbaycan arxaik xalq şeirlərində olduğu kimi, “Dədə

¹ Məmməd İracıoğlu (Əliyev). Dədə Qorqud şeiri. Bakı, Çayıoğlu, 2000, s.19

² Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.326

Qorqud” çoxhecalı vəznli sərbəst şeirlərində ritm və alliterasiyaya əlavə olunan qafiyələndirmə soylamaların şeirə çevrilməsinin əsasını təşkil edir.

Ritm və alliterasiya meydanının genişləndirilməsi boy-lamalarla müqayisədə soylamaların poetikliyini daha da qüvvətləndirir, onları poetik mətnə çevirir. Beləliklə, “Dədə Qorqud kitabı”nda ritm və alliterasiyanın iştirak etdiyi boy-lamalar, yə-ni nəsr hissələri mənsur şeirə doğru inkişaf etmişdir. Həmin xüsusiyyətlərin zəruri şərt kimi çıxış etməsi, ardıcıl və sistemli şəkildə mövcud olması isə soylamaların bədii-emosional səviyyəsini, ahəngdarlığını qüvvətləndirərək onları əsil şeirə çevirmişdir. “Dirse xan oğlu Buğac boyu”ndan gətirdiyimiz aşağıdakı şeir parçası Dədə Qorqud şeirinin leksik-poetik özünəməxsusluğunu çox dolğun şəkildə təqdim edir:

*Bəri gəlgil, başım baxtı, evim taxtı!
Evdən çıxıb yeriyəndə sərv boylum!
Topuğuna sarmaşanda qara saçlım!
Qurulmuş yaya bənzər çatma qaşlım!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlım!
Payız almasına bənzər al yanaqlım!
Qadınım, dayağım, döl verənim!*

Dədə Qorqud soylamaları sırasında şeiriyyət baxımından Qaraca Çoban şeirləri yüksək bədii səviyyədə dayanır. Bu orijinal poetik nümunələrdə Dədə Qorqud şeir prinsiplərinə məxsus keyfiyyətlərdən başqa, xalq şeirindən gəlmə xüsusi bir oynaq və nikbinlik də qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Qaraca Çobanın xalq içərisindən çıxması “Dədə Qorqud kitabı”nın yaradıcısına – Dədəm Qorquda bu sadə və sədaqətli insanın adı və işi ilə bağlı şeirlərin daha oynaq şəkildə təqdim edilməsini şərtləndirmişdir. Adama elə gəlir ki, Qaraca Çoban şeirləri “Dədə Qorqud kitabı”na şifahi ədəbiyyatdan alınaraq və ya uyğunlaşdırılaraq daxil edilmiş kamil xalq şeiri örnəklə-

ridir. Bu şeirlərdə rəssam kimi Qaraca Çobanın, hətta onun ayıq və sadıq itinin bənzərsiz obrazı canlandırılmışdır:

*Qaranlıq axşam olanda qayğılı çoban!
Qarla yağış yağanda od-ocaqlı çoban!*¹

Boyda Qaraca Çobanın itinin təsviri də sanki nadir bir rəssam tablosudur:

*Qaranlıq axşam olanda hav-hav hürən!
Turş ayran töküləndə şap-şap içən!
Gələn yadı, oğrunu qorxudan!
Hürməyilə qorxudaraq hürküdən!*²

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Türkmən Səhra nüsxəsindəki “Soylamalar” bölməsindəki şeirlər xarakterinə görə vəznli sərbəst xalq şeiri nümunələridir. Bu soylamalar hecalanmasına və məcazlarına görə Azərbaycan-türk şeirinin ilkin formalaşma dövrlərinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir:

*Qıyıl-daşa, qıyıl-daşa yel oynasa,
Sürsə bulud, yağsa yağmur,
Daşsa çaylar, dolsa göllər,
Göldə oturan quba qazın
Günü doğar, günü doğar.*³

Türkmən Səhra nüsxəsindəki soylamalarda xalq şeirində olduğu kimi sadə dillə və obrazlı ifadələrlə yüksək romantik duyğular, vətənpərvərlik notları tərənnüm olunmuşdur. Bu şeirlərdəki nazik süjet əlamətləri onları boylamalarda doğmalaş-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.239

² Yenə orada, s.256-257

³ Yusuf Azmun. Dede Korkut’un üçüncü elyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmən Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.35

dırır. Türkmən Səhra əlyazmasından nümunə olaraq göstərdiyimiz aşağıdakı parça doğma vətən torpağının tərənnüm edilməsinin Azərbaycan şeiri tarixində bənzəri olmayan nümunəsidir:

*Yerdən göyə ucalıbdır yanı qarlı,
Əlvən otlu, göy sünbüllü gözəl dağlar,
Çıxıb-çıxıb ağır ellər, al ordular,
O dağları yaylamasa,
Səkisində bədöv atlar örük üstə otlamasa,
Sırtlarında qızıl geyik, qır təkə sıçramasa,
Çar hovuzlar çarpılmasa, gızılgüllər səpilməsə,
Yanıl almalar tökülməsə,
Sürəhilər düzülməsə, ləli çakır süzülməsə,
Körpə quzular çevrilməsə,
Av ətindən dadlı kabablar çəkilməsə,
O Çakadan bəyzadələr içib-içib yetirməsə,
Yerdən göyə ucaldığı yanı qarlı,
Əlvən otlu, göy sünbüllü gözəl dağlar
Nəyə yarar, nəyə yarar?¹*

Əlbəttə, “Dədə Qorqud kitabı”nda dərin fikirlərə malik ən müdrik şeirlər Dədə Qorqudun dilindən deyilmiş şeirlərdir. Dərin fəlsəfi ümumiləşdirmələri ilə səciyyələnen bu kamil şeir örnəkləri “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan dövrün ədəbi-ictimai fikrini qabaqlayıb, poetik səviyyə baxımından daha irəli gedən poeziya nümunələridir. Bütün boyların finalında təkrar olunan “Gəlimli-gedimli dünya” motivli şeir o qədər geniş və mənalı bədii ümumiləşdirmə imkanlarına malikdir ki, hər boyda fərqli hadisələrdən bəhs edilməsinə baxmayaraq, sanki bu boyların hər biri üçün ayrı-ayrılıqda deyilmiş (və ya yazılmış – İ.H.) şeir kimi onu tamamlayır. Dədə Qorqudun

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut'un üçüncü əlyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmən Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.32-33

“Gəlimli-gedimli dünya” şeiri bütövlükdə “Dədə Qorqud kitabı”na yekun vurub, onu ümumiləşdirə bilən mükəmməl şeir nümunəsidir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında dünya haqqında ən qısa və ən dərin fəlsəfi şeirdir. “Gəlimli-gedimli dünya” şeiri özünün ideya-məzmunu və fəlsəfi ümumiləşdirmələri ilə “Dədə Qorqud kitabı”nın epigرافıdır; Dədə Qorqud soylamalarının nəqəratıdır:

*Hanı dediyin bəy ərənlər?
Dünya mənimdir deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya.¹*

Dədə Qorqudun “Gəlimli-gedimli dünya” şeiri ədəbiyyatda dünya haqqında yazılmış və yazılacaq bütün əsərlərin mənalı və düşündürücü epigرافı olmaq haqqına malikdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” şeirləri eyni müəllifin obrazlı bədii düşüncəsindən doğulmuş, vahid dil və üslub xüsusiyyətlərinə malik olan bənzərsiz şeirlərdir. Dədə Qorqud şeirləri orijinal məcazlar sisteminə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şeirlərin hamısının bir müəllifi vardır: Dədə Qorqud! “Kitabi-Dədə Qorqud”un nəsr hissələrinin də mənsur şeir təsiri bağışlamasını nəzərə almaqla, bu möhtəşəm abidənin yaradıcısının şair olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk və mükəmməl şairdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” şair Dədə Qorqudun şah əsəridir. “Kitabi-Dədə Qorqud” ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri olmaqla bərabər, həm də dünya ədəbiyyatının ən məşhur şedevrləri sırasında dayanır.

¹ Yusuf Azmun. Dədə Korkut’un üçüncü elyazması. Soylamalar və İki Yeni Boy ilə Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019, s.309

4.4. Dədə Qorqud şeirində məcazlar. “Dədə Qorqud kitabı” dil, üslub, bədii təsvir və ifadə vasitələri baxımından orijinal bədii əsərdir. Bu, sözün əsl mənasında dastan poetikasından çox “Kitab” dilində yaradılmış oğuznamədir. Dastanlar onu ifa edən ozanların və ya aşıqların dilinə uyğun olaraq, əsasən xalq danışığı dilində yaradılmış şifahi xalq ədəbiyyatı abidələri olduğu halda, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında hadisələr üçüncü şəxsin dili ilə, sanki müəllif təhkiyəsi əsasında formalaşdırılmışdır.

Qorqudşünaslıqda “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının dilinin leksik tərkibi haqqında qəti mövqe vardır: “Dastanların leksikonunun əsasını təşkil edən o zamankı Azərbaycan sözləridir”.¹ Türkiyə qorqudşünaslığında da “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan türkcəsinə aid olması fikri geniş yer tutur. Xüsusən, tanınmış qorqudşünas alim, professor Məhərrəm Erginin araşdırmalarında “Kitabi-Dədə Qorqud”un mövzusu, dili və üslubunda “Azərbaycan damğası” olması fikri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.²

Xalq yazıçısı Anar da “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Azərbaycan oğuzlarının əsəri”, Dədə Qorqud oğuzlarının isə Azərbaycan ərazisində məskun olan azərbaycanlılar olması qənaətidir.³

Tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda ərəb-fars sözlərindən “son dərəcə az, təxminən iki-üç faiz”⁴ işlədilmişdir ki, bu da həmin bu ədəbi abidənin “İslamiyyətin yenicə qəbul etmə”⁵ dövründə formalaşdığını

¹ Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Dədə Qorqud dastanlarının dili // Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili xülasələri (XX əsrə qədər). Əlyazması hüququnda. Bakı, XMQ-nin nəşri, 1938, s.10

² Muharrem Ergin. Dede-Korkut Kitabı (Giriş, Metin, Faksimile: Muharrem Ergin). İstanbul, 1964, s.5

³ Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.24

⁴ Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili xülasələri (XX əsrə qədər). Əlyazması hüququnda. Bakı, XMQ-nin nəşri, 1938, s.12

⁵ Yəni orada, s.13

göstərir. “Dədə Qorqud kitabı”nda dövrün hərbi terminologiyasını ifadə edən sözlərin əksər hallarda ərəb-fars sözlərindən, məsələn: ləşkər, cəng, comərd və sair kimi kəlmələrdən ibarət olması, bəzi cümlələrdə Azərbaycan sözləri ilə ərəb-fars sözlərinin yanaşı işlədilməsi Azərbaycan oğuznaməsinin islamiyyətin yenidən qəbul edildiyi ilk mərhələdə formalaşdığına işıq salır.

Sənətkarlıq baxımından “Dədə Qorqud kitabı” zəngin məcazlar aləminə malik olan, bədii cəhətdən çox mükəmməl işlənmiş kamil ədəbi abidədir. Əyanilik xatirinə “Dədə Qorqud” boylarını bədii təsvir və ifadə vasitələrinin orijinallığı və zənginliyi baxımından obrazlı şəkildə ilin yaz fəslinə bənzətmək olar. “Dədə Qorqud kitabı”nda məcazların bitib-tükənməzliyi və rəngarəngliyi baxımından yaz çağının əhvanlığı vardır. Həm mövzu və ideyasına görə, həm bədii-sənətkarlıq cəhətdən “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan milli bədii təfəkkürünün baharıdır.

Müşahidələr göstərir ki, Dədə Qorqud boylarında ən çox epitetlərdən istifadə olunmuşdur. Eposda-epopeyada az-az cümlə tapmaq mümkündür ki, orada bədii təyindən – epitetdən yaradıcı şəkildə istifadə edilməmiş olsun. Əgər belə cümlələr məndə varsa, həmin azsaylı cümlələrin bir çoxunun boy-lara sonradan üzü köçürülərkən katiblər tərəfindən artırıldığı qənaətinə gəlmək olar. Deməli, epitet – “Dədə Qorqud kitabı”nın bədii möhürüdür. “Kitab”ın ilk boyunun – “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nun ilk şeirinin hər misrasında bir-birini təkrar etməyən ecazkar epitetlər işlədilmişdir:

*Salxım-salxım dan yelləri əsdikcə,
Saqqallı, boz, ac torağay ötdükcə,
Saqqalı uzun tat kişi azan çəkdikcə,
Bədəvi atlar yiyəsini görüb kişnədikcə,
“Ağlı”, “qaralı” seçilən sağda,*

*Köksü gözəl qaya dağlara gün düşəndə,
İgid bəylər, pəhləvanlar bir-birilə güləşəndə.¹*

Boylarda silsilə epitetlərin bir neçə növünə rast gəlinir. “Qazan xanın evinin yağmalandığı boy”da Qazan xanın kafərlərdən ailə üzvlərini və mal-mülkünü xilas etmək üçün yola çıxdığı zaman su ilə xəbərləşməsinə dair soylamada hər misrada deyilmiş fikirlər “Su” anlayışının mahiyyətini açan bədii təyinlərdən – epitetlərdən ibarətdir:

*Çağlayaraq qayalardan çıxan su!
Ağac gəmiləri atıb-tutan su!
Həsən ilə Hüseynin həsrəti su!
Bağ ilə bostanın zinəti su!
Ayişə ilə Fatimənin baxışı su!
Şahanə atların içdiyi su!
Qızıl dəvələrin gəlib keçdiyi su!
Çevrəsində ağ qoyunların yatdığı su!
Yurdundan bir xəbər bilirsənsə, de mənə.
Dərdli başım qurban olsun, suyum, sənə!²*

Boyların nəsr bölməsi də epitetlərlə zəngindir. “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boy”undakı aşağıdakı cümlələrin hamısında yadda qalan epitetlər vardır: “Ağ çadır qurdular, iri xalı döşədilər, ağ qoyunlar kəsdilər, yeddiillik al şərab içdilər, ...dəmir zəncirli buğanı gətirdilər... Qanturalı Sarı donlu qızın eşqi ilə bir “hu” dedi. Buynuzu almaz süngü kimi olan buğa Qanturalının üstünə cumdu”.³

“Dədə Qorqud kitabı”ndakı təşbihlər – bənzətmələr də əsərdə fikirlərin, hadisələrin, obrazların bədii təqdimatında

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.238

² Yenə orada, s.255

³ Göstərilən mənbə, s.322

xüsusi çəkiyə malikdir. Əksər hallarda “kimi” qoşması ilə ifadə olunan təşbih Dədə Qorqud boylarının mətnində “bədi poetikliyin məhək daşı”¹ funksiyasını yerinə yetirmişdir. Boyların mətnlərində “kimi” siz “kimi” rolunda olan və konkret olaraq “kimi” ilə mənalandırılan çoxlu sayda orijinal təşbihlər vardır. Bu təşbihlər əksər hallarda heç də aşırıq ədəbiyyatına, dastan poetikasına aid olmayıb, konkret yaradıcı şəxsin obrazlı bədii təfəkkürünün məhsulu kimi meydana çıxan, hətta bəzən kəşf edilən bənzərsiz məcazlardır.

“Kimi” qoşması iştirak etmədən yaradılan təşbihlər – bənzətmələr Dədə Qorqudun bədii kəşfləridir:

*Dəvəcə (dəvə kimi) böyümüsən,
kəşəkəcə (kəşək kimi) ağlın yox,
Təpəcə (təpə kimi) böyümüsən,
darıca (darı kimi) ağlın yox.*

“Kimi” qoşmasının iştirakı ilə yaradılmış təşbihlər hey-rətamiz dərəcədə orijinaldır: “Payız alması kimi yanağını yırtımmı?”

“Kimi” qoşması ilə düzələn təşbihlərin sırasında “Qar üzərində qan dammış kimi qızıl yanaqlım” metaforası Dədə Qorqudun kəşf etdiyi məcazdır.

Boylarda “kimi”dən başqa “bənzər”, “qədər”, “tək” sözləri ilə də yaddaqlanan təşbihlər də vardır:

*Qaza bənzər qız-gəlinim ağ çıxardı, qara geydi.²
...Ala qaz tək otlamağa düzlərində bir at qoymaz.³*

¹ Kamal Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Bakı, RS Poliqraf MMC, 2017, s.145

² Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.305

³ Yenə orada, s.375

Bədii təsvir vasitələri içərisində xüsusi yeri olan mübaliğələrdən istifadə baxımından “Dədə Qorqud kitabı” zəngindir. Buradakı bəzi mübaliğələr dastan poetikasına uyğun gələn şişirtmələrdən ibarətdir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq belə mübaliğələri “fantastik mübaliğələr”¹ hesab edirlər. Məsələn, eposda Qazan xanın qardaşı Qaragünənin güclü, qüvvətli olması aşağıdakı mübaliğə vasitəsilə şişirdilmiş şəkildə təsvir olunmuşdur: “Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yerliyi olan, acığı tutanda qara daşı kül eliyən, bığını boynu dalında yeddi dəfə düyünləyən, igidlər igidi Qazan bəyin qardaşı Qaragünə”.²

Bu qəbildən olan azsaylı fantastik mübaliğələrdəki bədii şişirtmə ilə əlaqədar bəzi sözlər və ara cümlələr ümumi dastan poetikası ənənəsinə uyğun olaraq, boylara sonradan katiblər tərəfindən əlavə olunmuşdur. Xüsusən, yuxarıdakı mübaliğədə öz əksini tapmış “bığını boynu dalında yeddi dəfə düyünləyən” ifadələrinin “Dədə Qorqud kitabı” ilə uyğun gəlməyən, sonrakı əsrlərdə mətnə əlavə edilmiş fantastik mübaliğə olduğunu asanlıqla görmək mümkündür. Bu mübaliğə “Kitabi-Dədə Qorqud” üçün yox, “Koroğlu” dastanı üçün xarakterikdir.

Fantastik mübaliğə ilə Dədə Qorqud boylarındakı adi mübaliğələrin fərqi həm də bu mətnlərdəki mübaliğələrin orijinallığını görməyə imkan yaradır. Məsələn, “Bamsı Beyrək boyu”nda Qalın Oğuz bəylərinin Beyrəklə birlikdə Bayburt hasarını almaq uğrunda apardıqları savaşın mənzərəsi bir cümlədəki mübaliğə bildirən iki söz vasitəsilə ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə olunmuşdur: “Bir qiyamət savaş oldu, meydan dolu baş oldu”.³ Buradakı “qiyamət” sözü savaşın miqyasını, “meydan dolu baş” sözləri isə döyüşün uğurlu nəticəsini

¹ Məhəmməd Hüseyn Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm, 1972, s.61

² Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.263

³ Yəni orada, s.290

böyüdülmüş, mübaliğəli şəkildə nəzərə çarpdırır. Bu mübaliğələrdə canlandırılan mətləblər reallığa yaxın olub, insanlar tərəfindən başa düşülən, təsəvvür edilən məcazdır. Bu mübaliğələr ozan düşüncəsinin deyil, obrazlı düşüncəyə malik yarıdıcı şəxsə məxsus mənalandırılmalardır.

4.5. Dədə Qorqud şeirinin janrları. “Dədə Qorqud kitabı”ndakı şeirlər janr baxımından da özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir. Əsasən hər boyun sonunda təkrar olunan Dədə Qorqud öyüdnamələri “yum” adlandırılmışdır. Qorqudşünaslıqda “yum vermək”, “yumlamaq”, bədii forma baxımından “arxaik şaman ritualı və janr”¹ kimi səciyyələndirilmişdir. İlk şaman sayılan Dədə Qorqudla əlaqədar ölümdən qaçma motivi eposun “Müqəddimə”sindəki yumsayağı “azıb gələn qəzanı tanrı sovuşdursun”, boyların sonluğunda tez-tez təkrarlanan “Allah verən ümidin üzülməsin” kimi misralarda izlərini saxlamışdır. “Dədə Qorqud kitabı” mətnində yer almayan, lakin Qorqud Ata rəvayətlərində yaşayan və oğuznamələrdə təsvir edilmiş “Nə qazırınsız?” süjeti də şaman ritualının yaşayan əfsanəsidir. Ölümsüzlük axtarışları, əbədi həyata çağırış, həyat eşqinin ifadəsi Dədə Qorqud öyüdlərinin yumlanması, yəni səsləndirilməsi deməkdir. Dədə Qorqud yumları klassik öyüdnamələrdən fərqli olaraq, nəsihət vermək yox, dua etmək, xeyir-dua vermək və çağırış motivlərini özündə birləşdirir. Deməli, Dədə Qorqud boylarında verilmiş yumlar özünəməxsus poetik xüsusiyyətlərə malik olan janrdır. Lirik ədəbi növə aid olan yum janrı xeyir-dua vermə, dua etmə proseslərinin poetik ifadəsi olan şeir mənasını bildirir. “Dədə Qorqud kitabı”nın bütün boylarının sonu yalnız misralarının az və çox olması ilə fərqlənən yumlama ilə, yum janrında səsləndirilən xeyir-dualarla başa çatdırılmışdır:

¹ Rüstəm Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikasi. Bakı, Elm, 1999, s.40

Yerli uca dağın yıxılmasın!
Kölgəli iri ağacın kəsilməsin!
Coşğun axan gözəl suyun qurumasın!
Qanadlarının ucu qırılmasın!
Allah səni namərdə möhtac etməsin!
Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!
Vuruşanda iti polad qılıncın gödəlməsin!
Allah verən ümidin üzülməsin!
Axır gündə arı imandan ayırməsın!
Ağ alnımızı yerə qoyub,
Beş kəlmə dua etdik, qəbul olsun!
*Ulu tanrı yığışdırsın, saxlasın günahınızı!*¹

Folklorşünaslıqda yumların “alqış məzmunu” bildirməsinə dair elmi mülahizələr də vardır: “Yum verən kəs şaman dili ilə mifik zaman-məkana mənsub olan mərhum (əcdad) öz yaxınlarına, qohum-əqrəbasına onların taleyini söyləyir. Görünür ki, hər bir boyun sonu da məhz bu mənanı daşıyır. Çox vaxt həmin mətnlər alqış məzmununa malik olur”.² Bu elmi mülahizədəki yum janrında olan şeirlərin “alqış” mənasını ifadə etməsinə dair fikirlər həmin janrın xeyir-dua mənası danışmasına aid qənaətlərin sinonimi olması deməkdir. Bu mənada yumların alqış mənasında işlədilməsi fikri bu janrın xeyir-dua anlayışını poetikləşdirməsi mühakiməsini daha da möhkəmləndirir.

Geniş mənada Dədə Qorqud oğuznamələri ilə bağlı olan “qamlamaq” sözünün izahı da eposun-epopeyanın bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə əlaqədar mühüm məsələlərdən biridir. Fikrimizcə, “qamlama” sözü şaman təfəkkürü ilə əlaqədar olub, düzüb-qoşmaq, yəni həm süjet quraşdırıb, həm də onu

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.308

² Rüstəm Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikasi. Bakı, Elm, 1999, s.44

qopuzla ifa etmək mənalarını özündə birləşdirir. Belə ki, əgər “Dədə Qorqud kitabı”nda boy-boylama – hekayə etmək, nağıllamaq, soy-soylama – şeir demək, vəsf, tərənnüm etmək, yumlama – xeyir-dua vermək mənalarını bildirirsə, qamlama hər hansı hazır bir dastanı deyil, bütövlükdə Dədə Qorqud boylarını düzüb qoşmaq, yaratmaq və onları qopuzun müşayiəti ilə ifa etmək deməkdir. Qam-Şaman – Dədə Qorqud bir müqəddimə və on üç boydan və nəticədən ibarət olan Azərbaycan oğuznaməsini qamlamış, qoşub-düzərək el məclislərində qopuzun müşayiəti ilə ifa etmişdir. Deməli, qamlama daha geniş anlayış olub, Dədə Qorqudun yalnız boyları formalaşdırmaqla kifayətlənməyərək, həm də el-oba məclislərində söyləyib, danışib-oxuyub xalqa çatdırmaq mənasını da əhatə edir. Bu mənada qamlama Dədə Qorqud arxaik mətninin meydana çıxarılmasından, sistemləşdirilərək, əlavələrlə zənginləşdirilərək “Dədə Qorqud” boyları halına salınması və bütün bunların musiqili bir ritual olaraq xalqa çatdırılması kimi məsələlərin kompleks həlli vəzifələrinin yerinə yetirilməsinin bütün şəbəkəsini özündə birləşdirir.

Dədə Qorqud boylarında ağı janrının da izlərini görmək mümkündür. “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da kafərlər tərəfindən əsir alınmış Uruzun ölməsi-qalmasından heç bir xəbər tuta bilməyən anası Boyu uzun Burla xatunun dilindən verilmiş yarıümid ifadə edən sözlərdə ağı janrında olan kimi kədər notları mənalandırılmışdır. Aşağıdakı misralar məzmunca ağı janrının ibtidai, arxaik formasıdır:

*Qarğı nizə oynadanlar vardı, gəldi
Qızılı nizə oynadana, yarəb, noldu?
Qaracıq ata minənlər getdi, gəldi.
Bədəvi atlı bir oğula, yarəb, noldu?
Nökər gəldi, naib gəldi,
Yalnız bir oğula, yarəb, noldu?*

*Yalnız oğul xəbərini, Qazan söylə mənə!
Deməzsənsə, yana-yana qarğayaram, Qazan, sənə!*¹

Dədə Qorqud şeirlərinin poetik formaları janr baxımından Azərbaycan şeirinin xalq şeirindən yazılı şeirə keçid proseslərinin özünəməxsusluqlarını əks etdirir.

4.6. Dədə Qorqud süjetli lirikası. Dədə Qorqud şeirlərinin əksəriyyətində müəyyən süjet vardır. Daha doğrusu, Dədə Qorqud şeirlərində qəhrəmanların hiss və həyəcanları, sevinc və kədəri ilə yanaşı, bir çox hallarda müəyyən hadisə və əhvalatlar da mənzum şəkildə ifadə olunur. Belə məqamlarda Dədə Qorqud şeirləri lirik ricət yox, bədii mətndə özünəqədərki süjetin bir qədər bədii-emosional şəkildə ifadə olunmuş davamı funksiyasını daşıyır. Deməli, Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatında süjetli lirikanın əsasını qoymuşdur. Dədə Qorqudun süjetə malik şeirləri Azərbaycan süjetli lirikasının kamil örnəkləridir. Məsələn, “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyunda qəflətən gəlmiş Əzrayıl süjeti Dəli Domrulun onun haqqında danışdıqlarını ifadə edən misralar kimi mövcud süjetin davamı kimi səslənir:

*Vay, nə heybətli qocasan?
Qapıçılar səni görmədi,
Gözətçilər də duymadı.
Görən gözüm qaraldı,
Tutan əlim yoruldu,
Canıma titrətmə düşdü,
Qızıl qədəh əlimdən yerə düşdü,
Ağzım dondu buz kimi,
Sümüklərim ovuldu duz kimi*

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.300

*Ay saqqalı ağ qoca,
Gözləri domba qoca!*¹

Əzrayılın cavabı da hiss-həyəcan bildirən şeirdən çox, əhvalatın davamı olan süjetli lirika nümunəsidir. Dəli Domrula Əzrayılın verdiyi cavab süjetli lirika üçün səciyyəvi olan dialoq təsiri bağışlayır:

*Ədə, dəli əbləh!
Gözümün dombalığın nə bəyənmirsən?
Göyçək gözlü qızların-gəlinlərin
Canını çox almışam!
Saqqalımın ağlığını nə bəyənmirsən?
Ağsaqqal, qarasaqqal igidlərin
Canını çox almışam!*²

Dəli Domrulun ondan can istəyən Əzrayıl haqqında qoca ata-anası ilə dialoqu da mükəmməl süjetli epik şeir nümunəsidir. Dədə Qorqud dialoqlarından hər biri obrazın fikirlərini qarşı tərəfə çatdırmaq üçün vasitə olmaqdan başqa, həm də onların daxili aləmini açıb göstərən monoloqlardır:

*Ağsaqqallı, əziz, hörmətli,
Canım ata!
Bilirsənmi nələr oldu?
Günah söz söylədim,
Allaha xoş gəlmədi.
Göydə al qanadlı Əzrayıla
Əmr elədi, uçub gəldi.
Basıb qonmuş ağ köksümə*

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.311

² Yəni orada

*Şirin canı alır məndən.
Ata, səndən can istəram
Verərsənmi?
Yoxsa “oğul, Domrul” deyə ağlayarsanmi?¹*

Demək olar ki, Dədə Qorqud boylarının hamısında süjetin gedişatının şeir misraları ilə ifadə olunduğu parçalar vardır. Bu o deməkdir ki, süjetli şeir “Dədə Qorqud kitabı”ndakı şeir təcrübəsinin aparıcı tərkib hissəsidir. Süjetli şeirlər olan parçalar bədii mətndən çıxarılsa, əhvalatların təsvirində boşluq, qırıqlıq yaranar. Süjetli şeir “Dədə Qorqud kitabı” mətnlərinin ayrılmaz, üzvi parçasıdır. Süjetli şeirlər “Dədə Qorqud” boylarındakı hadisələrin mahiyyətini aydınlaşdırır və bədii mətnin emosional səviyyəsini yüksəldir.

4.7. Dədəm Qorqud: Nizami müdrikliyi, Füzuli şeirliyi və Şəhriyar sadəliyi. Göründüyü kimi, “Dədə Qorqud kitabı” mövzusu və ideyası etibarilə dərin ictimai məzmunu, qüvvətli milli-vətənpərvərlik ruhuna, aydın milli dövlətçilik mövqeyini ifadə etməsinə görə möhtəşəm ədəbi abidə olduğu kimi, həm də bədii-sənətkarlıq cəhətdən də mükəmməl sənət məbədidir. Mütəfəkkir düşüncəyə malik olması və dərin hikmətamiz fikirləri etibarilə Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi səviyyəsinə yüksəlir. Qeyri-adi bənzərsiz bədii təsvir vasitələrinə görə isə Dədə Qorqud şeirləri Azərbaycan poeziyasında yalnız Məhəmməd Füzulinin lirikası ilə müqayisə oluna bilər. Dədə Qorqud Azərbaycan lironəpik ədəbiyyatının Füzulisidir. Bədii təsvir vasitələrinin həyatiliyi baxımından Dədə Qorqud məcazları Molla Pənah Vaqifin şeirlərindəki obrazlı bədii vasitələrlə səsleşir. Dədə Qorqud şeiri Molla Pənah Vaqif şeirinin ibtidası və möhtəşəm təməlidir. Bütövlükdə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında, xüsu-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.313-314

sən də Dədə Qorqud şeirlərində Hüseyn Cavid hikməti, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Səməd Vurğun sadəliyi və şeiriyəti vardır.

Yekun olaraq deyək ki, təsvir vasitələrindən hər biri Dədə Qorqudun bədii kəşfi olduğu aşağıdakı şeir Azərbaycan poeziyasının qızıl fonduna yazılmağa layiq olan təkrarsız-bənzərsiz poetik nümunədir:

*Bəri gəlgil, başım baxtı, evim taxtı!
Evdən çıxıb yeriyəndə sərv boylum!
Topuğuna sarmaşanda qara saçlım!
Qurulmuş yaya bənzər çatma qaşlım!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlım!
Payız almasına bənzər al yanaqlım!
Qadınım, dayağım, döl verənim!¹*

Dədə Qorqud şeirləri Azərbaycan yazılı şeir mədəniyyətinin möhkəm bünövrəsi və zəngin xəzinəsidir.

Dədə Qorqud şeirləri Azərbaycan xalq şeiri ilə Məhəmməd Füzuli lirikası arasında fərqli bir zirvədir.

Qorqud Ata – Azərbaycan ədəbiyyatına soylamaların müdrik poeziyasını gətirmiş görkəmli sənətkardır.

¹ Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Səmət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.239

NƏTİCƏ

“Kitabi-Dədə Qorqud” – Ata Kitabımız. Beləliklə, “Dədə Qorqud kitabı” – şifahi xalq ədəbiyyatı zəminində meydana çıxmış Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının böyük başlanğıcı və mühüm ədəbi hadisəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” – şifahi xalq ədəbiyyatı ənənəsi ilə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının üzvi əlaqəsinin və vəhdətinin əzəmətli kitabıdır.

“Dədə Qorqud kitabı” – şifahi yolla yaradılan Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının möhkəm ideya-bədii əsaslara malik təməl kitabı, mükəmməl bünövrəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” – Beyrəyin, Uruzun, Basatın və Təpəgözün romanı, Dədə Qorqud və Qazan xanın epopeyasıdır. Janr baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” roman-epopeyadır.

“Dədə Qorqud kitabı” – özündən sonrakı dövrlərin Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin, milli şeirin, dramaturgiyanın və incəsənətin bütün sahələrinin inkişafına gur işıq salan, təkan verən ölməz sənət abidəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” – Azərbaycan xalqının Ata kitabıdır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın Müqəddiməsində bu möhtəşəm əbədi abidənin yaradıcısı Qorqud Ata kimi təqdim olunmuşdur: “Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın Bayat boyundan, Qorqud Ata diyərlər, bir ər qopdu”.¹

Dədə Qorqud – Qalın Oğuz Elinin başbiləni, müşküllərini həll edəni, yol göstərəni, yəni Atasıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un ideyasında da, Dədə Qorqudun xarakterində də Ata mərdliyi və uzaqgörənliyi vardır. Adındakı Dədə sözü də ustad anlayışı ilə birlikdə, həm də müdrik Ata

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, Bakı, 1999, s.30

mənasını bildirir.

Dədə Qorqud Ata sözlərindəki Dədə və Ata sözləri sinonim sözlərdir.

Dədə Qorqud – Qorqud Ata deməkdir.

Dədə Qorqud – Azərbaycan xalqının və Azərbaycan ədəbiyyatının Atasıdır.

Boylarındakı “Dədəm Qorqud” sözləri Qorqud Atanın Qalın Oğuz Elinin dədəsi, müdrik ağsaqqalı, atası olması fikrini ifadə edir, onun oğuz tayfalarına mənsub olduğunu bildirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” – Ata kitabımız, birlik və müdriklik abidəmizdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” – Böyük Oğuznamə Kitabıdır.

“Dədə Qorqud kitabı” – azərbaycançılıq ideyasının beşiyi və alınmaz qalasıdır, milli-mənəvi özünüdərk və vətənpərvərlik dərslidir.

Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərindəki Dədə Qorqud parkında salınmış Qorqud Atanı və boyların əsas qəhrəmanlarını özündə əks etdirən orijinal memarlıq abidəsi xalqımızın qədim tarixə malik milli varlığının və davamlı dövlətçilik ənənələrinin əbədiyaşarlığının rəmzidir.

2020

ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı // Dədə Qorqud dünyası (məruzələr, məqalələr). Bakı, “Öndər”, 2004.
2. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev. Milli varlığımızın möhtəşəm qaynağı // Dədə Qorqud Ensiklopediyası. 2 cilddə, I cild. Bakı, “XXI Yeni Nəşrlər Evi”, 2000.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakının Nərimanov rayonunda ucaldılan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin və yeni salınan “Dədə Qorqud” parkının açılış mərasimində nitqi // “Azərbaycan” qəzeti, 14 dekabr 2013-cü il.
4. Abdulla Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Bakı, RS “Poligraf” MMC, 2017, 320 s.
5. Abdulla Kamal. Məntiqsizliklərin məntiqi // Dədə Qorqud dünyası (məruzələr, məqalələr). Bakı, “Öndər”, 2004.
6. Abdulla Kamal. Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud – 3. Bakı, “Mütərcim”, 2009.
7. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, “XXI Yeni Nəşrlər Evi”, 1999.
8. Anar. Söz dünyası. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2018.
9. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bakı, “Gənclik”, 1998, 732s.
10. Arif M., Araslı H., Dəmirçizadə Ə., Təhmasib M.H. “Kitabi-Dədə Qorqud” barədə // “Kommunist” qəzeti, 17, 26 mart 1957-ci il.
11. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, I cild. Bakı,

- AzSSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, 589 s.
12. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild. Bakı, “Elm”, 2004.
 13. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 10 cildə, I cild. Bakı, “Elm”, 2018, 1069 s.
 14. Babayev Səfərli. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2017.
 15. Babayev Səfərli. Sallaxana, Salxana, Salxan // “Elm və həyat”, 1998, №1.
 16. Babayev Səfərli. Altuntaxt, Günortac və Salaxana haradadır? // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Naxçıvan, 1999, №3.
 17. Bayatı Həsən Mahmud oğlu. Cami-Cəm ayin (nəşrə hazırlayan, ön söz və izahların müəllifi: İ.M.Osmanlı). Bakı, “Mütərcim”, 2011, 68 s.
 18. Belinski Vissarion. Seçilmiş məqalələr. Bakı, Uşaq-gənclər nəşri, 1948, 164 s.
 19. Cəfərov Nizami. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III cild. Bakı, “Elm”, 2007.
 20. Cəmşidov Şamil. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, “Elm”, 1999.
 21. Çobanzadə Bəkir. Şəxsi işi. AMEA Arxivi, fond 39, qutu – 5, saxlama vahidi 153.
 22. Dədə Qorqud kitabı: ensiklopedik lüğət. Bakı, “Öndər”, 2004, 368 s.
 23. Dəmirçizadə Əbdüləzəl. Azərbaycan ədəbi dili xülasələri (XX əsrə qədər). Əlyazması hüququnda. XMQ-nin nəşri, Bakı, 1938.
 24. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). (Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və izahların müəllifi: İ.M.Osmanlı) Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2002.
 25. “Ədəbiyyat qəzeti”, 5 may 1951-ci il.

26. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1981, 404 s.
27. Əlibəyzadə Elməddin. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999, 332 s.
28. Əliyev Kamran. Açıq kitab – “Dədə Qorqud”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 116 s.
29. Əsgər Əfzələddin. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.
30. Hacıyev Tofiq. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, “XXI Yeni Nəşrlər Evi”, 1999, 213 s.
31. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında // AFM, I buraxılış. Bakı, 1983.
32. Hacıyev T., Ələmdari F. “Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsinin son səhifəsi haqqında // “Ədəbiyyat və incəsənət”, 4 aprel 1986.
33. Hacıyev Tofiq. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild. Bakı, “Elm”, 2004, s. 398-462.
34. Henrix Fridrix fon Dits. Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu (nəşrə hazırlayanı: S.Hüseynov). Bakı, “Mütərcim”, 2015.
35. Həbibbəyli Ərəstü. Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 234 s.
36. Həbibbəyli İsa. “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Naxçıvan // Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007, s.8-15.
37. Həbibbəyli İsa. Dünya dastan yaradıcılığında nadir hadisə: [məqalədə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dünya epos mədəniyyətindəki yerindən və əhəmiyyətindən bəhs olunur] // AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2016, № 1, s.9-12.

38. Həbibbəyli İsa. Etnosdan eposadək // “525-ci qəzet”, 2017, 27 noyabr.
39. Həbibbəyli İsa. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının və Qorqudşünaslığın genişlənən imkanları // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2015, № 1, s.5-15.
40. Həbibbəyli İsa. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının işığında (müqəddimə) // Kitabı-Dədə Qorqud. Çapa hazırlayanı və müqəddimənin müəllifi İ.Həbibbəyli, elmi red. akademik K.Abdullayev, məsul red. Ə.Tanrıverdi. Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi (T.C.). İstanbul, 2-16, s.7-23.
41. Həbibbəyli İsa. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tədqiqi yeni mərhələdə: [Dastanın 1300 illiyinə həsr olunur] // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər. 1998, № 2, s.10-14.
42. Həbibbəyli İsa. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Azərbaycan dövlətçiliyi // Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, № 2, s.3-16.
43. Həbibbəyli İsa. Qorqud müdrikliyi və müasirlik: [Litva Azərbaycanlılar Cəmiyyətinin sədri Mahir Həmzəyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Baltik xalqlarının dillərində” adlı tədqiqat əsəri haqqında] // “525-ci qəzet”, 2017, 03 iyun.
44. Həbibbəyli İsa. Qorqudşünaslığa yeni elmi töhfə // “Elm” qəzeti, 2000, 9 fevral.
45. Həbibbəyli İsa. Qorqudşünaslıq elminin genişlənən imkanları: [“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tapılmasından 200 il ötür] // “Azərbaycan” qəzeti, 2015, 6 mart.
46. Həbibbəyli İsa. Möhtəşəm ədəbiyyat kitabı // Dədəm Qorqud yollarında (Fridrix fon Ditsin “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin tərcüməsi və araşdırmasının 200 illiyinə həsr olunur). Alman-Azərbaycan Cəmiyyəti.

2015. (Alman dilində).
47. Həbibbəyli İsa. Türk dünyasının möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”: Dekabrın 22-də Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilinə tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş elmi-bədii yubiley tədbirində çıxış // “Respublika” qəzeti, 2015, 23 dekabr; “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 2015, 23 dekabr; “Azərbaycan” qəzeti, 2015, 23 dekabr.
 48. Koroğlu Xalıq. Təpəgöz və Polifem // Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. 2 cildə, II cild. Bakı, “XXI Yeni Nəşrlər Evi”, 2000, s.298-299.
 49. Xəlilli Xəliyəddin. Türk məənəviyyatı tarixində “Oğuz xaqan” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı, “Elm” və təhsil, 2015, 232 s.
 50. II Uluslararası Araz hövzəsi simpoziumu. Türkiyə, Ərzurum, 2012.
 51. İracıoğlu (Əliyev) Məmməd. Dədə Qorqud şeiri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2000, 74 s.
 52. İsmayılova Yeganə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı, Elm, 2011, 369 s.
 53. İsmayılova Yeganə. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və Anarın “Dədə Qorqud” povesti. AMEA. Məruzələr, 2010, s. 140-145.
 54. İsmayılova Yeganə. “Dədə Qorqud” eposu və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı problemləri stalinizm repessiyaları kontekstində. Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2011, №1, s. 52-61.
 55. Kamal Rüstəm. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikas. Bakı, “Elm”, 1999.
 56. Kitabi-Battal Qazi. Müqəddimə. Bakı, “Nurlan”, 2009, 203 s.
 57. “Kommunist” qəzeti, 26 may 1951-ci il.

58. Qasımlı Məhərrəm. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
59. Qasımov Cəlal. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yasaqlanması. Bakı, "Nurlan", 2013.
60. Qiymətli tapıntı // "Bakinskiy raboçiy", 4 avqust 1936-cı il.
61. Quliyev Hikmət. Müdrik Qoca arxetipinin strukturu və paradigmaları. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 216 s.
62. Quliyev Tərlan. "Dədə Qorqud kitabı": bir müqəddimə, üç boy. Bakı, "Elm və təhsil", 2015.
63. Mehdiyev Ramiz. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış. Bakı, "Azərbaycan", 2010.
64. Mehdiyev Ramiz. Tariximizin xanlıqlar dövrünün siyasi irsi sənədlər işığında. Bakı, "Şərq-Qərb", 2019, 230s.
65. Mirəhmədov Əziz. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, AEN, 1998.
66. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, EA AzFan nəşriyyatı, 1943.
67. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, "Turan", 2002.
68. Novruzov T., Quliyev Q., Paşayeva N. Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı, "Gənclik", 1998.
69. Oğuznamələr (tərtib edənlər: Kamil Vəli Nərimanoğlu, Fəxri Uğurlu). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003.
70. Rəşidəddin Fəzlullah. Oğuznamə (Anadolu türçəsindən çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi: İ.M.Osmanlı). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2003, 108 s.
71. Rəşidəddin Fəzlullah. Oğuznamə. Naxçıvan, "Əcəmi", 2017.
72. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 442 s.
73. Səfərli Əlyar, Yusifli Xəlil. Azərbaycan ədəbiyyatı

- tarixi. Bakı, “Ozan”, 2008, 696 s.
74. Səfərli Əlyar, Yusifov Xəlil. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1982.
75. Sultanlı Əli. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim yunan dastanları. Bakı, “Elm”, 1999, 84 s.
76. Sümər Faruk. Oğuzlar. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2017.
77. Tanrıverdi Əzizxan. “Dədəm Qorqud”un zamanı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 268 s.
78. Təhmasib Məhəmməd Hüseyn. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, “Elm”, 1972.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ

79. Appam Korkutun kitabı (Malkar dilinə çevirən: Salit Qurtulan). Nalçık, “Print Sentr”, 2018.
80. Aşurov Annaqurban. Xalq ruhunun sönməz ifadəsi // Kitabi-Dədəm Qorqud. Sözdardı. Aşqabad, 2015.
81. Azmun Yusuf. Dede Korkut’un üçüncü elyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019.
82. Dede Korkut Kitabı’nın Günbet Yazması: İnceleme, metin: Shahgoli, Nasser Khaze, Valiollah Yaghoobi, Shahrouz Aghatabai, Sara Behzad // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Ankara, 2019. 16 (2), s.147-379.
83. Ekici Metin. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım)-Transkripsiyon-Aktarma. İstanbul, “Ötüken”, 2019.
84. Ergin Muharrem. Dede-Korkut Kitabı (Giriş, Metin, Faksimile: M.Ergin). İstanbul, 1964.
85. Ergin Muharrem. Dede-Korkut Kitabı. Ankara, 1958.
86. Kabaklı Ahmet. Türk edebiyatı. 5 ciltte, II cilt. İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı, 2008.

87. Kırzioğlu M. Fahrettin. Dede-Korkut Oğuznameleri. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000, 114s.
88. Koroğlu Halık. Tepegöz ve Polifem // Milli folklor dergisi. Ankara, 1998, №37, s.45.
89. Gökyay Orhan Şaik. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 2000.
90. Gönensay Hıfzı Tevfik, Banarlı Nihad Sami. Türk Edebiyat Tarihi. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1942.
91. Necati Demir. Ulu Han Ata Bitigi. Türklerin en eski destanı. İstanbul, “Ötüken”, 2017.
92. Oğuzname (Emsal-i Mehmedali). XVI. yy.da yazılmış Türk Atasözleri Kitabı. Hazırlayan: Samed Alizade. Eklerle Yayına Hazırlayan: Ali Haydar Bayat. İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.
93. Özçelik Sadettin. Dede Korkut. Drezden nüshası. 2 ciltte, I cilt. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2016.

RUS DİLİNDƏ

94. Анар. Духовное мостостроительство // Мир литературы, август 2020, № 3 (150).
95. Бартольд Василий Владимирович. Турецкий эпос и Кавказ // Книга моего Деда Коркута. Баку, ЙНЭ-XXI, 1999.
96. Габиббейли Иса. Мотив Тепегеза (циклопа) в дас-тане «Китаби-Деде Коргуд» и в мировой этической традиции // Эпосы народов мира: проблемы и перспективы сравнительного изучения (Сборник тезисов по материалам Международной конференции – г.Якутск, 18-19 июня 2015 г.). Якутск, 2015, с.8.
97. Габиббейли Иса. Мудрость отца Деда Горгуда // Dədəm Qorqud belə demiş. Hüseyn Cavidin ev-muzeyi. Bakı, 2016, s.22-30 (rus dilində).
98. Дорвыжы. Удмуртский героический эпос (состави-

- тель: М.Г.Худяков). Удмуртия, Ижевск, 2020.
99. Жирмунский Виктор Максимович. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха // Тюркологический сборник. Москва, 1970, с. 29-68.
100. Мехтиев Рамиз. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций. В 2 книгах, книга II. Москва, Политическая энциклопедия, 2017, 365 с.
101. Соегов Мурадгелди. О тюркменских изданиях и издателях огузского народного эпоса «Книга моего Деда Коркута» // Вестник Удмуртского Университета. Серия история и филология. Ижевск, 2017, том 27, № 3, с. 408-416.
102. Тимофеев Леонид Иванович. Основы теории литературы. Москва, «Просвещение», 1971.
103. Чернец Лилия Валентиновна. Литературные жанры (проблемы типологии и поэтики). Москва, Издательство Московского университета, 1982, 192 с.
104. Якубовский Александр Юрьевич. «Китаби-Деде Коркуд» и его значение для изучения туркменского общества в эпохи раннего средневековья // Книга моего Деда Коркута. Огузский героический эпос (перевод: В.В.Бартольд). Баку, ИНЭ-XXI, 1999, с. 127-135.

İNGİLİS DİLİNDƏ

105. Habibbeyli Isa. “Dede Korkut” légendes épiques uniques dans le monde comme un exemple (“Dədə Qorqud” dastanları dünya eposunun nadir nümunəsi kimi) // Strasburq Universitetinin Elmi Əsərləri (Fransa), 2002, № 4, s.9-12.

AZƏRBAYCANDA “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” NƏŞRLƏRİ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Dastanlar: Kitabı-Dədə Qorqud: əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. AMEA, Folklor İn-tu; red. hey. H.İsmayılov [və b.]. Tərtib edənlər: H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli; nəşrə məsul Ə.Ələkbərli. Bakı: Nurlan, 2009, 390 s. (Azərbaycan folkloru külliyyatı. C.XII, II kitab). Kitabın içindəkilər: “Kitabi-Dədə Qorqud”: (əsil mətni), s.33-185; “Kitabi-Dədə Qorqud”: (sadələşdirilmiş mətn), s.186-323.
2. Dədə Qorqud kitabı. Vatikan nüsxəsi. Abidəni transliterasiya edən, ön söz, qeydlər və şərhlərin müəllifi: professor Tərlan Quliyev. Elmi redaktoru: professor Füzuli Bayat. Naşiri: dosent: Şəmil Sadıqovdur. Bakı, “XAN” nəşriyyatı, 2018, 288 s.
3. Dədə Qorqud. Vatikan nüsxəsi (transliterasiya, müqəddimə və şərhlərin müəllifi: Tərlan Quliyev). Bakı, “XAN” nəşriyyatı, 2018.
4. Kitabı-Dədə Qorqud dastanı. Tərtib edən: Məmməd Əliyev. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2000, 340 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər. 25 dildə. Müqəddimə: H.F.fon Dits. Nəşrə hazırlayanı S.Hüseynov. Bakı, “Mütərcim”, 2015, 79s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər. Tərtib edən: Samət Əlizadə. Həsrə hazırlayanı və redaktoru: Tofiq Hacıyev. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. F.Zeynalov və S.Əlizadə nəşri. Çapa hazırlayanı və müqəddimənin müəllifi İ.Həbibbəyli, elmi red. akademik K.Abdullayev, məsul red.

- Ə.Tanrıverdi. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi (T.C.), İstanbul, 2016, 404s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. Müqəddimə və tərtib Həmid Araslıdır. Redaktor: M.Zeynallı. Rəssam: M.Abdullayev. Bakı, “Gənclik”, 1978, 184 s.
 9. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edəni: Həmid Araslı. Rəssam: Mikayıl Abdullayev. Bakı, “Gənclik”, 1977, 182s.
 10. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib və müqəddimə Həmid Araslıdır. Redaktoru: M.Təhmasib. Bakı, Azərnəşr, 1939, 176 s. Latin qrafikası ilə.
 11. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib və müqəddimə Həmid Araslıdır. Redaktoru: M.Təhmasib. 2-ci nəşri. Bakı, Azərnəşr, 1962, 176 s.
 12. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninidir. Nüsxə fərqləri və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. Tarixi-coğrafi qeydlərin müəllifi: Süleyman Əliyarov. Redaktoru: Elməddin Əlibəyzadə. Rəyçi: Azad Nəbiyev. Bakı, “Yazıçı”, 1988, 265 s.
 13. Kitabı-Dədə Qorqud: Sadələşdirilmiş mətn. Baş redaktor: Ə.Quliyev. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004, 144 s.
 14. Kitabı-Dədə Qorqudun üçüncü əlyazması (nəşrə hazırlayan və müqəddimənin müəllifi: Ramiz Əskər). Bakı, TÜRKSÖY, 2019.
 15. Kitabı-Dədəm Qorqud Ensiklopediyası. II cild. I cild. Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələri və M.Erginin nəşri əsasında tərt. ed. çapa haz. S.Əlizadə; red. şurası: Anar (sədr), A.Axundov, B.Vahabzadə, B.Nəbiyev [və b.]; AMEA; Azərb. Yazıçılar Birliyi; TÜRKSÖY; Azərb. Resp. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi üzrə Dövlət Komissiyası; layihənin rəhbəri O.Ələkbərli, T.Həsənov. Bakı, “XXI Yeni Nəşrlər Evi”, 2000, 624 s.
 16. Kitabı-Dədəm Qorqud əla lisane-tayifeyi-oğuzan.

- Drezden əlyazmasının dürüsləşdirilmiş mətni əsasında tərtib edəni: Şamil Cəmsidov. Elmi redaktoru: professor C.V.Qəhrəmanov. Bakı, AE NPB “Göytürk”, 1995, 176 s.
17. Kitabi-Dədəm Qorqud. Tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön sözün və lüğətin müəllifi: Samət Əlizadə. Bakı, “XXI Yeni Nəşrlər Evi”, 1999, 704 s.
18. “Kitabi-Dədə Qorqud” və onun Türkmən Səhra nüsxəsi (çapa hazırlayan və müqəddimənin müəllifi: Bayram H.Quliyev). Ankara-Bakı, TürkkıtabAz, 2020.

RUS DİLİNDƏ

19. Деде Коркут: [азербайджанский эпос]. Перевод В.Бартольда. Баку, АН Азерб.ССР, 1950, 204 с.
20. Книга моего Дэдэ Коркуда. Институт Языкознания им. Насими Национальной Академии Наук Азербайджана; переводчик: В.Асланов, А.Алекперов; ред.: К.Абдулла; рецензент: М.Мирзалиева, А.Алекперова. Баку, «Элм», 2005, 269 с.
21. Книга моего Дэдэ Коркуда: огузский героический эпос. Перевод академика В.В.Бартольда; Государственная Комиссия по проведению 1300-летнего юбилея дастана «Китаби-Деде Горгуд»; Библиотека «Китаби-Деде Горгуд». Баку, 1999, 320 с.
22. Книга отца нашего Коркута. Перевод А.Ахундовой. Баку, 1989, 224 с.

РЕЗЮМЕ

Памятник «Китаби-Дэдэ Коркут» («Книга моего деда Коркута») признан в мировом литературоведении, в особенности в литературной мысли тюркского мира, как монументальный дастан-эпопея о сложнейшей героической истории, славных победах, зрелом государственном устройстве, героическом духе и отваге огузских племён, являющихся предками азербайджанцев. «Китаби-Дэдэ Коркут» является дастаном с главными героями этого огузнаме Баяндыр ханом и Газан ханом; в более же широком смысле это эпопея о Дэдэ Коркуте и Галын Огуз Эли (Великой Стране Огузов).

В идейном плане «Китаби-Дэдэ Коркут» является своего рода вечным учебником высокого героизма и патриотизма, а с точки зрения поэтического мастерства – это грандиозное по совершенству азербайджанское огузнаме.

«Китаби-Дэдэ Коркут» считается также образцом искусства мирового эпоса. Если, условно говоря, положить на одну чашу весов образцы мирового эпоса, а на другую – «Китаби-Дэдэ Коркут», думается, перевесит «Дэдэ Коркут». Если квалифицировать этот памятник как дастан, то «Китаби-Дэдэ Коркут» явится короной мирового эпического искусства, венцом азербайджанской эпической культуры.

Наряду со всем этим, думается, это первая книга на родном языке в азербайджанской письменной литературе. По мнению академика Гамида Араслы, эти дастаны, на протяжении долгого времени считавшиеся памятником устного народного творчества, «имеют большую значимость и как древний образец азербайджанской письменной литературы».¹ Народный писатель Анар так же, пишет об этом дастане как «книге, являющейся памятником письменной ли-

¹ Həmid Araslı. VII–XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. Bakı: AzSSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960, s.58.

тературы».¹ Этой же позиции придерживаются академик Тофиг Гаджиев, академик Камал Абдулла, профессор Мамедгусейн Тахмасиб, профессор Али Султанлы, квалифицировавшие «Дэдэ Коркут» как «первый письменный памятник». Академик Камал Абдулла рассматривает Дэдэ Коркута в качестве автора. Несмотря на эти позиции, встречавшиеся в отдельных исследованиях, мысли относительно принадлежности памятника к письменной литературе носили эпизодический характер, не будучи предметом специального труда. При внимательном рассмотрении обнаруживается превалирование в «Китаби-Дэдэ Коркут» особенностей письменной литературы над устной традицией. Ниже приводятся аргументы в пользу данной позиции.

1. Слово «книга» (китаб) в названии эпоса «Китаби-Дэдэ Коркут» – «Книга моего деда Коркута» есть признак письменной, а не устной народной литературы. Среди названий образцов азербайджанского фольклора не встречается ни одного со словом «книга». В период, можно сказать, отсутствия традиции именовать в литературно-научной среде рукописи словом «книга» сам факт на именованная собрания боев (песней, сказов) «Дэдэ Коркута» именно лексемой «книга» – это один из важных аргументов в пользу того, что эта рукопись является не просто переписанным текстом либо зафиксированной графически рукописью собранных материалов, а именно «книгой», задуманной и созданной как самостоятельное художественное произведение.

2. Как известно, употребление в конце названия письменных художественных произведений слова «намэ» (с собирательной семантикой) обозначает создание образцов произведений в жанре эпистолярной литературы, в виде писем. Жанровая квалификация «Китаби-Дэдэ Коркут» как огузнаме указывает на то, что это самостоятельное пись-

¹ Анар. Духовное мостостроительство // Мир литературы. Август 2020, № 3(150).

менное художественное произведение, состоящее из намэ, то есть боев (песней, сказов) и сойлама (стихов) об огузских племенах.

3. В пользу квалификации «Китаби-Дэдэ Коркут» как образца письменной литературы свидетельствует также неприменимость к нему основополагающих атрибутов фольклорного произведения: этот памятник не является поливариантным и плодом коллективного творчества, как это наблюдается в фольклорных произведениях. Применительно к «Китаби-Дэдэ Коркут» можно говорить не о вариантах, а рукописных экземплярах: Дрезденский, Ватиканский и Туркменский Сяхра. Как известно, Дрезденский и Ватиканский экземпляры представляют собой рукописи, различающиеся по числу боев, но, можно сказать, тождественные по идее и содержанию. В данном случае слово «экземпляр» употреблено никак не в смысле варианта азербайджанского огузнаме, а означает рукописные тексты, составленные различными катибами (секретарями), различным каллиграфическим письмом. «Китаби-Дэдэ Коркут» – это оригинальное полиэкземплярное, однако одновариантное художественное произведение.

4. «Китаби-Дэдэ Коркут» более соответствует особенностям письменной, нежели устной литературы и по использованию лингво-художественных средств. Он является оригинальным художественным памятником, созданным от начала и до конца в единой стилиевой равномерной повествовательной тональности, созданием образного мышления конкретного творческого гения. Используемые здесь метафоры являются более осознанными открытиями конкретного творца, нежели общенародного художественного сознания. Это редкие и несравненные поэтические образцы, которые не встречаются в азербайджанской устной и письменной литературе.

5. Вступление «Китаби-Дэдэ Коркута» можно воспринять как «удостоверение личности» Дэдэ Коркута, его био-

графию и характеристику: «Близко ко времени посланника (божьего), – привет ему, – из племени Баят вышел человек по имени Коркут Ата (Отец Коркут). Среди огузов он был первым человеком, он знал всё; всё, что он говорил, сбывалось. О скрытом (будущем) он приносил разные вести... Коркут Ата разрешал затруднения народа Огуза, какое бы дело ни случалось, его не решали не спросив совета у Коркут Ата. Всё, что он приказывал, принимали; его слова держались, (по его слову) всё исполняли».¹

Согласно сведениям из источников, Дэдэ Коркут, подлинное имя которого было Дэдэ Геренджик, жил и творил в VI–VII веках. По предположению Ф.Рашидаддина, матерью Коркута могли быть див, пери, лебедь, джин из пещеры и т.д. Отец же, Гара Ходжа из рода Баят, был одним из должностных лиц в Галын Огузе.

С молодых лет он играл на гопузе, сочинял стихи, руководил празднествами. Дэдэ Коркут давал мудрые советы вождям Галын Огуз Эли, нарекал именем новорожденных.

Коркут Ата жил 295 лет и был везирем при трёх падишахах. Бахадыр хан Оргенч Дэдэ, сын Коркута Ата, подобно своему отцу, выделялся умом и исключительными способностями, занимал высокое положение в обществе. Оргенч Дэдэ совершил паломничество в Каабу, «вернулся с письмом о мире от святейшего Али» (Х.Баяты).

В большинстве источников говорится о том, что Дэдэ Коркут жил во времена пророка Мухаммеда, то есть в VII веке, и о его встрече в Медине с создателем исламской религии. «Его отец Гара хан... ввиду глубокой веры в ислам, отправил Коркут Ата в Медину, и тот, возрадовавшись после созерцания святого лика пророка, – дабы обучить род огузов принципам ислама, – прибыл на родину с Салманом Фарси» (Х.Баяты).

¹ Перевод В.В.Бартольда // «Книга моего деда Коркута». М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962, с.11.

Могила Дэдэ Коркута, находящиеся в городе Байбурт в Турции, в городе Дербент в Дагестане, в Гызыл Орде в Казахстане, захоронения Бейрека в Байбурте и Бурлы Хатун в Урмии – это знаки вечной исторической памяти Галын Огуз Эли и «Китаби-Дэдэ Коркута».

6. Дэдэ Коркут завоевал среди устатов рода озанов славу мастера с универсальными способностями. Фольклористы особо отмечали, что Дэдэ Коркут «был не простым озаном, а поэтом и дастанчи (сказителем. – *И.Г.*), талантливым творцом мелодий и исполнителем своих творений» (М.Тахмасиб), «поэтом-композитором» (Э.Алибейзаде).

7. Бои (песни, сказы) «Китаби-Дэдэ Коркут» сформировались не способом письма, использованием пера и бумаги, а на основе размышлений Дэдэ-озана над народными преданиями и жизненных наблюдений, а также его экспромтных выступлений на народных меджлисах по сложённым им самим сюжетам, декламации своих стихов под аккомпанемент гопуза.

Огузнаме «Китаби-Дэдэ Коркут», сложенное и сформированное Дэдэ Коркутом, исполнявшееся на меджлисах его учениками ещё при жизни самого озана ещё более закрепились в народной памяти. Живой поэтический язык боев (сказов), обращения типа «гей, хан мой, султан мой!», описание событий в течении жизненных процессов – этот самобытно-уникальный композиционно-стилистический строй эпоса, прежде всего, создаёт впечатление его записи писцами из уст самого Устада Озана либо во время исполнения алп-озанами, последователями Дэдэ Озана.

Бои (песни, сказы) «Китаби-Дэдэ Коркут» представляют собой сочинённые самим Коркут Ата художественные произведения, которые он декламировал под аккомпанемент гопуза на меджлисах ханов, султанов и которые впоследствии передавались из поколения в поколение алп-озанами. В мировой литературе традиция устного сказа, на основе которого создавались художественные произведения, свя-

занная с именем Дэдэ Коркута, была заложена известным древнегреческим аэдом Гомером. Иными словами, проблеме создания совершенных эпических образцов письменной литературы на основе устного исполнения, решённую Гомером в Древней Греции, в стране Галын Огуз Эли – Азербайджане решил Дэдэ Коркут. Дэдэ Коркута можно назвать Гомером в азербайджанской литературе.

8 (10). Подобно тому как без «Илиады» и «Одиссеи» невозможно представить античную греческую литературу и общество, так и без «Китаби-Дэдэ Коркут» образовалась бы большая невосполнимая лакуна в исторической картине азербайджанской литературы и общественной мысли. Подобно «Илиаде» и «Одиссее», «Китаби-Дэдэ Коркут» отражает не только литературу, но и язык, историю и философию времени своего создания. «Китаби-Дэдэ Коркут» является также общетюркским литературным памятником, как и «Илиада» и «Одиссея». Это монументальные эпосы в обще-европейском масштабе.

Циклоп Полифем в гомеровской «Одиссее» – это азербайджанский Тепегёз из «Китаби-Дэдэ Коркут», которого можно считать европейским и греческим Полифемом. Подобно Гомеру, создавшему устным путём поэмы «Илиада» и «Одиссея» и самолично исполнявшему их в народе, Дэдэ Коркут, сложивший в устном виде азербайджанское огузнаме, исполнял его бои (песни, сказы) в сопровождении гопуза в различных меджлисах, распространяя их в народе. Поэтому образно говоря, Дэдэ Коркуд является Гомером азербайджанской литературы, а Гомер – это является Дэдэ Коркудом греческой литературы.

9 (11). В фольклоре тюркского мира, в том числе азербайджанском, а также в различных огузнаме содержится множество сюжетов, мотивов, связанных с такими главными персонажами «Китаби-Дэдэ Коркута», как Баяндыр хан, Газан хан, Дэдэ Коркут, Бюкдуз Эмен, Алп Аруз, Бейрек, Басат и Тепегёз. Без всякого сомнения можно утверждать,

что создавая своё «Огузнаме», Дэдэ Коркут, как тонкий знаток Огуз Эли, творчески использовал мотивы и образы устной народной литературы. Вместе с тем в боях эпоса мы встречаемся с десятками персонажей, которые отсутствуют либо присутствуют на второстепенных ролях в образцах устного народного творчества. Эти запоминающиеся персонажи, безусловно, являются плодом вымысла Дэдэ Коркута. Такие образы как Гараджа Чобан, Гарагюне, Дели Донгаз, Гарабудаг, Егнек, Эгрек, Сегрек, Ялынчы оглу Ялынджик, Гара Тукен, Газылыг Годжа, Ганлы Годжа, Бунлу Годжа, Япаглы Годжа, Ушун Годжа, Бекил оглы Имран, Алп Рустам, Донебилмез, Тулеквуран, Тарсузамыш, Аршин оглу Дилек, Богазча Фатма, Дабангюдю, Дамиргюдю и др., созданные Коркутом Ата, были введены в литературу. Созданные Дэдэ Коркутом образы и связанные с ними сюжеты, отсутствующие в фольклоре либо имеющие с ним мимолётную связь, служат важным доводом для определения «Китаби-Дэдэ Коркут» как памятника письменной литературы.

10 (12). Сойлама (стихи) в «Китаби-Дэдэ Коркут» по своей структуре разительно отличаются от формы народного стиха. Образцы азербайджанского народного стиха – охотничьи прибаутки, считалки, плачи, холавар, причитания, баяты, обрядовые песни и пр. в основном имеют малослоговую: трёх-четырёх, пяти-семи сложную структуру. Стихи в «Китаби-Дэдэ Коркут» многослоговые, выполненные в свободном размере. В стихотворном строе эпоса, не имеющем ограничений в строках и двустишиях, насчитывается от четырёх до сорока стихов. В этом плане стихи эпоса более близки к структуре жанра гасиды в азербайджанской классической лирике. Кроме того, стихи Дэдэ Коркута представляют собой совершенные образцы азербайджанской сюжетной лирики. Стихи Дэдэ Коркута, ни в коем случае не будучи собирательным материалом, являются образцами оригинальной письменной литературы. С точки зрения язы-

ка, стиля и выразительных средств эти стихи являются глубоководной поэзией, плодом художественного мышления одного автора. Большинство сойлама могли бы быть опубликованы в виде книги стихов гениального поэта-озана. Сойлама Дэдэ Коркута служат неопровержимым доказательством того, что «Китаби-Дэдэ Коркут» является событием в письменной литературе.

11 (14). В каком же жанре создан «Китаби-Дэдэ Коркут»? Прежде всего, если подходить к нему с позиций памятника народной литературы, то с учётом совокупности всех боев (песней, сказов) его следует считать истинно героическим дастаном. Несмотря на то что «Китаби-Дэдэ Коркут» создан в устной форме, его можно условно квалифицировать как письменный эпос. Наличие автора и появление «Книги» как записанного с живого голоса одновариантного художественного произведения дают основание для характеристики его как письменного эпоса.

Если подходить с позиций письменной литературы, тексты Дэдэ Коркута можно также оценивать как монументальное художественное произведение, отвечающее высоким требованиям жанра романа-эпопеи. По своим идейно-художественным особенностям такие части этого памятника, как «Бой о том, как Басат убил Тепегёза», «Бой о том, как Внешние огузы восстали против Внутренних огузов и как умер Бейрек», три боя «Газан хан и Уруз» и вновь обнаруженный в Туркменском Сахра экземпляре «Бой об убийстве Салур Газаном семиглавого дракона», отвечают нормам соответственно: фантастического романа, драматически-трагического романа, поэтике романа в целом. В совокупности же «Китаби-Деде Коркут» производит впечатление монументальной эпопеи, состоящей из нескольких романов. Подробное описание жизни и борьбы таких основных персонажей, как Дэдэ Коркут, Газан хан, Аруз Годжа, Бейрек, Басат, Уруз, в нескольких боях дает основание для классификации произведения как роман-эпопея. С учётом

вышеизложенного, а также в контексте принципа исторического релятивизма по шкале эволюции жанров «Китаби-Дэдэ Коркут» можно назвать первым романом-эпопеей в азербайджанской литературе.

Исходя из наших представлений, мы располагаем следующими рукописными экземплярами «Китаби-Дэдэ Коркута» :

1. «Дэдэ Коркут» – алп-озановское чтение, или Хансултанская рукопись;
2. Рукописный экземпляр XI века (версия Гамида Араслы);
3. Неизвестная рукопись XV века;
4. Дрезденский экземпляр;
5. Ватиканский экземпляр;
6. Берлинский экземпляр;
7. Туркменская Сахра рукопись;
8. Санкт-Петербургская рукопись (версия Бекира Чобанзаде).

«Дэдэ Коркут» – «алп-озановское чтение, или Хансултанская рукопись» была записана секретарями примерно в VII веке с живого исполнения самого Дэдэ Коркута или его последователей алп-озанов во время народных празднеств или в меджлисах с участием официальных лиц эпохи. По мнению академика Гамида Араслы, «в XI веке неизвестным нам лицом были записаны различные дастаны, созвучные с историческими событиями тех веков, когда на территорию Азербайджана пришли огузские племена и, как выяснилось, эта личность теперь известна под именем Дэдэ Коркут».¹ И это означает, что, по всей вероятности, «Хансултанская рукопись», записанная в VII веке, в период начала формирования арабского алфавита, секретарями со средним образованием, в XI веке была переписана в усовершен-

¹ Həmid Araslı. VII–XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild, s.50.

ствованном виде секретарями, получившими образование в медресе, и именно этот экземпляр, уточнявшийся благодаря живому исполнению поколений алп-озанов, был зафиксирован графически. Неизвестная рукопись XV века, с которой, возможно, были переписаны Дрезденский и Ватиканский экземпляры, по всей вероятности, была скопирована с экземпляра XI века.

Наиболее совершенная рукопись «Китаби-Дэдэ Коркут», известная как Дрезденский экземпляр, хранящийся в Дрезденской Королевской библиотеке Германии, впервые была выделена в XVIII веке среди восточных рукописей немецким востоковедом Якобом Рейске (1716–1774), который официально зарегистрировал её. Впоследствии, в начале XIX века, Х.О.Флейшер, внесший данную рукопись в специальный каталог, открыл возможность для её использования. По заметкам, сделанным на начальном листе рукописи:

«Sahib əs-səlam Abdullah bin Fərəs kəndxuda» – «Владелец, мир ему, Абдуллах бин Фарадж, староста»;

«tarixi-vəfati-Osman, sənə 993» – «дата смерти Османа 993 год» было установлено, что Дрезденский экземпляр рукописи «Китаби-Дэдэ Коркуд» был переписан в 1584 году по христианскому летоисчислению неким старостой азербайджанского происхождения по имени Абдуллах Фарадж оглу.

Дрезденский экземпляр «Китаби-Дэдэ Коркут», состоящий из вступления и двенадцати боев (песней, сказов), является наиболее объёмным и системным вариантом, охватывающим полный текст произведения.

Впервые рукопись «Китаби-Дэдэ Коркут», хранящаяся в Дрезденской Королевской библиотеке в Германии, была обнаружена в 1815 году немецким востоковедом Генрихом Фридрихом фон Дицем. Он перевёл на немецкий язык «Бой об убийстве Басатом Тепегёза» и опубликовал этот перевод вместе со своим введением. Статьёй Фридриха фон Дица

под названием «Вновь обнаруженный огузский Циклоп в сравнении с гомеровским», написанной как введение к отмеченному выше переводу, было положено начало научным исследованиям, посвящённым «Китаби-Дэдэ Коркут».

Азербайджан является центром мирового коркутоведения. Азербайджанские учёные внесли большой вклад в исследование и издание данного памятника. Исследования таких учёных, как Амид Абид, Бекир Чобанзаде, Гамид Араслы, Мохаммед Гусейн Тахмасиб, Абдулазал Демирчизаде, Али Султанлы, Тофиг Гаджиев, Халыг Короглу, Фархад Зейналов, Камал Абдулла, Мухтар Иманов, Низами Джафаров, Самат Ализаде, Мирали Сеидов, Джавад Хеят, Сафарали Бабаев, Шамил Джамшидов, Камран Алиев, Нушабе Араслы, Махаррам Гасымлы, Бахлул Абдулла, Камил Вели Нариманоглу, Рамазан Гафарлы, Джалал Бейдили, Азизхан Танрыверди, Афзаледдин Аскер, Али Аллахвердиев и другие, а также народного писателя Анара, составляют важные основы коркутоведения.

Дрезденский экземпляр «Китаби-Дэдэ Коркут» был впервые опубликован в Азербайджане в 1939 году Гамидом Араслы вместе с предисловием учёного. Впоследствии как оригинал памятника, так и его переработанный для современных читателей текст неоднократно издавались в виде книги.

Важные заслуги в области издания и исследования этого монументального памятника принадлежат и таким видным турецким коркутоведам, как учитель Руфат из Килиса, Орхан Шаиг Гёкйай, Фуад Кёпрюлю, Фаруг Сумер, Махаррам Эргин, Фахраддин Кирзыоглу, Нихат Сами Банарлы, Ахмед Кабаклы, Ахмед Биджан Эрджиласун, Садатдин Озчелик, Осман Фикри Сертгая, Фикрет Туркман, Метин Экичи, Юсиф Азмун и др. Из европейских, в том числе русских, учёных значительные заслуги в отмеченной области имеют Фридрих фон Диц, Этторе Росси, Вильгельм Гримм, Теодор Нёладзе, Вальтер Рубен, Луи Базен, из российских:

Василий Бартольд, А.Кононов, Виктор Жирмунский, В.Минорский, Александр Якубовский и др. Русский перевод «Китаби-Дэдэ Коркут», выполненный В.Бартольдом и изданный АН СССР, был переиздан в Баку в 1950 и 1999 годах. В Баку также издан русский перевод эпоса, осуществлённый Аллой Ахундовой. «Китаби-Дэдэ Коркут» переведён также на английский, французский, немецкий, итальянский, китайский, персидский, арабский, грузинский, литовский, эстонский, латышский, казахский, киргизский и другие языки.

По инициативе Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в 1998 году в Азербайджан было доставлено факсимиле оригинального текста, экземпляра «Китаби-Дэдэ Коркут» хранящегося в Дрезденской Королевской библиотеке, которое было подарено Институту Рукописей Национальной Академии наук.

Снятый по сценарию народного писателя Анара кинофильм «Дэдэ Коркут» внёс ценную лепту в широкую популяризацию этого монументального литературного памятника.

Вторая рукопись «Китаби-Дэдэ Коркут», известная научному миру как Ватиканский экземпляр, была обнаружена в 1950 году итальянским ориенталистом Этторе Росси. Данная рукопись под названием «Некауэти-Оғузnameуи-Qazan bəg və qeуri» («Огузنامه о Газан хане и других») состоит из вступления и шести боев. Несмотря на некоторые отличительные предложения в текстах Ватиканского экземпляра, можно считать его бои (песни, сказы) идентичными с Дрезденскими текстами. В 1952 году итальянский учёный Этторе Росси издал своё объёмное исследование о Ватиканском экземпляре «Китаби-Дэдэ Коркут» вместе с копией факсимиле рукописи. После этого в 1958 году в Турции Махаррамом Эргином была издана книга, в которой читателям были представлены Дрезденский и Ватиканский экземпляры. В Азербайджане же Ватиканский экземпляр впервые

был опубликован в 2018 году латинской графикой профессором Тарланом Гулиевым в виде книги, состоящей из факсимиле рукописи вместе с предисловием, примечаниями и комментариями, а также научно-критическим текстом латинской графикой. Ватиканский экземпляр представляет собой рукопись, переписанную секретарём-азербайджанцем по имени Сеид Ахмед бин Гасан Балы.

Что касается Берлинского экземпляра «Китаби-Дэдэ Коркут», то несмотря на наличие в связи с ним различных версий, можно утверждать, что это Дрезденский экземпляр, впервые обнаруженный и представленный научному миру немецким востоковедом Фридрихом фон Дитцем, который переписал его и после исследования отдал копию на хранение в Берлинскую библиотеку. Кроме того, и статье под названием «Ценная находка», опубликованной в газете «Бакинский рабочий» от 4 августа 1936 года, сообщалось, что профессором Бекиром Чобанзаде в Рукописном фонде Ленинградского Института востоковедения обнаружена ещё одна рукопись «Китаби-Дэдэ Коркут», по поводу которой учёный выступил с докладом в Институте языка и литературы Азербайджанского филиала Академии наук СССР. Однако, ввиду ареста профессора Бекира Чобанзаде 12 октября 1937 года публикация этой ценной рукописи оказалась невозможной.

В 2018 году Вели Мохаммедом Ходжа, жителем города Гюльбенд Гюлистанской области Иранской Исламской Республики, в букинистическом магазине Тегерана была приобретена и распространена рукопись, оказавшаяся ещё одной частью (боем) «Дэдэ Коркута». Текст Туркменского Сахра – Гюнбяндской рукописи был издан в 2019 году в виде книги профессором Метинем Экичи¹ и Юсуфом Азму-

¹ Metin Ekiçi. Dede Korkut kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra nüshası. Soylamalar ve 13. boy «Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi». Orijinal metin (Tıpkıbasım)-Transkripsiyon-Aktarma. İstanbul, Ötüken, 2019.

ном¹ – в Турции, Алирзой Саррафом – в Иране, городе Тегеране.

Туркменский Сахра экземпляр в Азербайджане впервые был опубликован вместе с фотокопиями факсимиле в виде отдельных книг, подготовленных профессором Рамизом Аскером² и Байрамом Г.Гулиевым.³

Туркменский Сахра-Гюнбянд экземпляр состоит всего из одного боя под названием «Убийство Салур Газаном семиглавого дракона». Данный бой состоит из трёх частей: «Сойламалар» (стихи), «Взятие Салур Газаном реки Араз и Карсской крепости» и «Убийство Салур Газаном семиглавого дракона». В отличие от Дрезденского и Ватиканского экземпляров, в Туркменском Сахра экземпляре «Сойламалар», воспринимаемые как самостоятельная поэма в прозаическом изложении, в широком смысле являются как бы обобщённым художественно-философским итогом «Китаби-Дэдэ Коркута». События, описанные в части «Взятие Салур Газаном реки Араз и Карсской крепости» из боя «Убийство Салур Газаном семиглавого дракона», являются своего рода обогащёнными дополнительными сюжетами, продолжением в прозе эпизода из боя «Песнь о том, как Салур Газан был взят в плен и как его сын Уруз освободил его» Дрезденского экземпляра, в котором рассказывается о бесстрашии и непоколебимости Газан хана при пленении его неверными. Что касается, Боя «об убийстве Салур Газаном семиглавого дракона», здесь попросту упоминается название: «Бой о том, как Салур Газан был взят в плен...» из Дрезденского экземпляра, всего в трёх строках описаны страшный образ огром-

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut'un üçüncü elyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. İstanbul, Kutlu Yayın Evi, 2019.

² Ramiz Əskər. «Kitabi-Dədə Qırqud»ün üçüncü əlyazması. (Nəşrə hazırlayan və müqəddimənin müəllifi Ramiz Əskər). Bakı: Türksöy, 2019.

³ Bayram N.Quliyev. «Kitabi-Dədə Qırqud» və onun Türkmən Səhra nüsxəsi. (Çapa hazırlayan və müqəddimənin müəllifi Bayram H.Quliyev). Ankara–Bakı: Türk Kitab Az, 2020.

ного семиглавого дракона и необыкновенная храбрость Газан хана, убивающего это ужасное чудовище с туловищем «размером в холм», «семью пылающими, словно факелы, глазами», «гривой с целый лес». В таких строках боя (песни, сказа), как: «Он отрубил мечом семь голов от одной шеи, бросил их наземь и, когда яд из пасти дракона окропил землю, он превратился на земле в огненное пламя»¹, в выражениях «Газан воткнул свой кинжал, вонзил свой меч», выражено торжество над злом не только в Галын Огуз Эли, но и на всей земле. В выражении «Глава удалцов Хан Афшар, снесший голову своего дяди Гонур Алпа (Алп Оруза. – И.Г.)»² акцентируется развитие событий после того, как Газан хан убил своего дядю Алп Оруза, совершившего предательство против Внутренних огузов. Значит, бой «Об убийстве Салур Газаном семиглавого дракона» является следующим, тринадцатым боем Дрезденского экземпляра, после финального, двенадцатого экземпляра под названием «Бой о том, как Внешние огузы восстали против Внутренних огузов и как умер Бейрек».

Звучащий в бое «Об убийстве Салур Газаном семиглавого дракона» мотив из «Взятия Салур Газаном реки Араз и Карсской крепости» является символической идеей борьбы за «белоснежную», «колосистую» родную землю, идеал Родины, выраженный во всех боях (песнях, сказах) «Китаби-Дэдэ Коркут». Обезглавливание Газан ханом семиглавого дракона и окропление земли ядом из его пасти является символическим выражением освобождения героями «Дэдэ Коркута» родного Огуз Эли и в целом человечества. Наконец, облачение Салур Газана в шкуру убитого им семиглавого дракона, в облике которого он предстал перед Галын Огуз Эли, представлено как способность Человека, соединившего в себе энергию природы и общества, с помощью

¹ Yusuf Azmun. Dede Korkut'un üçüncü elyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası, s.63.

² Yenə orada, s.60.

силы «двух драконов» спасти свою страну и мир от Зла. Именно осуществление подобной высокой миссии перед нацией и человечеством может служить монументальным финалом «Китаби-Дэдэ Коркута».

Отсюда следует следующий вывод: «Бой об убийстве Салур Газаном семиглавого дракона» является тринадцатым, завершающим боем «Китаби-Дэдэ Коркута». Что касается «Сойламалар», представленных вместе с текстом указанного боя, – это отдельный нравоучительный рассказ, венчающий финал «Китаби-Дэдэ Коркута» и в целом мир Дэдэ Коркута.

Вышеизложенное позволяет выдвинуть научный довод о том, что «Китаби-Дэдэ Коркут» условно можно считать для своего времени монументальным романом-эпопеей, состоящим из Вступления, тринадцати боев и Заключения.

События, описанные в «Китаби-Дэдэ Коркут», происходят в VII веке, в основном на территории Азербайджана и частично Анатолии. Ввиду ограниченности связей в годы советской власти, турецкие исследователи из-за недостаточности сведений о географии Азербайджана придерживались мнения, что топонимы в «Китаби-Дэдэ Коркут» главным образом относятся к территории Анатолии. Однако приводимые ниже суждения видного русского востоковеда Василия Бартольда кардинально изменили представление о географии событий этого Огузنامه. «Ни в Малой Азии, ни на Балканском полуострове не было благоприятных условий для сохранения эпических сказаний. Каково бы ни было происхождение легенды о Коркуде как игравшем на кобзе певце-шамане, связанный с именем Коркуда эпический цикл едва ли мог сложиться вне обстановки Кавказа».¹

Азербайджанским коркудоведением установлена принадлежность большинства топонимов, охватывающих гео-

¹ В.В.Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ / «Книга моего деда Коркута». (Перевод акад. В.В.Бартольда). Приложения. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962, с.120.

графию описанных в памятнике событий, к территории Азербайджана. В целом ряде исследований доказана представленность географии Азербайджана в названиях природных объектов, а также населённых мест, как то: Демир Гапы Дербент, Барда, Гянджа, Гарабаг, Гарадаг, Алинджа, Дарашам, Алтунтахт, озеро Гёйча, озеро Газангёль, Гарачуг, Шарур, Салахан и др. Чл.-корр. НАНА Сафарали Бабаев описал более пятидесяти топонимов Нахчывана в «Китаби-Дэдэ Коркут».¹

В то же время в «Китаби-Дэдэ Коркут» нашли место топонимы близкой к границам Азербайджана территории Восточной Анатолии: стена Байбурт, Трабзон, Аладагская цепь, Амитская крепость (Диярбакыр), Мардинская крепость, Авнийская крепость, Агры даг (гора Арарат), Карс-ская крепость, Сурмели и др. Так, часть событий, описанных в бое «О Бамсы Бейреке», происходит в Байбурте. Или, скажем, различия между землями Восточной Анатолии и, например, между Байбуртом и крепостью Алинджа связаны не с географической территорией, а судьбой, борьбой и целями огузских воителей. Алагёзские горы Турции воспеты в «Китаби-Дэдэ Коркут» не как пограничные с Галын Огуз Эли, а как родные земли. Здесь встречаются также топонимы – населённые места и крепости исторически соседней нам Грузии: Тоггуз тумен Грузия, Абхазия, крепость Туманин, крепость Агсага и др. Топонимы, относящиеся к территориям соседних народов, пограничных районов создают возможность для представления о тогдашних границах Галын Огуз Эли Азербайджана.

Описанный в эпосе «Китаби-Дэдэ Коркут» Галын Огуз Эли представляет собой Огузское государство, созданное в древний период на основе огузских родоплеменных союзов. Слово «Эль» в словосочетании «Галын Огуз Эли»

¹ Səfərali Babayev. Naxçıvanda «Kitabi-Dədə Qorqud» toponimləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, s.84.

обозначает «Род, народ», «государство». То есть, Галын Огуз Эли – это государство Галын Огуз или Род Галын Огузов.

Выражаясь современной терминологией, Галын Огуз Эли представлял собой общество, основанное на парламентском типе управления. В «Китаби-Дэдэ Коркут» данная управленческая структура состояла из Огузского общества, консолидировавшего в себе род Внутренних Огузов и род Внешних Огузов. В научной литературе данное государственное устройство называют ещё «Народный Совет» (А.Ю.Якубовский) или «Совещательный Совет» (Х.Халилли). Баяндыр хан был вождём Огуз Эли, Газан хан – начальником Генерального штаба, а полководец Дэдэ Коркут был главным стратегом либо осуществлял обязанности главного везира по идеологическим вопросам. Следовательно, огузнаме «Китаби-Дэдэ Коркут» – это эпопея о Галын Огуз Эли – Великом Огузском государстве. «Китаби-Дэдэ Коркут» есть Книга про Отцов Огуз Эли, Галын Огуз Эли же – основа Азербайджанской государственности. «Китаби-Дэдэ Коркут» – это монументальная Огузнаме о сложнейшей истории Галын Огуз Эли с началом от середины первого тысячелетия до христианского летоисчисления и продолжением до VII века. Галын Огуз Эли – это литературно-исторический предшественник суверенной Азербайджанской Республики.

Все эти факты и доводы послужили основанием для приводимого ниже судьбоносного заявления общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева о Родине «Китаби-Дэдэ Коркут»:

«Китаби-Дэдэ Коркут» принадлежит всему тюркскому миру, его Родина – Азербайджан, правообладатель – азербайджанский народ, независимое государство Азербайджана. «Китаби-Дэдэ Коркут» демонстрирует богатые нравственные устои, приверженность высоким национальным и общечеловеческим ценностям азербайджанского народа, а

также устойчивые исторические традиции, прочные основы, большое будущее Азербайджанской Республики как независимого государства».

Эпопея «Китаби-Дэдэ Коркут» по своим художественно-поэтическим особенностям является монументальным литературным памятником, уникальным образцом большой литературы. Каждый из многочисленных образов этого памятника отличается своеобразием художественного облика и индивидуальным характером. С точки зрения создания мастерской индивидуализации образов Дэдэ Коркут, наряду с присущими ему качествами самобытного по таланту поэта-писателя, является также писателем-живописцем с необыкновенной творческой фантазией. Созданный Дэдэ Коркутом образ Гараджа Чобана по тонкости жизненных наблюдений и выражению образных средств может считаться уникальным созданием мировой литературы и изобразительного искусства.

Стихи Дэдэ Коркута – это классические образцы азербайджанского стихотворного творчества, являющиеся неповторимыми примерами переходного периода от народной поэзии к письменной. Повторяющийся в финале всех боев мотив «мир, в который приходят и уходят» обладает столь широкими возможностями смыслового и художественного обобщения, что, несмотря на различие событий, описанных в каждом бое, данный мотив, завершающий его, словно сказан исключительно о нём. Отмеченный стих – мотив о преходящести и в то же время вечности мира – воспринимается как подведение итога «Китаби-Дэдэ Коркут», это совершенный образец философского стиха с глубоким обобщающим смыслом.

Таким образом, «Китаби-Дэдэ Коркут» следует считать большим началом азербайджанской письменной литературы, зародившейся на основе устной народной литературы, это монументальный литературный памятник.

«Китаби-Дэдэ Коркут» – это роман о Бейреке, Басате и

Урузе, Тепегёзе, это эпопея о Дэдэ Коркуте и Газан хане. По своим жанровым параметрам «Китаби-Дэдэ Коркут» есть роман-эпопея. Это бессмертный памятник искусства слова, могучими лучами осветивший исторический путь всех областей азербайджанской литературы и искусства.

«Китаби-Дэдэ Коркут» – это Книга Праотцев азербайджанского народа. И в Предисловии «Китаби-Дэдэ Коркута» создатель этого монументального литературного памятника представлен как Коркут-Ата (Отец Коркут): «Близко к времени посланника (божьего), привет ему, из племени Баят вышел муж по имени Коркут-Ата (Отец Коркут)».

Дэдэ Коркут – всезнающий глава Галын Огуз Эли, разрешающий все их трудности, путеводитель по жизни, то есть Отец. Слова «Дэдэ» (дед) и Ата (отец) в выражении «Дэдэ Коркут Ата» являются синонимами. Дэдэ Коркут означает Коркут Ата (Отец Коркут). Дэдэ Коркут – это Отец азербайджанского народа и азербайджанской литературы.

«Китаби-Дэдэ Коркут» – это Книга Праотцев, памятник нашего единства и мудрости. «Китаби-Дэдэ Коркут» – это Книга Большого Огузнаме. «Китаби-Дэдэ Коркут» – это колыбель идеологии азербайджанства и её неприступная крепость, это вечный учебник национально-духовного самопознания и патриотизма.

BƏLƏDÇİ

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”: YAZILI EPOS VƏ YA EPOPEYA

Ədəbiyyat tariximizin Dədəsi (<i>Xalq yazıçısı Anar</i>).....	3
Giriş	13

I FƏSİL

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” ŞİFAHİ VƏ YAZILI ƏDƏBİYYAT ABİDƏSİ KİMİ

1.1. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şifahi ədəbiyyat başlanğıcı	15
1.2. “Kitabi-Dədə Qorqud” – Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ilk ədəbi abidəsi	23
1.3. “Kitabi-Dədə Qorqud”un adındakı “kitab” sözünün mahiyyəti	26
1.4. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “namə” sözünün funksiyası ..	28
1.5. Oğuznamələrdə Qorqud Ata motivləri və “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsi	29
1.6. “Kitabi-Dədə Qorqud” – təkvariantlı bədii əsər nümunəsi kimi	39
1.7. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının dili və bədii təsvir vasitələri yazılı ədəbiyyat örnəkləri kimi	41
1.8. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaradıcısı: Dədə Qorqud	44
1.9. Qorqud Ata – tarixi şəxsiyyət kimi	53
1.10. İlk Azərbaycan şairi – Dədə Qorqud	60
1.11. Canlı ifa və şifahi yaddaş əsasında yaranan sənət: “Xanım, hey!”... ..	63
1.12. Azərbaycan ədəbiyyatının Homeri: Dədəm Qorqud	69
1.13. Folklorda sələfi olmayan “Dədə Qorqud” obrazları	72
1.14. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməçilik modeli	74
1.15. “Kitabi-Dədə Qorqud”da təhkiyə üslubu	77
1.16. Dədə Qorqud “yazılı” şeiri: soylamalar	79
1.17. “Kitabi-Dədə Qorqud”un janrı: “yazılı” epos və ya roman-epopeya	82

II FƏSİL

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ: MİRZƏÇİLİKDƏN KATİBLƏRƏDƏK

2.1. “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma nüsxələri haqqında	90
2.2. Dədə Qorqud – alp ozan qiraəti, yaxud Xan-sultan əlyazması	91
2.3. Akademik Həmid Araslı versiyası: XI əsr əlyazma nüsxəsi	94
2.4. Naməlum XV əsr əlyazması	96
2.5. Drezden nüsxəsi	99
2.6. Vatikan nüsxəsi	105
2.7. Berlin əlyazma nüsxəsi haqqında üç fərziyyə	110
2.8. Türkmən Səhra nüsxəsi: üçüncü əlyazma	111
2.9. Sankt-Peterburq əlyazması olubmu? Yaxud Bəkir Çobanzadə versiyası	121

III FƏSİL

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” BOYLARI: QALIN OĞUZ ELİNİN HEKAYƏTLƏRİ

3.1. “Kitabi-Dədə Qorqud”un mövzu dairəsi və ideya istiqaməti	127
3.2. “Kitabi-Dədə Qorqud”un coğrafiyası	129
3.3. “Kitabi-Dədə Qorqud”un qadağası və bəraəti	131
3.4. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Azərbaycan dövlətçiliyi: Qalın Oğuz Eli	137
3.5. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının “Müqəddimə”si: Qorqud Atanın avtoportreti	142
3.6. Dirsə xan oğlu Buğac boyu: Bayandır xanın təqdimatı və Buğacın hekayəti	145
3.7. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazan xan və Uruz silsiləsi	150
3.8. Bamsı Beyrəyin romanı	161
3.9. Dəli Domrul boyu: ölumdənqaçma motivi	170
3.10. Qanturalı və Sarı donlu Selcan xatun	174

3.11. Qalın Oğuz Elinin vəzirli və onun oğlu Yegnək	178
3.12. Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy	180
3.13. Bəkil oğlu İmran boyu: dövlətçilik və təhlükəsizlik məsələləri	189
3.14. Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu: Sədərəkdən – Dərəşama və Əlincə qalasına	192
3.15. İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy: faciəli sonluq, yoxsa nikbin final?!	196

IV FƏSİL

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN POETİKASI

4.1. “Kitabi-Dədə Qorqud”da təhkiyə və tərənnüm: boylama və soylama	207
4.2. Bənzərsiz obrazlar yaratmaq ustadı: Dədə Qorqud yazıçı- rəssam kimi	212
4.3. Dədə Qorqud şeir mədəniyyəti: xalq şeirindən yazılı şeirə keçid	214
4.4. Dədə Qorqud şeirində məcazlar	220
4.5. Dədə Qorqud şeirinin janrları	225
4.6. Dədə Qorqud süjetli lirikası	228
4.7. Dədəm Qorqud: Nizami müdrikliyi, Füzuli şeiriyyəti və Şəhriyar sadəliyi	230

NƏTİCƏ

“Kitabi-Dədə Qorqud” – Ata Kitabımız	232
Ədəbiyyat	234
Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” nəşrləri	243
Xülasə (rus dilində)	246

THE GUIDE

“THE BOOK OF DEDE KORKUT”: A WRITTEN EPOS OR EPOPEE

The Father of Our History of Literature (<i>People’s Writer Anar</i>)	3
Introduction	13

CHAPTER 1 “THE BOOK OF DEDE KORKUT”: AS A MONUMENT OF ORAL AND WRITTEN LITERATURE

1.1. The inception of oral literature in “The Book of Dede Korkut”	15
1.2. “The Book of Dede Korkut” – the earliest literary monument of Azerbaijani written literature	23
1.3. The essence of the word “book” in the title of “The Book of Dede Korkut”	26
1.4. The function of the word “nameh” [narrative] in “The Book of Dede Korkut”	28
1.5. The Father Korkut motives in the oghuznamehs [Oghuz narratives] and the oghuznameh of “The Book of Dede Korkut”	29
1.6. “The Book of Dede Korkut” as a univariant literary piece	39
1.7. The language and literary devices of the stories of “The Book of Dede Korkut” as the examples of written literature .	41
1.8. The creator of “The Book of Dede Korkut”: Dede Korkut	44
1.9. Father Korkut as a historical figure	53
1.10. The first Azerbaijani poet – Dede Korkut	60
1.11. The art formed on the basis of a live performance and oral memory: “Oh, my Khan!”	63

1.12. The Homer of Azerbaijani literature: My Father Korkut	69
1.13. The Dede Korkut characters with no forerunners in folklore	72
1.14. The model of formulating a preface in “The Book of Dede Korkut”	74
1.15. The narrative style in “The Book of Dede Korkut”	77
1.16. The Dede Korkut “written” verse: <i>soylamas</i> [poems] ..	79
1.17. The genre of “The Book of Dede Korkut”: a “written” epos or a novel – an epos	82

CHAPTER 2

THE MANUSCRIPTS OF “THE BOOK OF DEDE KORKUT”: FROM SCRIBES TO SECRETARIES

2.1. On the manuscripts of “The Book of Dede Korkut”	90
2.2. Dede Korkut – <i>Alp ozan</i> reading or the Khan-sultan manuscript	91
2.3. The Academician Hamid Arasli version: the 11th-century copy	94
2.4. The unknown manuscript of the 15th-century	96
2.5. The Dresden copy	99
2.6. The Vatican copy	105
2.7. Three hypotheses about the Berlin copy	110
2.8. The Turkmen Sahra copy: the third manuscript	111
2.9. Has there been a Saint Petersburg manuscript? Or the Bakir Chobanzadeh version	121

CHAPTER 3

THE STORIES OF “THE BOOK OF DEDE KORKUT”: THE STORIES OF THE GREAT OGHUZ PEOPLE

3.1. The thematic scope and ideational course of “The Book of Dede Korkut”	127
3.2. The geography of “The Book of Dede Korkut”	129

3.3. The ban and justification of “The Book of Dede Korkut”	131
3.4. “The Book of Dede Korkut” and Azerbaijani statehood: the Great Oghuz People	137
3.5. “The Preface” of the stories of “The Book of Dede Korkut”: the self-portrait of Father Korkut	142
3.6. The story of Bughaj the Son of Dirsa Khan: Bayandur Khan’s introduction and Bughaj’s story	145
3.7. The series of Kazan Khan and Uruz in “The Book of Dede Korkut”	150
3.8. Bamsi Beyrak’s novel	161
3.9. Wild Domrul’s story: the motive of cheating death	170
3.10. Ganturali and the yellow-clad Seljan Khatun	174
3.11. The Vizier of the Great Oghuz People and his son Yegnak	178
3.12. The story how Basat killed Goggle-eye	180
3.13. The story of Imran the son of Bakil: the issues of statehood and security	189
3.14. The story of Sagrak the son of Ushun Goja: from Sadarak to Darasham and Alinja Fortress	192
3.15. The story of revolt of the Outer Oghuz against the Inner Oghuz and the death of Beyrak: the tragic end or optimistic finale?!	196

CHAPTER 4

THE POETICS OF “THE BOOK OF DEDE KORKUT”

4.1. The narrative and glorification in “The Book of Dede Korkut”: story-telling [boylama] and poetry-reciting [soylama]	207
4.2. The master of creating unparalleled characters: Dede Korkut as a writer-artist	212
4.3. The Dede Korkut poetic art: a transition from folk poetry to written verse	214
4.4. The figures of speech in the Dede Korkut poetry	220

4.5. The genres of Dede Korkut poetry	225
4.6. The Dede Korkut narrative lyrics	228
4.7. My Father Korkut: the Nizami wisdom, the Fuzuli poetry and the Shahriar modesty	230

CONCLUSION

“The Book of Dede Korkut” – Our Ancestral Book	232
Literature	234
Editions of “The Book of Dede Korkut” in Azerbaijan	243
Resume (in Russian)	246

ОГЛАВЛЕНИЕ

«КНИГА МОЕГО ДЕДА ГОРГУДА»: ПИСЬМЕННЫЙ ЭПОС ИЛИ ЭПОПЕЯ

Отец нашей истории литературы (<i>Народный писатель Анар</i>)	3
Введение	13

ГЛАВА I

«КНИГА МОЕГО ДЕДА ГОРГУДА» КАК ОБРАЗЕЦ УСТНОГО И ПИСЬМЕННОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ПАМЯТНИКА

1.1. «Книга моего Деда Горгуда» как начало устной литературы	15
1.2. «Книга моего Деда Горгуда» – первый литературный памятник азербайджанской письменной литературы	23
1.3. Семантический смысл слова «книга» в названии «Книга моего Деда Горгуда»	26
1.4. Функция слова «памэ» (намэ) в «Книге моего Деда Горгуда»	28
1.5. Мотивы Горгуд Ата в образцах жанра огузнаме и огузнаме «Книга моего Деда Горгуда»	29
1.6. «Книга моего Деда Горгуда» как образец одновариантного художественного произведения	39
1.7. Язык и средства художественного выражения песен, сказаний (бойев) в «Книге моего Деда Горгуда» как атрибуты письменной литературы	41
1.8. Создатель «Книги моего Деда Горгуда»: Дэдэ Горгуд	44
1.9. Горгуд Ата как историческая личность	53
1.10. Первый азербайджанский поэт – Дэдэ Горгуд	60
1.11. Искусство, рождённое на основе живого исполнения и устной памяти: «Ханым, хэй!» (лаконичное обращение исполнителя к почитаемому лицу: «Хэй, мой хан!»)	63

1.12. Гомер азербайджанской литературы: мой дед Горгуд	69
1.13. Образы «Дэдэ Горгуд»а, не имеющие фольклорных предшественников	72
1.14. Модель вступления в «Книге моего деда Горгуда» .	74
1.15. Повествовательный стиль «Книги моего деда Горгуда»	77
1.16. «Письменный» стиль «Книги моего деда Горгуда»: сойлама (сказовый жанр тюркского стиха)	79
1.17. Жанр «Книги моего деда Горгуда»: письменный эпос или роман-эпопея	82

ГЛАВА II **РУКОПИСНЫЕ ЭКЗЕМПЛЯРЫ** **«КНИГИ МОЕГО ДЕДА ГОРГУДА»:** **ОТ ПИСЦОВ К СЕКРЕТАРЯМ**

2.1. О рукописных экземплярах «Книги моего деда Горгуда»	90
2.2. «Книга моего деда Горгуда» – Алп-озанское сказание, или Хан-султанская рукопись	91
2.3. Версия академика Гамида Араслы: рукописный экземпляр XI века	94
2.4. Неизвестная рукопись XV века	96
2.5. Дрезденский экземпляр	99
2.6. Ватиканский экземпляр	105
2.7. Три версии относительно Берлинского рукописного экземпляра	110
2.8. Туркменский Сахра экземпляр: третья рукопись	111
2.9. Имелась ли Санкт-Петербургская рукопись? Или версия Бекира Чобанзаде	121

ГЛАВА III **БОЙИ (ПЕСНИ, СКАЗАНИЯ)** **«КНИГИ МОЕГО ДЕДА ГОРГУДА»:** **СКАЗЫ ГОСУДАРСТВА ГАЛЫН ОГУЗ ЭЛИ**

3.1. Тематический круг и идейные векторы «Книги моего деда Горгуда»	127
3.2. География «Книги моего деда Горгуда»	129
3.3. Табу и оправдания в «Книге моего деда Горгуда»	131
3.4. «Книга моего деда Горгуда» и государственность Азербайджана: Галын Огуз эли	137
3.5. Предисловие к бойам (песням, сказаниям) «Книги моего деда Горгуда»: автопортрет Горгуд Ата	142
3.6. Бой (песня, сказание) о Бугаче, сыне Дирсе хана: представление Баяндыр хана и рассказ Бугача	145
3.7. Цикл сказаний о Газан хане и Урузе в «Книге моего деда Горгуда»	150
3.8. Роман Бамсы Бейрека	161
3.9. Бой (песнь, сказание) об удалом Домруле: мотив бегства от смерти	170
3.10. Гантуралы и Сары донлу Сельджан хатун	174
3.11. Везир Галын Огуз эли и его сын Егнек	178
3.12. Бой (песнь, сказание) о том, как Басат убил Тепегё- за	180
3.13. Бой (песнь, сказание) о Имране, сыне Бекила: во- просы государственности и безопасности	189
3.14. Бой (песнь, сказание) об Ушун Годжа оглу Сегре- ке: от Садарака к Дерешаму и крепости Алинджа ..	192
3.15. Бой (песнь, сказание) о том, как Внешние огузы восстали против Внутренних огузов и о смерти Бейрака: трагическая концовка или оптимистический финал?!.....	196

ГЛАВА IV

ПОЭТИКА «КНИГИ МОЕГО ДЕДА ГОРГУДА»

4.1. Повествование и воспевание в «Книге моего деда Горгуда»: исполнение и сказывание	207
4.2. Мастер создания неповторимых образов: Дэдэ Горгуд как писатель-художник	212
4.3. Культура стихосложения «Дэдэ Горгуда»: переход от народного стиха к письменной поэзии	214
4.4. Метафоры в «Дэдэ Горгуде»	220
4.5. Стихотворные жанры в «Дэдэ Горгуде»	225
4.6. Сюжетная лирика «Дэдэ Горгуда»	228
4.7. «Книга моего деда Горгуда»: мудрость Низами, поэзия Физули и искренность Шахрияра	230

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

«Книга Моего Деда Горгуда» – наша пракнига	232
Литература	234
Издания «Книга Дэдэ Горгуд» в Азербайджане	243
Резюме (на русском языке)	246

**“ELM” REDAKSIYA-NƏŞRİYYAT
VƏ POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ**

Nəşriyyat redaktorları: fil.ü.f.d. **Töhfə Talıbova**
Maral Poladova
Mehparə Axundova

Korrektor: **Səbinə Məhərrəmovə**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**

Formatı: 60x90 1/16. Tirajı 500. Həcmi: 17 fiz.ç.v.

Sifariş № _____

Çapa imzalanma tarixi: 11.12.2020

“Elm” RNPM-in mətbəəsində çap olunmuşdur.
(İstiqlaliyyət, 28)